

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КЛИМЕНКО ОКСАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 947.7:32.019.5"1921/1938"УСРР(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ'ЯТІ «НОВОЇ ЛЮДИНИ»
У 1920-х – 1930-х рр. (НА МАТЕРІАЛАХ УСРР)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:
Шліхта Наталія Василівна,
PhD, кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Клименко О. М. **КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ'ЯТІ «НОВОЇ ЛЮДИНИ»
У 1920-х – 1930-х рр. (НА МАТЕРІАЛАХ УСРР)**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2019.

1920-ті – 1930-ті рр. ознаменувались упровадженням різноманітних радянських кампаній у всіх сферах діяльності, в тому числі й історичній науці та комемораційних практиках. Радянські експерименти з пам'яттю були спрямовані на виховання «нової людини», навчання її, як говорити «правильно», представляючи себе, свій колектив, свою працю, демонструвати свою віру в «світле соціалістичне майбутнє».

Дослідження присвячене конструюванню пам'яті «нової людини» у міжвоєнну добу. У дисертації розглянуто діяльність Істпарту та Комісії з історії фабрик і заводів, що займались проведенням перших радянських кампаній з написання історії та їхній вплив на витворення історичної пам'яті та формування колективної й індивідуальної пам'яті робітників. У роботі проаналізовано техніки, що застосовувалися радянською владою задля конструювання пам'яті про жовтневі події 1917 року та соціалістичне будівництво в міжвоєнну добу. Основними способами збирання/конструювання емоційно-свідчень були вечори спогадів, написання споминів відповідно до переліків питань, заповнення анкет, проведення індивідуальних бесід та написання автобіографій. На «правильне» пам'ятання минулого та сприйняття теперішнього, окрім заходів комісій, також впливали найрізноманітніші засоби радянської пропаганди.

Аналіз кампанії з написання історії Дніпрогесу, символу перших п'ятирічок, проілюстрував загальні тенденції конструювання пам'яті «нової людини» в УСРР. Вибір для дослідження саме цієї гідроелектростанції не є випадковим, оскільки Дніпрогес входив до переліку українських радянських

промислових об'єктів, чию історію мали написати першочергово. До того ж, від початку свого будівництва ця гідроелектростанція вже називалась «промисловим гігантом» та стала символом перших сталінських п'ятирічок. Написання історії Дніпрогесу відбувалося одночасно із самим будівництвом гідроелектростанції. Завдяки зверненню до спогадів дніпробудівців, передовсім неопублікованих, у дисертаційному дослідженні представлено не лише теорію «правильного» пам'ятання будівництва Дніпрогесу, але й проаналізовано практику: як, що, коли розповідали і писали робітники та якими були особливості розповідей жінок-робітниць.

У дисертаційному дослідженні були використані матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України: кореспонденція, звіти комісій тощо. Неопубліковані спогади дніпробудівців використано з фондів Державного архіву Запорізької області. У дослідженні також проаналізовано опубліковані спомини радянських та іноземних робітників.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим комплексним дослідженням конструювання пам'яті «нової людини» в УСРР у 1920-х – 1930-х рр. на прикладі написання історії Дніпрогесу.

У дисертації вперше:

- проаналізовано спогади робітників про будівництво Дніпрогесу, що збиралися у 1930-х рр. (стенограми вечорів спогадів, індивідуальних бесід, автобіографії дніпробудівців);
- проілюстровано відмінні риси між спогадами жінок та чоловіків, присвяченими будівництву гідроелектростанції;
- визначено особливості різних способів збору свідчень дніпробудівців.

У ході дослідження уточнено:

- основні стратегії Істпарту та Комісії з історії фабрик і заводів, що займалися проведенням кампаній з написання радянської історії в 1920-х – 1930-х рр.;

– вплив радянської пропаганди на конструювання пам'яті про Жовтневу революцію та побудову фабрик і заводів у ході перших п'ятирічок.

Набули подальшого розвитку питання репрезентації в спогадах робітників їхнього повсякденного життя, образів «нової людини», зокрема «нової радянської жінки», та «інших» (іноземці, «шкідницькі елементи», «куркулі», «колишні»).

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їхнього використання у спеціальних працях з історії радянського суспільства, студій пам'яті, повсякденного життя робітників, жіночої історії 1920-х – 1930-х рр., а також у розробці навчальних курсів з історії України ХХ ст., радянського повсякдення.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на проблему конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. Наукові результати дисертації належать особисто авторці дослідження і становлять теоретичний і практичний внесок здобувача в розвиток історичної думки.

Ключові слова: Дніпрогес, Жовтнева революція, заводи, «нова людина», пам'ять, робітники, соціалістичне будівництво, спогади, фабрики.

Публікації:

Статті в наукових фахових виданнях

та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз

1. Клименко О. М. «16 лет в СССР»: спогади Фредеріка Леграна // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2017. Том 194. С. 82-89.
2. Клименко О. М. Образ «нової людини» у спогадах радянських робітниць 1920 – 1930-х рр. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2016. Том. 182. С. 35-40.
3. Клименко О. М. «Інший» у спогадах робітників-дніпробудівців, 1920-і – перша половина 1930-х рр. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2017. Вип. 53. С. 91-101.

4. Klymenko O. Soviet Ideology in Workers' Memoirs of the 1920s – 1930s (A Case Study of John Scott's and Borys Weide' Memoirs) // Kyiv-Mohyla Humanities Journal. 2016. №3. P. 37-55.
5. Клименко О. М. «Пригадування» Жовтневої революції: організація та способи збирання спогадів (1920-ті рр.) // Молодий вчений. 2015. №2 (17). Ч. 6. С. 88-91.

Статті в інших наукових виданнях

6. Klymenko O. Constructing Memoirs of the October Revolution in the 1920s / Historical Memory of Central and East European Communism / Edited by A. Mrozik, S. Holubec. Routledge Studies in Cultural History. 2018. P. 260-273.
7. Клименко О. Святкування річниць Жовтневої революції в 1918-1929 рр. / Хронологія радянської культури: Вип. 3. Відпов. ред. Валентина Хархун. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Ніжин: Віддруковано ПП Лисенко М.М. 2014. С. 74-81.
8. Клименко О. Советские политические праздники в 1918-1929 гг.: празднование Октябрьской революции в УССР / Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов. 20-21 апреля 2012 года, Санкт-Петербург. СПб.: Изд-во ЕУСПб. 2012. С. 78-83.

SUMMARY

Klymenko O. M. **Constructing the Memory of the New Man in the 1920s – 1930s (Based on the Materials of the Ukrainian Socialist Soviet Republic).**

The thesis for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. Borys Hrinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2019.

The research is devoted to the issue of constructing the memory of the New Man in the 1920s – 1930s. The paper analyzes techniques used by Soviet authorities

to mold the memory of October 1917 and the socialist building of the interwar period. The campaigns for writing the history of the October Revolution and the history of factories and plants, carried out in the 1920s – 1930s, were the first projects in the USSR whose task was to write an acceptable Soviet history and educate a New Soviet Man. The implementation of these projects was carried out by specially created commissions – Istpart and the Commission on the History of Factories and Plants.

Drawing from published and unpublished materials of the two commissions, the dissertation examines techniques used to construct/regulate the memory of October 1917 and the socialist building in the interwar period. The main ways of gathering memories were evenings of memories, writing memoirs in accordance with the list of questions, filling in questionnaires, conducting individual conversations and writing autobiographies. A “correct” perception and understanding of the past and present was largely influenced by Soviet propaganda.

The author analyzes materials from the Central State Archives of Ukraine: correspondence, reports of Istpart and the Commission on the History of Factories and Plants. Unpublished memories of DniproHES workers are found in the collections of the State Archive of the Zaporizhia region. Published memoirs of Soviet and foreign workers are also used in the study .

A campaign dedicated to writing history of the DniproHES illustrates in more detail how the memory was constructed. The choice of this hydroelectric power plant is not accidental, as the DniproHES was included in the list of Ukrainian Soviet industrial objects, whose history should primarily be written. Since the beginning of its building, this hydroelectric power station was called an “industrial giant” and became a symbol of the first five-years plan. Writing the history of the DniproHES started simultaneously with the building of the power station itself.

Using the unpublished memoirs of the DniproHES builders, the dissertation examines not only the theory of an acceptable memory writing, but also its practice: how, when, and why workers told and wrote something and what were the features of the stories of women. Drawing from collected materials, members of a local commission who wrote the history of the DniproHES prepared the chapters on the

history of the hydroelectric power station, which were to be included to a historical essay on the building of the DniproHES. The analysis of the campaign on the DniproHES history writing illustrates general tendencies of constructing the memory of the New Man in the Ukrainian Socialist Soviet Republic and generally in the USSR.

A scholarly novelty of the work is that the thesis is the first complex research of constructing the memory of the New Man in the Ukrainian Socialist Soviet Republic in the 1920s – 1930s on the example of writing the history of the DniproHES.

- The memoirs of the workers on the building of the DniproHES, which were gathered in the 1930's (transcripts of “evenings of memories”, individual conversations, autobiographies of the DniproHES workers) have been analyzed;

- the distinctive features between the memoirs of women and men devoted to the building of a hydroelectric power station have been illustrated;

- different methods of gathering memoirs of DniproHES workers have been determined in the thesis for the first time.

The study clarifies:

- the main strategies of the Istpart and the Commission on the History of Factories and Plants;

- the influence of Soviet propaganda on constructing the memory of the October Revolution and the building of factories and plants during the first five-years plans.

The issues of representation of workers' everyday life in their memoirs, and also of the images of the New Soviet Man, in particular the New Soviet Woman, and “others” (foreigners, “malicious elements”, “kulaks”, “formers”) have become further developed.

The practical significance of the obtained results is the possibility of their use in special works on the history of Soviet society, memory studies, everyday life of workers, women's history of the 1920s – 1930s, as well as in the development of training courses on the history of Ukraine of the XX century, and Soviet everyday life.

The candidate's personal contribution. The dissertation is the independent research, which outlines the author's view on constructing the memory of the New Man in the 1920s – 1930s. The scholarly results of the dissertation belong to the author of the research and form her theoretical and practical contribution of the candidate to historiography of the issue.

Key words: DniproHES, the October Revolution, plants, the New Man, workers, socialist building, memoirs, memory, factories.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	13
1.1. Історіографія	13
1.2. Джерельна база	34
1.3. Методологія дослідження та ключові терміни	40
РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКІ КАМΠΑНІЇ З НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ	
У 1920-х – 1930-х рр.....	52
2.1. Роль Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії у витворенні історичної пам’яті	55
2.2. Діяльність Комісії з історії фабрик та заводів.....	65
2.3. Організаційні труднощі в роботі комісій.....	78
РОЗДІЛ 3. ЗАСОБИ КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ’ЯТІ	
ПРО СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО.....	92
3.1. Перші спроби конструювання пам’яті «нової людини».....	92
3.2. Вплив радянської пропаганди на формування колективної та індивідуальної пам’яті робітників.....	104
РОЗДІЛ 4. НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ ДНІПРОГЕСУ:	
ВІД ПРОЕКТУ ДО ПУБЛІКАЦІЙ.....	127
4.1. Збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу.....	130
4.2. Рукописи редакторів та опубліковані тексти.....	137

РОЗДІЛ 5. ПОСТАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» У СПОГАДАХ РОБІТНИКІВ ПРО БУДІВНИЦТВО ДНІПРОГЕСУ.....	151
5.1. Репрезентації робітників на вечорах спогадів.....	151
5.2. Індивідуальні бесіди з дніпробудівцями та їхні автобіографії.....	168
5.3. Гендерний аспект: особливості розповідей жінок.....	176
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	201
ДОДАТКИ.....	234

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Всеукраїнський Істпарт – Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії при ЦК КП(б)У;
2. ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів;
3. ВУАН – Всеукраїнська академія наук;
4. ВУСПС – Всеукраїнська рада професійних спілок;
5. Головна редакція, Центральна Комісія з ІФЗ – Комісія з історії фабрик і заводів при ЦК ВКП(б);
6. Губвиконком – губернський виконавчий комітет;
7. Дніпрогес – Дніпровська гідроелектростанція;
8. Істмол – Комісія з вивчення історії Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді і юнацького руху в СРСР;
9. Істпарт – Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії;
10. Істпроф – Комісія з вивчення історії профспілкового руху в Росії та СРСР;
11. ІФЗ – історія фабрик та заводів;
12. Партшкола – партійна школа;
13. ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
14. ЦБК – Центральне бюро краєзнавства;

- 15.ЦДКФФА України – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного;
- 16.Центральний Істпарт – Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії при ЦК ВКП(б);
- 17.ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків);
- 18.ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків);
- 19.ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України;
- 20.УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

ВСТУП

Актуальність дослідження. 1920-ті – 1930-ті рр. – це період становлення авторитарних і тоталітарних режимів у країнах Європи, центральними характеристиками та необхідними умовами існування яких було витворення «нової людини» та контроль, що здійснювався над нею, зокрема й над її пам'яттю про минуле. Конструювання пам'яті в Радянському Союзі стало складовою масштабного процесу політичної та соціальної ідентифікації населення, формування «нової людини» з новою ідентичністю і мовою, а також відповідним ставленням до держави, колективу й праці.

Конструювання пам'яті в міжвоєнний період відбувалось під значним впливом пропаганди, зокрема через діяльність комісій, що займались написанням радянської історії: Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпарт), Комісії з історії фабрик і заводів (Комісія з ІФЗ). Задля написання «правильної» історії ці комісії зверталися до збирання спогадів учасників революційних подій та робітників. Хоча, насправді, спогади не просто відтворювалися, а конструювалися на основі вказівок комісій.

Яскравим прикладом такої роботи була кампанія з написання історії Дніпровської гідроелектростанції (Дніпрогесу). Звернення саме до Дніпрогесу зумовлене тим, що він входив до переліку промислових об'єктів УСРР, чия історія мала бути написана першочергово. Радянська пропаганда культивувала його образ як яскравий приклад демонстрації успіхів соціалістичного будівництва («гордість перших п'ятирічок») та символ перемоги людини над стихією. Усебічне дослідження чітко означеного кейсу дозволяє продемонструвати тогочасні загальносоюзні правила написання радянської історії та визначити особливості творення історичних наративів в УСРР. Також приклад Дніпрогесу вичерпно ілюструє, які комеморативні практики 1920-х рр. стали основою для подальших радянських проектів пам'яті та як і чому вони змінювалися у 1930-х рр.

Актуальність обраної теми дослідження полягає в тому, що її вивчення дає змогу проаналізувати конструювання пам'яті «нової людини» в контексті із загальними тенденціями 1920-х – 1930-х рр.: поширенням тоталітаризму, «новомови», «мовною революцією», вихованням «нової людини», кампаніями з написання історій підприємств у різних країнах тощо. Також, проаналізувавши джерела кампанії з написання історії гідроелектростанції, можна порівняти принципи «правильного» пам'ятання з тим, що насправді розповідали робітники, зокрема дніпробудівці, про себе, свій колектив, будівництво та загалом про Радянський Союз.

Запропоноване дослідження важливе і в суспільному вимірі, адже зумовлене потребою всебічного й неупередженого вивчення ідентичності та повсякденного життя робітників сучасної України. До того ж, вивчення інструментарію, використовуваного радянською владою задля конструювання пам'яті «нової людини», може сприяти подоланню пережитків радянської епохи, наприклад, побутування «новомови» в сучасному українському суспільстві.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках наукової теми «Національна самобутність і порівняльне державотворення в історії» (державний реєстраційний номер 011U001652).

Тему дисертації затверджено Вченою радою НаУКМА (протокол № 20 (засідання 33, п. 6 порядку денного) від 25 грудня 2014 р.) та уточнено Радою факультету гуманітарних наук НаУКМА (протокол № 7 від 7 червня 2018 р.).

Мета роботи полягає в комплексному дослідженні теорії та практики конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. на матеріалах УСРР.

Для досягнення мети було поставлено такі **дослідницькі завдання**:

- 1) окреслити історіографію, джерельну базу та методологію дослідження;

- 2) охарактеризувати кампанії з написання радянської історії у 1920-х – 1930-х рр. на прикладі діяльності Істпарту та Комісії з історії фабрик і заводів при ЦК ВКП(б);
- 3) дослідити засоби, що використовувалися радянською владою задля конструювання спогадів робітників;
- 4) висвітлити зміст кампанії з написання історії Дніпрогесу та її результати;
- 5) проаналізувати спогади робітників про побудову Дніпрогесу.

Об'єктом дослідження є радянські методи соціалізації населення.

Предметом є способи конструювання пам'яті та спогади про соціалістичне будівництво в 1920-х – 1930-х рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1921 до 1938 рр. Нижня хронологічна межа – створення Всеукраїнського Істпарту. Верхня хронологічна межа – остаточне припинення діяльності Комісії з історії фабрик і заводів у роки Великого терору.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УСРР, зокрема місто Запоріжжя, де будувався Дніпрогес.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань у роботі було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, спеціальні історичні методи (метод критичного аналізу джерел, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, архівної евристики), історико-антропологічний, мікроісторичний, гендерний підходи, case study.

Історіографія проблеми. Питання проведення кампаній з написання радянської історії у міжвоєнну добу, у якій важлива роль надавалась збиранню спогадів революціонерів та робітників, залишаються недостатньо дослідженим. Протягом 1950-х – 1980-х рр. західні дослідники не піднімали цих тем, натомість про них писали радянські вчені. Вони характеризували роботу Істпарту та Комісії з ІФЗ, однак їхні праці з огляду на ідеологічний чинник не в повній мірі розкрили завдання обох проектів. У 1990-х 2000-х рр. про кампанії з написання історії Жовтня 1917 року та історії фабрик і заводів почали писати і західні, і пострадянські дослідники: Фредерік Корні, Стівен Коткін, Сергій

Журавльов, Євгеній Добренко, Катаріна Кларк, Марина Баліна, Девід Бранденбергер та інші. Проблема конструювання пам'яті тісно переплетена з питаннями про радянську історичну науку, виховання «нової людини», «нової радянської жінки», ролі праці у житті робітників, повсякденного життя робітників, насадження «новомови», інструменталізації автобіографій тощо. Тому для виконання поставлених у дослідженні завдань, необхідним було звернення до праць, які піднімають зазначенні питання. У дослідженні проаналізовано конкретний кейс – кампанію з написання історії Дніпрогесу. Тому варто відзначити, що тема Дніпрогесу 1920-х – 1930-х рр. фігурує у роботах Віктора Ткаченка, Олексія Ігнатуші, Надії Швайби, Енн Рассвейлер, Ніколаса Купенського та інших, однак, без розгляду того, як відбувалося збирання спогадів дніпробудівців.

Джерельна база дослідження. Для вирішення поставлених дослідницьких завдань було використано опубліковані джерела, тогочасну пресу та неопубліковані джерела. Значний масив інформації знайдено у друкованих органах Істпарту та Комісії з історії фабрик і заводів («Пролетарська революція», «Літопис революції», «Історія заводів»). Неопубліковані матеріали взято з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Матеріали з фондів – це програми, рекомендації, листування, звіти, протоколи засідань комісій. Інформація про збір свідчень дніпробудівців та їхні неопубліковані спогади міститься у Державному архіві Запорізької області. У дослідженні також використані опубліковані спомини радянських та іноземних робітників.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим комплексним дослідженням конструювання пам'яті «нової людини» в УСРР у 1920-х – 1930-х рр. на прикладі написання історії Дніпрогесу.

У дисертації *вперше*:

- проаналізовано спогади робітників про будівництво Дніпрогесу, що збиралися у 1930-х рр. (стенограми вечорів спогадів, індивідуальних бесід, автобіографії дніпробудівців);
- проілюстровано відмінні риси між спогадами жінок та чоловіків, присвяченими будівництву гідроелектростанції;
- визначено особливості різних способів збору свідчень дніпробудівців.

У ході дослідження *уточнено*:

- основні стратегії Істпарту та Комісії з історії фабрик і заводів, що займалися проведенням кампаній з написання радянської історії в 1920-х – 1930-х рр.;
- вплив радянської пропаганди на конструювання пам'яті про Жовтневу революцію та побудову фабрик і заводів у ході перших п'ятирічок.

Набули подальшого розвитку питання репрезентації в спогадах робітників їхнього повсякденного життя, образів «нової людини», зокрема «нової радянської жінки», та «інших» (іноземці, «шкідницькі елементи», «куркулі», «колишні»).

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їхнього використання в спеціальних працях з історії радянського суспільства, студій пам'яті, повсякденного життя робітників, жіночої історії 1920-х – 1930-х рр., а також у розробці навчальних курсів з історії України ХХ ст., радянського повсякдення.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на проблему конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. Наукові результати дисертації належать особисто авторці дослідження і становлять теоретичний і практичний внесок здобувача в розвиток історичної думки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації було оприлюднено в доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових форумах, а саме: Міжнародній конференції «Конструюючи “радянське”».

Політична свідомість, повсякденні практики і нові ідентичності» (Санкт-Петербург, Росія, 2012), Міжнародному науковому семінарі «Хронологія радянської культури: константи і трансформації» із серії *Studia Sovietica* (Ніжин, 2013), 2-й науково-практичній конференції «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (Одеса, 2014), II Всеукраїнській науковій конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 2015), Міжнародній конференції «Історична пам'ять про центральноєвропейський комунізм» (Прага, Чехія, 2015), 4-й науково-практичній конференції «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (Одеса, 2016), Методологічному семінарі Відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України у Львові (Львів, 2016), Науковому семінарі «Повсякденне життя робітників в УСРР у 1920 – 1930-ті роки: спогади, образи, практики» (Харків, 2016), Семінарі-робітні «Ремесло історика: роль гіпотези при написанні дисертаційної праці» (Харків, 2016), Міжнародній історичній конференції «Неоднозначне минуле. Радянський спадок крізь призму модернізації?» (Київ, 2017), III Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з циклу «Повсякденність: візії та смисли» на тему «Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства» (Вінниця, 2017), Конференції «Досліджуючи минуле: методологічне оновлення історіографії в Україні» (Київ, 2017), Міжнародній конференції «Сто років, що сколихнули світ: невдачі, наслідки та майбутнє російської революції» (Санкт-Галлен, Швейцарія, 2017), Конференції «Досліджуючи минуле: нова соціальна історія на перехрестях методологічних віянь» (Київ, 2018), а також на Міжнародному конгресі МАГ на тему «Образ себе» (Львів, 2018).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження викладені у 8 одноосібних публікаціях, із яких 5 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, та виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, 3 – в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій становить 6 д.а., з них 2,5 д.а. англійською мовою.

Структура дослідження. Дисертація побудована за хронологічним і проблемно-тематичним принципами й складається з переліку умовних скорочень, вступу, 5 розділів, у яких виділено 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (345 бібліографічних позицій) та додатків. Повний обсяг дисертації – 250 сторінок, з яких 200 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження всесоюзних кампаній з написання радянської історії демонструють теорію та практику конструювання пам'яті в Радянському Союзі 1920-х – 1930-х рр. Проекти, що присвячувались написанню історії Жовтневої революції та історії фабрик і заводів, також ілюструють інструментарій виховання «нової людини» і те, як вона вчилася «правильно» пам'ятати і говорити про минуле й теперішнє, про себе, свій колектив і країну загалом.

Для вирішення поставлених дослідницьких завдань ми використовуємо праці українських, західних, російських та радянських дослідників. Також послуговуємося різноплановими джерелами (офіційні й особисті документи, опубліковані і неопубліковані тощо) і методами дослідження.

1.1. Історіографія

Сучасні дослідження щодо кампаній із написання історії Жовтневої революції та соціалістичного будівництва у СРСР не достатньо репрезентують питання конструювання пам'яті «нової людини» у міжвоєнну добу. Проте ця дослідницька проблема піднімається в роботах науковців на дотичні до нашого дослідження теми. Такими, зокрема, є публікації про радянське суспільство, про «нову людину», пропаганду, історичну та культурну політику, повсякденне життя, насамперед робітників, «новомову» тощо. Ці дослідження важливі для розуміння завдань, які мали виконати обидві кампанії з написання більшовицької/радянської історії, та для аналізу спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу.

Наявну історіографію ми структурували в хронологічному порядку таким чином, щоб показати динаміку, спільне та відмінне у підходах різних дослідників, виділивши історіографію 1950-х – 1980-х рр. і 1990-х – 2000-х рр.

Окремим пунктом ми виділили опубліковані дослідження про Дніпрогес 1920-х – 1930-х рр.

Праці 1950-х – 1980-х рр. Кампанії з написання історії Жовтневої революції та історії фабрик і заводів стали об'єктом досліджень радянських вчених у 1950-х рр. Радянські дослідники зосереджували свою увагу на роботі організатора кампанії з написання історії Жовтневої революції – Істпарті – та історичних підходах, запропонованих школою Михайла Покровського. З огляду на притаманну радянській історіографії заідеологізованість, ці праці варто використовувати критично, передовсім під час пошуку фактологічного матеріалу.

Цій темі були присвячені роботи Галини Алексєєвої, Миколи Андрухова, Юрія Амianтова, Володимира Пересветова, Володимира Коровайникова, Миколи Комарова та інших¹. У їхніх розвідках описано роботу Істпарту на території всього СРСР: завдання та напрямки діяльності комісії. Праці цих дослідників представляють роботу Істпарту як початки становлення радянської історичної науки. Таке бачення притаманне й для дослідження Віталія Сарбея, чия стаття – «Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні» – (1967) була опублікована в «Українському історичному журналі»².

Всеукраїнський Істпарт досліджували Ніна Комаренко, Михайло Коваль, Геннадій Стрельський, Борис Кашкін, Діана Щедрина³. Найбільшу увагу

¹ Алексєєва Г. Д. Істпарт: основные направления и этапы деятельности // Вопросы истории. 1982. № 9. С. 17–29; Андрухов Н. Р. У истоков историко-партийной науки (Краткий очерк деятельности Истпарта. 1920–1928). М., 1979. 64 с.; Амianтов Ю. Н., Нелидов Н. В., Остроухова К. А. У истоков советской историко-партийной науки (К 50-летию Истпарта) // Вопросы истории КПСС. 1970. № 9. С. 113–120; Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне // Вопросы истории. 1981. № 5. С. 113–120; Коровайников В. Ю. Группы содействия Истпарту ЦК ВКП(б) // Вопросы истории КПСС. 1991. № 1. С. 112–123; Комаров Н. С. Создание и деятельность Истпарта (1920-1928 гг.) // Вопросы истории КПСС. 1958. № 3–4. С. 153–165.

² Сарбей В. Г. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // УДЖ. 1967. № 1. С. 3–10.

³ Комаренко Н. В. Висвітлення боротьби за перемогу влади рад на Україні в журналі «Літопис революції» // УДЖ. 1967. № 1. С. 130–137; Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). К., 1973. 172 с.; Стрельський Г. В. Мемуари как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев, 1978. 135 с.; Кашкін Б. И. Создание и деятельность Истпарта ЦК КП(б)У (1921–1929 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Киев. 1970. 256 с.; Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных

збиранню Істпартом спогадів робітників, «старих більшовиків», що були учасниками революційних подій на українських теренах, приділили у своїх роботах Стрельський та Щедріна. Вони трактували спогади передусім як джерельний матеріал про те, як відбувалась боротьба пролетаріату за справу революції.

Кампанія з написання ІФЗ 1930-х рр. представлена у роботах радянських істориків також у відповідному ідеологічному руслі. Питанню написання історії фабрик та заводів присвячено велику кількість досліджень, написаних починаючи з 1950-х рр. Поштовхом до історіографічного зацікавлення стала постанова ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» від 21 жовтня 1958 р. У перші післясталінські десятиліття побачили світ роботи Лії Іокар, Галини Тарле, Людмили Зак, Михайла Розанова, Бориса Шабаліна, Ніни Аргутинської та багатьох інших⁴.

Наступна хвиля написання робіт про кампанію з написання ІФЗ припала на 1970-х – 1980-х рр.⁵ Проведення кампанії на теренах УСРР відображено у

органов по созданию источниковой базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.): дис. ... канд. ист. наук. 07.00.01. К., 1974. 198 с.; Щедріна Д. С. Діяльність Істпартів України по збиранню документів з історії партії і Жовтневої революції (1921–1924 рр.) // УІЖ. 1974. № 2. С. 13–21; Коваль М. К. До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки радянської влади // УІЖ. 1966. № 4. С. 66–72.

⁴ Іокар Л. Живые традиции (История фабрик и заводов): Вступительная статья // Вопросы литературы. 1957. № 7. С. 103–115; Тарле Г. Я. Ранние опыты организации собирания материалов по истории фабрик и заводов // История СССР. 1959. № 2. С. 170–172; Зак Л. М. Большое и важное дело // Наш современник. 1957. № 1. С. 308–330; Розанов М. Возобновить работу по «Истории фабрик и заводов» // Партийная жизнь. 1956. № 22. С. 65–67; Шабалин Б. И. Забытый участок советской литературы // Ленинградский альманах. 1956. № 11. С. 350–356; Аргутинская Н. К. О создании книг по истории фабрик и заводов / Исследования и материалы. Сб. 11. М., 1965. С. 58–75; Окунева Р. Вопросы источниковедения в методических материалах Главной редакции «Истории фабрик и заводов» (1930-е г.). / Труды Московского государственного историко-архивного института, 1963. Т. 17. С. 109–136.

⁵ Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. М., 1975. 288 с.; Ефремцев Г. П., Кирьянов Ю. И., Кисленко И. С. Всесоюзная конференция по истории фабрик и заводов // Вопросы истории. 1984. № 1. С. 147–148; Журавлев С. В. Материалы о строительстве первой очереди Московского метрополитена в фонде Главной редакции «История фабрик и заводов» ЦГАОР СССР // Археографический ежегодник за 1984 г. / отв. ред. С. О. Шмидт. М.: Наука, 1986. С. 276–285; Митрофанова А. В., Остапенко И. П., Рогачевская Л. С. Итоги и задачи изучения истории фабрик и заводов СССР // Вопросы истории. 1982. № 1. С. 3–17.

монографіях Олени Кравець та Євгенія Скляренка⁶. У дослідженні Кравець фокус зроблено на реконструкції діяльності Комісії з історії фабрик і заводів та методах її роботи на території УСРР. Обидва ж дослідники представляють написання ІФЗ у 1930-х рр. як першу кампанію, що стала прикладом для післявоєнних проєктів, присвячених написанню історії радянських фабрик і заводів. Також окремі розвідки про написання ІФЗ опубліковані в українських радянських періодичних виданнях, в тому числі «Українському історичному журналі»⁷. Зі зрозумілих причин, у радянських публікаціях другої половини ХХ ст. відсутні згадки про членів редакцій, які були репресовані у 1930-х рр.⁸

Відсутність розвідок про обидва проєкти в роботах західних вчених у цей період обумовлена тим, що у них був обмежений доступ до джерел, а також домінуванням «тоталітарної школи» в західній історіографії. Тоталітарне бачення зводить дослідницький інтерес до вивчення партії, вождя, терору, репресивної машини, ідеології⁹. Однією з найбільш значимих робіт, що вплинула на формування концептів «тоталітаристів», було дослідження Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951)¹⁰.

Дослідження 1990-х – 2000-х рр. Після розпаду СРСР вчені розпочали піднімати нові теми та впроваджувати різноманітні методологічні підходи у дослідження ранньорадянського періоду. Зокрема, переважну увагу українські дослідники зосередили на вивченні Української революції 1917–1921 рр. Хоча у дослідженнях про більшовицьку політику в сфері культури і науки та в

⁶ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). Київ: Наукова думка, 1982. 200 с.; Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. Киев: Наукова думка, 1986. 136 с.

⁷ Єжов В. А., Степанов З. В., Ковальчук В. М. Досвід наукової розробки історії заводів і фабрик СРСР // Український історичний журнал. 1972. № 9. С. 41–48; Різницька М. В. Про історіографічне значення довоєнних видань з історії фабрик та заводів України // Український історичний журнал. 1973. № 12. С. 120–126; Євселевський Л. І. Діяльність Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» // Український історичний журнал. 1976. № 6. С. 84–87; Євселевський Л. І. Матеріали Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» як історичне джерело // Архіви України. 1979. № 5. С. 48–50.

⁸ Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов»: горьковское начинание в контексте эпохи 1930-х годов. М.: ИРИ РАН, 1997. С. 12.

⁹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-е вид., переробл. і доп. Харків: Акта, 2015. С. 15–17.

¹⁰ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2005. 584 с.

енциклопедичних виданнях історичні довідки про Істпарт таки розміщувалися¹¹. У 1990-х рр. в західній історіографії почали домінувати *культурні історики*. Яскраві представники цих студій – Штефан Плаггенборг, Стівен Коткін, Йохен Геллбек. У фокусі їхніх досліджень опинилася «нова людина»: як вона виховувалася, яким було її повсякдення, як вона розуміла своє минуле і теперішнє, вчилася говорити про себе, свою країну тощо. На ці ж теми, з початку 2000-х рр., писали також і українські та російські історики. Тому надалі розглянемо історіографію 1990-х – 2000-х рр. за тематичним принципом, не поділяючи на західну, українську й російську.

Кампанія з написання історії Жовтневої революції, зорганізована Істпартом у 1920-х рр., охарактеризована у працях Фредеріка Корні. У своїй статті (1998) Корні називає Жовтневу революцію проектом пам'яті (*memory project*); а через кілька років вийшла його книга, також присвячена зазначеній темі (2004). У дослідженні проаналізовано роботу Істпарту, зокрема, фокус зроблено на кампанії збирання спогадів учасників Жовтневої революції, що проводилася Істпартом. У своїй книзі Корні не оминув увагою і головного політичного свята 1920-х рр. – святкування 10-ї річниці Жовтневої революції¹².

Святкування Жовтневої революції проаналізовано і в працях Джеймса фон Гельдерна, Мальте Рольфа, Карен Петроне, Володимира Глебкіна, Штефана Плаггенборга та сучасних російських дослідників. Гельдерн характеризує його в контексті з іншими більшовицькими святами в перші роки після встановлення радянської влади. До того ж ілюструє, як при впровадженні нових свят переймалися імперські традиції¹³. Дослідження Рольфа прослідковує, як змінювалися радянські свята, в тому числі й святкування річниць революції, протягом всього часу існування СРСР¹⁴. У праці Петроне

¹¹ Юркова О. В. Істпарті / Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2005. С. 640.

¹² Corney F. C. *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*. Ithaca: Cornell University Press, 2004. 301 p.

¹³ Von Geldern J. *Bolshevik festivals, 1917–1920*. University of California Press, 1993. 316 p.

¹⁴ Рольф М. *Советские массовые праздники*. Москва, 2009. 438 с.

святкування Жовтня проаналізовано на прикладі 20-ї річниці¹⁵. Володимир Глебкін характеризує проведення ритуалів на святкуваннях Дня Жовтневої революції¹⁶. А Штефан Плаггенборг піднімає питання святкування Жовтневої революції в контексті аналізу створення і проведення нових радянських свят: головною святковою подією того часу названо 10-річчя Жовтневої революції¹⁷. У розвідках російських дослідників (Світлани Малишевої, Сергія Шаповалова та Костянтина Годунова) також подано аналіз Жовтневих святкувань у 1920-х рр. У своїх роботах вони розглядають відзначення річниць революції не у всьому СРСР, а на певній території: Казань, Кубань та Карелія відповідно¹⁸.

Тема Жовтневої революції стала предметом дослідження і для літературознавців. Зокрема, Марина Довіна написала дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук про образ Жовтня в українській радянській літературі (2017)¹⁹. Авторка аналізує, як формувався образ Жовтня, під впливом яких обставин змінювався, та власне хто (які письменники та поети) писав про нього у своїх творах.

Костянтин Козлов (2009) досліджує одразу обидва проекти конструювання пам'яті: і щодо Жовтневої революції, і щодо соціалістичного будівництва²⁰. Автор не тільки акцентує увагу на способах збирання спогадів,

¹⁵ Petrone K. *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin*. Bloomington: Indiana University Press, 2000. 266 p.

¹⁶ Глебкін В. В. Ритуал в советской культуре. М., 1998. С. 98–109.

¹⁷ Плаггенборг Ш. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой Сталинизма / пер. с нем. Спб.: Журнал «Нева», 2000. 416 с.

¹⁸ Малышева С. Ю. Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917–1927). Казань: Рутен, 2005. 400 с.; Шаповалов С.Н. Генезис советских государственных праздников на Кубани в 1918–1930-е гг. Краснодар: Кубанский государственный университет, 2012. 125 с.; Годунов К. Праздник 7 ноября как механизм социальной стратификации советского общества (на материалах Карелии 1918–1941-е гг.) / Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (20–21 апреля 2012 года, Санкт-Петербург). СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. С. 39–45.

¹⁹ Довіна М. С. Образ «Великого Жовтня» в українській радянській літературі: хронологія, типологія, семіотика: дис. ... канд. філ. наук: 10.01.01. Київ, 2017. 178 с.

²⁰ Козлов К. Устная история в советской гуманитаристике в 1920–1980-е гг. / У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Видавництво, 2010. С. 103–109.

але й характеризує їх, хоча дуже загально, оскільки його дослідження хронологічно охоплює весь час існування СРСР.

Наступній кампанії з написання радянської історії – проекту з історії фабрик та заводів сталінської епохи – присвячена монографія Сергія Журавльова (1997)²¹. У роботі усебічно проаналізовано дану кампанію в загальносоюзному контексті, однак дослідницький фокус зроблено на промислових об'єктах Москви та Ленінграда.

Кампанія з написання ІФЗ представлена і в дослідженні Стівена Коткіна («Магнітка: сталінізм як цивілізація», 1995)²². У центрі його уваги – звичайна радянська людина, яка будувала і працювала на Магнітогорському металургійному комбінаті. Використовуючи широке коло джерел, передовсім приватні документи, Коткін реконструює та аналізує практики повсякденного життя робітників 1930-х рр., а також коротко характеризує проект з ІФЗ.

Написання історії фабрик та заводів у 1930-х рр. – тема статті Катерини Кларк (2004)²³. У цій розвідці реконструйовано механізм функціонування Комісії з історії фабрик і заводів та розглянуто її діяльність як один з прикладів становлення та поширення соцреалізму. Питанню соцреалізму авторка присвятила й інші свої публікації²⁴. Як і Кларк, тему написання історії фабрик та заводів у контексті соцреалізму також розглядають Євгеній Добренко (1999, 2000, 2007) та Марина Баліна (2000, 2002)²⁵. Проекту ІФЗ в контексті з іншими

²¹ Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов»: горьковское начинание в контексте эпохи 1930-х годов. М.: ИРИ РАН, 1997. 215 с.

²² Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. Berkely, Calif.: Univ. Of California Press, 1998. 639 p.

²³ Clark K. «The History of the Factories» as a Factory of History: a Case Study on the Role of Soviet Literature in Subject Formation / in Hellbeck J., Heller K. (Eds.). *Autobiographical practices in Russia*. Gottingen: V&R unipress, 2004. P. 251–278.

²⁴ Clark K. *The soviet novel: history as ritual*. Indianapolis: Indiana Univ. Press, 2000. 320 p.

²⁵ Добренко Е. Формовка советского писателя. Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. 557 с.; Добренко Е. «Занимательная история»: исторический роман и социалестетический реализм / Соцреалистический канон / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. СПб.: Академический проект, 2000. С. 874–895; Добренко Е. Политэкономия соцреализма. М.: Новое литературное обозрение, 2007. С. 266–279; Баліна М. Дискурс времени в соцреализме / Соцреалистический канон / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. СПб.: Академический проект, 2000. С. 585–595; Баліна М. «Какой-то непроявленный жанр»: мемуары в литературе соцреализма / Советское богатство: Статьи о культуре, литературе и

питаннями, що стосуються пропаганди 1927–1941 рр., приділяє увагу й Девід Бранденбергер (2011)²⁶.

Розгляду кампанії з ІФЗ 1930-х рр. також присвячена розвідка Віктора Соколова (1999)²⁷. Загальний опис створення та діяльності Комісії з історії фабрик і заводів подано у статті Аліни Смирнової (2016). Вона акцентує увагу на тому, як комісія збирала документальні матеріали з історії московських заводів та створювала архіви²⁸. У книзі Андрія Маркевича та Андрія Соколова (2005) також йдеться про написання історії одного з московських заводів («Серп і молот») у 1930-х рр.²⁹. Однак монографія загалом присвячена темі праці, а точніше, тому, як змінювалося ставлення до неї протягом всього часу роботи заводу – з 1880-х до 1990-х рр. Тому у роботі не деталізується, як саме писалась історія заводу у 1930-х рр.

Натомість, про те, як відбувалося написання історії фабрик та заводів у 1930-х рр. у конкретному регіоні, Уралі, пише у своїй статті Неллі Журавльова (2013)³⁰. Інший підхід щодо вивчення ІФЗ на Уралі, а саме біографічний метод, використовує у своїй розвідці Наталія Веселкова (2017)³¹. Вона розглядає

кино. К 60-летию Ханса Гюнтера / Под ред. М. Балиной, Е. Добренко, Ю. Мурашова. СПб.: Академический проект, 2002. С. 241–258.

²⁶ Бранденбергер Д. «Людам не подобається марксистський аналіз...»: початки радянського культу героїв і героїзму. Ч.1. / пер. Свято Р., наук. ред. Лаас Н. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1288-devid-brandenberger-liudiam-ne-podobaietsia-marksystskyi-analiz-pochatky-radianskoho-kultu-heroiv-i-heroizmu> (дата звернення: 01.04.2018).

²⁷ Соколов В. Ю. «История заводов и фабрик» в контексте разных периодов // Историческая наука на рубеже веков: материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 120-летию Том. гос. ун-та (27–28 мая 1998 г.) 1999. Т. 3. С. 60–66.

²⁸ Смирнова А. Л. Архивная история «Истории фабрик и заводов» // Человек труда в истории: актуальные вопросы исторической науки, архивоведения и документоведения. III Смирновские чтения: статьи III Всерос. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 3 марта 2016 г.) / редкол.: О. Н. Широков и др. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. С. 338–348.

²⁹ Маркевич А. М., Соколов А. К. «Магнитка близ Садового кольца». Стимулы к работе на московском заводе «Серп и молот», 1883–2001 гг. М. РОССПЭН, 2005. 368 с.

³⁰ Журавлева Н. С. «История фабрик и заводов» на Урале // Литература Урала: история и современность: сб. ст. / РАН, УрО, Ин-т истории и археологии; [отв. ред. Е. К. Созина]. Вып. 7. В 2 т. Т. 1. Екатеринбург, 2013. С. 280–284.

³¹ Веселкова Н. В. История фабрик и заводов Алексея Маленького: портрет и проект // Эпоха социалистической реконструкции : идеи, мифы и программы социальных преобразований: сборник научных трудов / гл. редактор Л. Н. Мазур; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. С. 641–649.

участь в кампанії з ІФЗ одного з авторів історії Надеждинського заводу (Свердловська область), Олексія Маленького, репресованого у 1937 р.

Загалом тема конструювання пам'яті щодо написання історії промислових підприємств і Жовтневої революції у міжвоєнний період не достатньо представлена в історіографії. Ця проблематика близька та тісно переплетена з питанням про радянську історичну науку, в тому числі й сталінізацію науки. Про радянську історичну науку написано велику кількість досліджень, наприклад, розвідки Юрія Афанасьєва, який проаналізував класовий підхід школи Покровського³², та Джона Хвінгії, котрий охарактеризував контроль Сталіна за підготовкою підручника з історії³³. Також у праці Михайла Геллера та Олександра Некрича з промовистою назвою «Утопія при владі» (1989), одним з питань розглянуто історичну науку на службі у влади³⁴. Зазначеній темі присвячені і дослідження Інституту історії України НАН України «Історик і Влада» (2016), монографія Геннадія Бордюгова та Володимира Козлова «Історія і кон'юнктура: суб'єктивні замітки з історії радянського суспільства» (1992), дослідження Миколи Кременцова «Сталінізація науки» (1997), стаття Віктора Данилова «Влада і формування історичної свідомості радянського суспільства в перші післяреволюційні десятиліття» (2006)³⁵.

³² Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. 1996. № 5. С. 147–148.

³³ Хвингия Дж. К. Сталин и историческая наука // Сталин – защитник интересов Российской империи (СССР). К.: ХИК, 2006. С. 69–85.

³⁴ Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. London, 1989. 926 с.

³⁵ Ващенко В. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії / Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій; творч. кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 77–131; Ясь О. Роль партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання (До історії підготовки двотомника «Історія Української РСР» кін. 1940-х – поч. 1950-х рр.) / Там само. С. 205–235; Бордюгов Г. А., Козлов В. А. История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества. М., 1992. 352 с.; Данилов В. Н. Власть и формирование исторического сознания советского общества в первые послереволюционные десятилетия // Историческое сознание и власть в зеркале России XX века. Научные доклады. Серия «Научные доклады»; вып. 6. СПб.: Изд-во СПбИИ РАН «Нестор-История», 2006. 256 с.; Krementsov N. Stalinist Science. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997. 388 p.

Питання радянської історичної науки розглянуто в монографії Сергія Єкельчика під назвою «*Stalins's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*». Вона вперше була опублікована в Канаді в 2004, а в 2008 році перекладена українською та опублікована в Києві («Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві»)³⁶. Автор не робить детального розгляду кампаній, направлених на написання історії Жовтневої революції та ІФЗ, однак він характеризує механізм моделювання прийнятного минулого, пояснює роль, яку комуністи відводили історичній науці впродовж 1920-х – 1950-х рр. Єкельчик демонструє, як запроваджувались нові історичні концепти через кіно, літературу, освіту, образотворче мистецтво, музику, проведення святкувань тощо. З огляду на це, назва монографії вибрана дуже влучно: «правильне» минуле та сконструйована пам'ять про нього заповнили всі сфери радянського суспільства і перетворили СРСР на «імперію пам'яті».

Кампанії з написання історії Жовтня 1917 року та ІФЗ відображають виховання «нової людини» (те, як вона поводить себе, працює, говорить), механізми впливу радянської пропаганди на населення, повсякденне життя робітників у 1920-х – 1930-х рр. Тому важливими для опрацювання нашої тематики є дослідження, які ілюструють різні аспекти життя радянського суспільства у перші десятиліття існування СРСР.

Одна з центральних дослідницьких проблем, тісно пов'язана з питанням конструювання пам'яті, – виховання «нової людини». Це питання проаналізовано в роботі Михайла Геллера «Машина і гвинтики. Історія формування радянської людини» (1994)³⁷. У центрі уваги дослідника не пересічний радянський громадянин, а система, яка нівелювала межі між публічним та особистим життям і виховувала «нову людину» з дитинства через школу, сім'ю, працю, мову тощо. Загалом, питання виховання «нової людини»

³⁶ Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.

³⁷ Геллер М. Я. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва, 1994. 336 с.

цікавить багатьох дослідників (Стівен Коткін, Йохен Геллбек, Катріона Келлі, Корінна Кур-Корольов та інші)³⁸.

Також значну увагу дослідники приділяють дослідженню «нової радянської жінки» 1920-х – 1930-х рр.: законодавчим змінам в її соціальному статусі, конструюванню її образу тощо³⁹. Варто відзначити, що жіноча історія постала як окремий дослідницький напрямок на початку 1970-х рр.⁴⁰ Серед вітчизняних досліджень гендерне моделювання в СРСР розглядають Катерина Кобченко, Марина Вороніна, Людмила Кушнір, Ольга Лабур та інші⁴¹. У дослідженні Оксани Кісь гендерний аспект представлено на матеріалах спогадів жінок про Голодомор 1932–1933 рр.⁴². А в монографії Марти Богачевської-Хом'як запропоновано розгляд жіночої історії у доволі широкому контексті:

³⁸ Кур-Корольов К. Новый человек, или социальная инженерия при сталинизме: некролог по мечтам о новом человеке / История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5-7 декабря 2008 г. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. С. 372–377; Bushnell J. The «New Soviet Man» Turns Pessimist / The Soviet Union since Stalin / ed. by Stephen F. Cohen. London, 1980. P. 179–199.

³⁹ Дорохина О.В. Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 1998. № 4. С. 138–154; Attwood L., Kelly C. Programmes for Identity: The «New Man» and the «New Woman» / Constructing Russian Culture in the Age of Revolution: 1881–1940 / ed. by C. Kelly and D. Sheferd. Oxford: Oxford Univ. Press. P. 256–290.

⁴⁰ Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 159.

⁴¹ Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія 8 «Гендерні дослідження» / укл. М. С. Петрушкевич. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 2. С. 56–73; Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х рр. / Українські жінки у горнілі модернізації. Під заг. ред. О. Кісь. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. С. 106–130; Вороніна М. С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20-30 рр. ХХ ст.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»; Харківський національний університет імені Г.С. Сковороди. Харків: 2008. Вип. 33. С. 147–153; Лабур О. Гендерна складова трудової політики в Радянській Україні (20–30-х рр. ХХ ст.): історіографія проблеми // Університет: науковий історико-філософський журнал. 2008. № 2. С. 59–68; Кушнір Л. В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2009. 266 с.

⁴² Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти та репрезентації: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2017. 432 с.

1884–1939 рр. на українських територіях, що входили до складу різних різних держав⁴³. «Жіноче питання» в Радянському Союзі авторка також розглядає.

Однією з головних характеристик «нової людини» було її вміння «правильно» говорити про себе та своє минуле. Термін *Newspeak* («новомова» – українською та «новояз» – російською) вперше використав Джордж Орвелл у своєму романі «1984» (1949). Питання «новомови» піднімається Стівеном Коткіним: він вводить термін *Speak Bolshevik* – говорити «по-більшовицьки», тобто певною формалізованою мовою, демонструючи підтримку влади та готовність до подальших трудових звершень⁴⁴. Алексей Юрчак вводить термін «революційна мова» та представляє способи її поширення серед населення⁴⁵.

Яскравим прикладом впровадження «новомови» було написання щоденників та автобіографій. Йохен Геллбек аналізує радянські щоденники 1930-х рр. (2001, 2006)⁴⁶. У фокусі уваги дослідника стиль письма: *не що* писали автори, а *як*. Аналізуючи спогади і письменників, і робітників Геллбек вказує, що їхнє сприйняття радянської дійсності було обумовлене передовсім впливом радянської пропаганди і «новомови», а не репресій⁴⁷. Геллбек також розглядає, яким чином в щоденниках робітників було представлено загальнодержавні події та особисте життя автора: увага зосереджувалась на описі великих кампаній (колективізація, індустріалізація), а особисті враження, які безумовно, перебували під ідеологічним впливом, події переказувались у стилі щоденної хроніки⁴⁸. Тобто, як він стверджує, зовнішній контроль переростав у внутрішній самоконтроль під час написання щоденників.

⁴³ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів: Український католицький університет, 2008. 520 с.

⁴⁴ Kotkin S. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkely, Calif.: Univ. Of California Press, 1998. 639 p.

⁴⁵ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / Предисл. А. Беляева; пер. с англ.; 2-е изд. М.: Новое литературное обозрение, 2016. С. 93.

⁴⁶ Hellbeck J. *Revolution on my mind: writing a diary under Stalin*. Cambridge, Mass. London: Harvard University Press, 2006. 448 p.; Hellbeck J. *Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts // Russian Review*. 2001. № 3. P. 340–359.

⁴⁷ Hellbeck J. *Revolution on my mind: writing a diary under Stalin*.

⁴⁸ Hellbeck J. *Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts*. P. 346–351.

Питанню автобіографій присвячені дослідження Роберта Фолкенфліка, Джона Гудвіна, Джейн Харріс та багатьох інших⁴⁹. Радянські автобіографії безпосередньо аналізували Шейла Фіцпатрик та Ігал Халфін⁵⁰. У дослідженні Олени Стяжкіної (2013) саме на основі аналізу автобіографій охарактеризовано, як пересічна говорила про себе у 1920-х рр. та які прийоми використовувала людина для конструювання свого «правильного» минулого⁵¹.

Теми мови та «нової людини» тісно переплетені і в дослідженні Ольги Рябченко (2012) про радянських студентів 1920-х – 1930-х рр., а точніше про образ «нового» студента⁵². Рябченко, як і Стяжкіна, також використовує документи особистісного характеру. У даному випадку – це анкети, що заповнювалися студентами при вступі, та їхні щоденники.

Інший підхід щодо вивчення ролі мови пропонує у своїй книзі «Мова радянського тоталітаризму» Лариса Масенко (2017)⁵³. Її дослідження виконане в рамках історичної соціолінгвістики. Авторка детально аналізує риси «новомови», хронологічно охоплюючи весь радянський час та мовну ситуацію в Україні після здобуття незалежності. Якщо вищезазначені дослідниці представляли «мовні ігри» пересічної радянської людини, то Масенко фокусується на «новомові» як державному інструментові. Вона представляє

⁴⁹ Folkenflik R. *The culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation*. Stanford, 1993. 272 p.; Goodwin J. *Autobiography: The Self Made Text*. New York. 1993. 175 p.; Harris J. G. Introduction: Diversity of Discourse: Autobiographical Statements in Theory and Practice, in Idem (ed.) *Autobiographical Statements in Twentieth-century Russian Literature*. Princeton 1990. P. 1–23.

⁵⁰ Фіцпатрик Ш. *Срывают маски! Идентичность и самозванство в России XX века*. М.: РОССПЭН, 2011. 375 с.; *In the shadow of revolution: life stories of Russian women from 1917 to the Second World War* / Ed. by Sh. Fitzpatrick and Y. Slezkine; transl. by Yuri Slezkine. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000. 443 p.; Halfin J. *Red autobiographies: initiating the Bolshevik self*. Washington, 2011. 197 p.; Halfin J. *Terror in my Soul: Communist Autobiographies on Trial*. Cambridge, 2003. 366 p.

⁵¹ Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, 2013. 295 с.; Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) // *Нові сторінки історії Донбасу: 36 статей / гол. ред. З.Г. Лихолобова*. Донецьк: ДонНУ, 2008. Кн. 15–16. С. 204–224; Стяжкіна О. В. Пересічна людина Донбасу на поч. 1920-х років: У пошуках слова, простора і часу // *Нові сторінки історії Донбасу: 36 статей / гол. ред. З.Г. Лихолобова*. Донецьк, 2007. Кн. 13–14. С. 76–99.

⁵² Рябченко О. *Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації*. Х.: ХНАМГ, 2012. 456 с.

⁵³ Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. К., 2017. 240 с.

мову передовсім як такий інструмент радянської влади, що дозволяє контролювати та руйнувати українське суспільство. Питання «новомови» також досліджували Наталія Купіна, Міхал Гловінський, Едуард Будаєв та Анатолій Чудінов, Марієтта Чудакова, Оксана Забужко, Інна Ренчка та інші⁵⁴.

Одним із ключових чинників конструювання пам'яті, навчання «новомові» та загалом виховання «нової людини» була пропаганда. Цьому питанню присвячені дослідження Петера Кенеза, Ханни Арендт та низки інших дослідників, передовсім тих, хто поділяє тоталітарне бачення СРСР⁵⁵. Вивчення радянської пропаганди тісно переплетене з вивченням радянської ідеології та повсякдення. Радянська ідеологія, пропаганда та повсякденне життя 1920-х – 1930-х рр. – теми статей, вміщених до збірника під редакцією Павла Романова та Олени Ярської-Смирнової (2007)⁵⁶. Серед авторів, чії статті були опубліковані у цьому виданні, Наталія Лебіна, авторка книг про повсякденне життя в Санкт-Петербурзі міжвоєнних десятиліть (1999, 2010)⁵⁷. У її розвідках представлено повсякдення і «нової людини», і тих, хто був на соціальному маргінесі через свою девіантну поведінку (зокрема, алкоголізм, проституцію), а також «колишніх», так званих «експлуататорів» та «буржуазію». Про те, як їх сприймали/уникали пролетарі та які були стратегії виживання/пристосування «колишніх» у радянському суспільстві йдеться в монографії Тетяни Смирнової

⁵⁴ Купіна Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург; Пермь: Изд-во Урал.ун-та, 1995. 144 с.; Гловінський М. Новомова // 12 польських есеїв / Упоряд. О. Гнатюк. К.: Критика, 2001. С. 158–182; Чудакова М. Язык распавшейся цивилизации // Новые работы. 2003–2006. М., 2007. 293 с.; Забужко О. Мова і влада // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х. К., 1999. С. 99–124; Будаєв Э. В., Чудінов А. П. Лингвистическая советология. Екатеринбург: Уральский гос. пед. ун-т, 2009. 291 с.; Ренчка І. Лексикон тоталітаризму / передм. Л. Т. Масенко. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”». 2018. 232 с.

⁵⁵ Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 308 p.; Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2005. 584 с.

⁵⁶ Советская социальная политика 1920 – 1939-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦГСПИ, 2007. 432 с.

⁵⁷ Лебіна Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. 317 с.; Измозик В., Лебіна. Н. Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве 1920–1930-е гг. СПб., 2010. 248 с.

(2003)⁵⁸. Поза увагою українських дослідників категорія «колишніх» також не залишилася. Зокрема, про «колишніх поміщиків», «колишніх куркулів» та «колишніх петлюрівців» писав у своїх розвідках Василь Марочко (2013, 2015)⁵⁹. Він фокусує свою увагу на репресивних заходах, які радянська влада здійснювала щодо них.

Ніби погляд «з боку» на процеси, що відбувалися в СРСР міжвоєнної доби, та радянських громадян, подано у монографії Галини Куликової (2013), де події та «нова людина» представлені крізь призму сприйняття іноземців-інтелектуалів, що жили чи відвідували «Країну Рад» у 1920-х – 1930-х рр.⁶⁰. У дослідженні подано приклади і захоплення, і розчарування від побаченого закордонними гостями, а точніше кажучи, інтелігенцією⁶¹. У цьому ж дослідженні Куликова характеризує радянські заходи щодо контролю закордонних гостей у СРСР. Про іншу групу іноземців (а саме, робітників), що приїздили до СРСР у міжвоєнну добу, писали Олег Дель, Сергій Журавльов та інші⁶².

У 2000-х рр. з'явилися дослідження українських дослідників на дотичні до нашого теми. Ці дослідження пов'язані з історією робітників та повсякденням міських жителів ранньорадянського періоду. Йдеться, зокрема, про книги Ольги Мовчан, Миколи Борисенка, дисертаційні дослідження Нані

⁵⁸ Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. М.: Издательский дом «Мир истории», 2003. 296 с.

⁵⁹ Марочко В. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського суспільства / Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.) / Голова редкол. В.А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. 2. С. 703–767; Марочко В. Ставлення радянської влади до «колишніх людей» / Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928). Кол. моногр. / Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. Т. 2. С. 300–348.

⁶⁰ Куликова Г. Б. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920–1930-х годов глазами западных интеллектуалов. Москва, 2013. 371 с.

⁶¹ Там само. С. 271–286.

⁶² Дель О. От иллюзии к трагедии: немецкие эмигранты в СССР в 1930-е гг. М., 1997. 147 с.; Журавлев С. В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электростроительного завода в советском обществе 1920–1930-х гг. М.: РОССПЭН, 2000. 352 с.

Гогохії, Оксани Трубенюк⁶³. Дослідники зосереджують увагу на умовах життя населення на території всієї Радянської України.

Іншу методологію застосовано у нещодавно виданих монографіях Ірини Скубій (2017) та Романа Любавського (2016). Вони досліджують повсякдення робітників конкретного міста – Харкова. Дослідження Скубій було розпочато як дисертаційне⁶⁴, а з часом воно було доопрацьоване і опубліковане вже як монографія⁶⁵. За рік до публікації монографії Скубій, побачила світ книга Романа Любавського про повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х рр.⁶⁶, також на основі доопрацювання дисертації⁶⁷. Ключовими питаннями, що їх розглядає історик, можна назвати житлові умови робітників, працю, дозвілля, практики споживання тощо.

У сучасній українській історіографії вже є значна кількість робіт, що стосуються радянського повсякдення. Також наявні публікації про методологію вивчення повсякдення, про повсякденне життя етнічних меншин в УСРР тощо⁶⁸. З 2010 р. Інститут історії НАН України розпочав публікацію серії монографічних видань колективних збірників «З історії повсякденного життя в Україні». У першому виданні хронологічні рамки охоплювали добу непу. У цьому виданні були представлені підходи щодо вивчення історії повсякдення (Ольга Коляструк, Володимир Головка), взаємини між владою та суспільством

⁶³ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Інститут історії України НАН України, 2010. 312 с.; Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. К.: ВД «Стилос», 2009. 355 с.; Гогохія Н. М. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... канд. наук: 07.00.01. Луганськ, 2003. 211 с.; Трубенюк О. М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. – початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 209 с.

⁶⁴ Скубій І. В. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 252 с.

⁶⁵ Скубій І. В. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): економіка та повсякденність / Відп. ред. В.В. Калініченко. Х.: Раритети України, 2017. 308 с.

⁶⁶ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Науковий редактор Л. Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л. Ю. Посохової. Х.: Раритети України, 2016. 226 с. (Структури повсякденності).

⁶⁷ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 210 с.

⁶⁸ Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х.: Курсор, 2008. 122 с.; Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України в міжвоєнну добу. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.

(Станіслав Кульчицький), образи та повсякдення селян (Василь Марочко, Сергій Лях), робітників (Ольга Мовчан) номенклатури (Микола Дорошко, Сергій Лях), учителів (Геннадій Єфіменко), студентів (Ольга Рябченко, Віктор Прилуцький), етнічних громад (Лариса Якубова), православного духовенства (Тетяна Євсєєва), непманів (Юрій Волосник)⁶⁹. Наступна публікація з цієї серії вийшла через два роки і присвячувалась 1930-им рр.⁷⁰ У цьому виданні додалась тема повсякденного життя дітей (Нані Гогохія). Дослідження українського радянського суспільства міжвоєнного часу представлено і в наступних колективних монографіях Інституту історії України НАН України⁷¹.

Історію радянського суспільства міжвоєнної доби деякі дослідники вивчають на прикладі чітко означеного індустріального регіону, передовсім – Донбасу. Наприклад, Гіроакі Куромія у своєму дослідженні піднімає тему робітництва на Донбасі (2002). Він робить це в контексті опису подій на Донбасі не лише в радянський час, а охоплюючи дещо більше 100 років (1870-ті – 1990-ті рр.)⁷². При цьому, аналізуючи перші «червоні» десятиліття СРСР, він зосереджує увагу на Голодоморі 1932–1933 рр. та Великому терорі. Куромія зображає селян (куркулів) як «інших» в радянському суспільстві, а терор розглядає в контексті з питанням стаханівського руху: його особливостями на Донбасі та наслідками. Вивченню Донбасу в період індустріалізації та історії

---

⁶⁹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.

⁷⁰ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст. нариси повсякденного життя. Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

⁷¹ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія. Т. 1. Відповідальний редактор В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 750 с.; Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Т. 2. Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.

⁷² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. К.: Основи, 2002. 512 с.

робітників міжвоєнної доби також присвячені дослідження Станіслава Кульчицького⁷³.

Історія радянського населення Донбасу представлена на сторінках періодичного збірника статей «Нові сторінки історії Донбасу», редактори якого – Зоя Лихолобова та Олена Стяжкіна. Процеси, що відбувалися на Донбасі в 1920-ті – 1930-ті рр., належали до кола наукових інтересів, зокрема, зазначених редакторок, а також Світлани Андросової, Людмили Кушнір та інших дослідників⁷⁴.

Також наявні дослідження на тему радянських фільмів про Донбас. Зокрема, у 2018 р. вийшло друком 2-е видання «Кіноревізія Донбасу 2.0.»⁷⁵. Серед розвідок, вміщених до «Кіноревізії...», представлено й аналіз образу Донбасу у фільмах міжвоєнної доби. Йдеться про статтю Гіроакі Куромії «Донбас в “Ентузіазмі” Дзиги Вертова»⁷⁶.

Донбас також став об'єктом досліджень, представлених у збірнику «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» за редакції Володимира Кулікова та Ірини Склокіної (2018)⁷⁷. Окрім розвідок редакторів до збірника також ввійшли роботи Марти Студенної-Скрукви, Тетяни Портнової, Михайла Ільченка, Ксенії Кузіної, Олени Стяжкіної. Тематично дослідження стосувались питань праці, індустріалізації, архітектури, фотографії, відпочинку.

У збірнику «Праця, виснаження та успіх...» детально представлено роль праці у радянському суспільстві. Цим же питанням пронизані й інші вищезазначені дослідження. Адже праця була невід'ємною частиною повсякдення робітників, інструментом виховання «нової людини» та

⁷³ Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 122 с.

⁷⁴ Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928 – 1937 гг.). Донецк, 1973. 176 с.; Андросова С. Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 296 с.; Кушнір Л. Повсякденні реалії робітничих сімей Донбасу у 1920 – 1930-х роках // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 178–182.

⁷⁵ Кіноревізія Донбасу 2.0 / Упоряд. С. Мензелевський. К.: Національний центр Олександра Довженка, 2017. 396 с.

⁷⁶ Куромія Г. Донбас в «Ентузіазмі» Дзиги Вертова / Кіноревізія Донбасу 2.0. / Упоряд. С. Мензелевський. К.: Національний центр Олександра Довженка, 2017. С. 43–60.

⁷⁷ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / За ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів, 2018. 244 с.

проведення загальнодержавних кампаній (наприклад, індустріалізації). Питання стимулювання праці на заводах, стаханівський рух представлені в дослідженнях і 1950-х – 1980-х рр., і 1990-х – 2000-х⁷⁸. Також, як демонструє монографія Венді З. Голдман, досліджувати працю в СРСР міжвоєнного часу необхідно, використовуючи і гендерний підхід⁷⁹. Питання жіночої праці в Радянському Союзі також піднімає Шейла Фіцпатрик, аналізуючи діяльність пересічних робітниць, дружин стаханівців, ударниць, активісток⁸⁰.

Історіографія про Дніпрогес 1920-х – 1930-х рр. Кампанія з написання історії Дніпрогесу в історіографії представлена недостатньо. Зі зрозумілих причин, ця тема входить до наукових зацікавлень здебільшого запорізьких дослідників. Наприклад, у статті Ганни Нагорної описано життя і творчий шлях Володимира Юрезанського, члена місцевої редакції, що писала історію будівництва гідроелектростанції⁸¹. Щоденник дніпробудівця Бориса Вейде аналізували І. Колесник та Надія Швайба⁸². Швайба також була упорядницею видання спогадів Вейде, опублікованих у 2012 р.⁸³.

Натомість, значно більше сучасних розвідок присвячено Дніпрогесу в Другій світовій війні та роки повоєнної відбудови⁸⁴. У радянський час історії

⁷⁸ Журавлев С. В., Мухин М. Ю. Крепость социализма. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии 1928–1938 гг. М.: РОССПЭН, 2004. 240 с.; Siegelbaum L. H. Stakhanovizm and the politics of productivity in the USSR. 1935–1941. Cambridge University Press, 1988. 344 p.; Гудзенко П. П. Кульчицкий С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). Київ, 1980. 339 с.

⁷⁹ Голдман В. З. Женщины у проходной: гендерне отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). М.: РОССПЭН, 2010. 358 с.

⁸⁰ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: 2-е изд. / Пер. с англ. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. С. 189–196; Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. М.: РОССПЭН, 2011. С. 146–179; 275–299.

⁸¹ Нагорна Г. М. Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду // Краєзнавство. Запоріжжя. 2017. № 3. С. 114–117.

⁸² Колесник І. Будівники Дніпробуду в записках Бориса Вейде // Молода наука: зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя, 2010. Вип. 1. С. 98–101; Швайба Н. І. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Дніпропетровськ : Нац. Гірничий ун-т, 2011. Вип. 8. С. 27–31.

⁸³ Швайба Н. І. Борис Вейде і його час / Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. С. 6–27; Швайба Н. І. Від упорядника / Зазн. праця. С. 3–5.

⁸⁴ Лініков В. А. Підрив Дніпровської греблі 18 серпня 1941 р. // Музейний вісник. Запоріжжя. 2012. № 12. С. 226–231; Горло Н. В. Основні підходи до забудови сіл та житлового

Дніпрогесу була присвячена низка дослідницьких та пропагандистських видань⁸⁵. Серед досліджень 1990-х – 2000-х рр. будівництво Дніпрогесу фігурує у статтях Віктора Ткаченка, Анастасії Вакшиної та Анни Зеленої. Статті Ткаченка присвячені темі будівництва Дніпрогесу та побуту робітників⁸⁶. Текст Вакшиної досить оглядовий, оскільки вона пише про те, як будувалася та функціонувала гідроелектростанція протягом всього часу її існування⁸⁷. Зелена звертається до цікавого і ще не достатньо дослідженого питання повсякдення дніпробудівців. Однак у невеличкій за обсягом статті основна увага приділена побуту, і тема залишається не до кінця розкритою⁸⁸.

Історії будівництва Дніпрогесу, а саме участі у ньому іноземних спеціалістів, присвячені дослідження Олександра та Олексія Ігнатуш⁸⁹. Ця ж тема представлена і в дисертації Олексія Ігнатуши⁹⁰. У ній дослідник, використовуючи широку джерельну базу (офіційна документація, листи, звіти), аналізує як, чому і скільки залучалось іноземців, яким був їхній національний склад, відносини з місцевими спеціалістами та робітниками тощо.

будівництва у зоні водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: історичний аспект (50–70-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин: зб. наук праць / За ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 363–366.

⁸⁵ Слово о Днепрогэсе имени В. И. Ленина. Днепропетровск, 1980. 109 с.; Олексієнко І. Є. Дніпрогес ім. В.І. Леніна. Київ, 1977. 88 с.

⁸⁶ Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2004. Вип. ХУІІІ. С. 197–204; Ткаченко В. Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20–30-ті роки ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2003. Вип. ХУІ. С. 221–225.

⁸⁷ Вакшина А. Історія будівництва та реконструкції Дніпрогесу (20-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) // Молода наука: зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 1. С. 33–35.

⁸⁸ Зелена А. Повсякденне життя будівельників Дніпробуду // Молода наука: зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип.1. С. 37–39.

⁸⁹ Ігнатуша О. М. Американське представництво на Дніпробуді. Документи і матеріали // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ ст. Вип. 1. Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1998. С. 47–79; Ігнатуша О. О. Американська консультація на Дніпробуді 1927–1933 рр. // Історичні та політологічні дослідження: Науковий журнал. Донецьк. 2007. № 3–4. С. 161–165; Ігнатуша О. О. Дніпробуд крізь призму мікроісторії: життєва драма американського громадянина Йосифа Маєвського // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХУІІІ. С. 234–237.

⁹⁰ Ігнатуша О. О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2012. 267 с.

Тема Дніпрогесу також представлена у роботах західних дослідників: Енн Рассвейлер та Ніколаса Купенського. У монографії Рассвейлер (1988), написаній на основі опублікованих та архівних джерел, історія будівництва гідроелектростанції відображена найбільш комплексно⁹¹. У її роботі представлено різні аспекти будівництва гідроелектростанції: бачення більшовиків щодо необхідності електрифікації країни, проекти та плани будівництва, участь іноземних спеціалістів, агітація та залучення населення йти працювати. Авторка представляє будівництво Дніпрогесу як масштабну, заплановану та контрольовану «згори», кампанію. І, водночас, змальовує безпосередніх учасників будівництва (селяни-сезонники, ударники, жінки-робітниці, члени партії) та їхні житлово-побутові умови.

У дисертації Ніколаса Купенського (2017) будівництво Дніпрогесу подане з іншої перспективи. Він проаналізував образ будівництва Дніпрогесу в кіно, літературі та фотографії 1920-х – 1930-х рр.⁹². Тема досить широка, використані автором джерела належать до різних типів. Проте кожен дослідницьку проблему Купенський представляє на одному конкретному кейсі. Наприклад, Дніпрогес в кіно поданий через аналіз фільму Дзиги Вертова «Одинадцятий» (1928 р.), у літературі – «Листи про Дніпрогес» Федора Гладкова, (Москва, 1931 р.), у фотографії – роботи американської фотожурналістки Маргарет Бурк-Вайт (США, 1931–1932 рр.).

Дніпрогес фігурує ще в двох книгах, де піднімається питання історичних подій, пов'язаних з річкою Дніпро. Одна книга видана у Канаді за участі авторів Василя Шевчука, Георгія Білявського, Василя Навроцького, Олександра Мазуркевича, Юрія Саталкіна (2005)⁹³. Інша публікація, монографія, написана

⁹¹ Rassweiller A. D. *The generation of the power: the history of Dneprostroy*. New York: Oxford University Press, 1988. 247 p.

⁹² Kupensky N. K. *The Soviet Industrial Sublime: The Awe and Fear of Dneprostroy, 1927–1932 / A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School Of Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*. 2017. 337 p.

⁹³ Shevchuk V., Satalkin Y., Biliavsky G., Navrotsky V., Mazurkevitch O. *Preserving the Dnipro River: Harmony, History, and Rehabilitation*. Ottawa, 2005. 144 p.

Романом Адріаном Цибрівським (2018)⁹⁴. Питання написання історії фабрик і заводів та збирання спогадів дніпробудівців у цих дослідженнях не заторкувалось.

Із огляду на невелику кількість розвідок про Дніпрогес 1920-х – 1930-х рр. та їхню різноплановість, складно визначити питання, що однаково фігурували би у всіх зазначених дослідженнях. До того ж, у наявних працях практично не піднімається тема написання історії гідроелектростанції у міжвоєнну добу.

Таким чином, проекти з написання історії Жовтневої революції та ІФЗ у 1920-х – 1930-х рр. лише частково представлені в історіографії. Тому тільки завдяки зверненню до дотичних тем («нова людина», «новомова», пропаганда, повсякденне життя тощо), можна провести дослідження про конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. Крім того, історія самого Дніпрогесу також залишається малодослідженою.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження включає різноманітні матеріали, які можна умовно поділити на опубліковані, періодику та неопубліковані. Використання такого поділу обумовлене застосуванням історико-антропологічного підходу, який дасть нам можливість охарактеризувати інструментарій, що використовувався владою задля конструювання пам'яті «нової людини» та загалом її виховання, а також написання радянської історії. Йдеться про опубліковані рекомендації щодо пам'ятання Жовтня 1917 року та соціалістичного будівництва, які розробляли комісії. На основі ж неопублікованих джерел, спогадів робітників можна проілюструвати, яким був результат: чи «нова людина» прийняла мовні «правила гри» та як це вплинуло на її саморепрезентацію у спогадах.

---

⁹⁴ Cybriwsky R. A. *Along Ukraine's River. A Social and Environmental History of the Dnipro.* Budapest–NewYork: Central European University Press. 238 p.

До опублікованих джерел належать рекомендації щодо того, як писати радянську історію та як збирати спогади; інструкції як проводити святкування Жовтневої революції; спогади іноземців та радянських робітників; нариси з історії Дніпрогесу.

До першої групи належить опублікована у 1932 р. в Харкові інструкція Всеукраїнської редакції «Історії фабрик та заводів»⁹⁵. Також видавалися спеціально підготовлені збірки матеріалів Комісії з ІФЗ: Єфим Грекулов «Архіви як джерело вивчення історії заводів» (Москва, 1933), збірник статей під редакцією Максима Горького та Леопольда Авербаха «Робітники пишуть історію заводів» (Ленінград, 1933) та інші⁹⁶. Своєрідними рекомендаціями про те, як писати ІФЗ та збирати спогади робітників були статті Максима Горького, що друкувалися в тогочасній пресі. Питання історії фабрик і заводів також представлене у його кореспонденції. У 1959 р. листи Горького, документи та інші матеріали про кампанію щодо написання історії фабрик та заводів були вміщені до одного збірника – «Горький О.М. і створення історії фабрик і заводів»⁹⁷.

Другу групу становлять матеріали, що стосуються святкувань річниць Жовтневої революції, які у 1920-х рр. стали своєрідним візуальним відображенням «справжніх революційних подій»: «Бюлетень Комісії при Президії ЦВК Союзу РСР з організації і проведення святкування 10-річчя Жовтневої революції» та рекомендації, як готувати і проводити свято. Автори цих рекомендацій – більшовицькі ідеологи Анатолій Луначарський, Віталій Жемчужний, Орест Цехновицер та інші⁹⁸.

⁹⁵ Інструкція Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів». Харків, 1932. 8 с.

⁹⁶ Ахун М., Лукомский В. Выявление архивных материалов для истории фабрик и заводов (По фондам Ленинградского отделения Центрального исторического архива). М.: Государственное издательство «История заводов», 1933. 8 с.; Грекулов Е. Архивы как источник изучения истории заводов. М., 1933. 14 с.; За большевистскую историю заводов / Отв. ред. П. Низовцев. Ленинград, 1934. 184 с.; Рабочие пишут историю заводов / Сборник статей под редакцией М. Горького и Л. Авербаха. Ленинград, 1933. 179 с.

⁹⁷ Горький А. М. и создание истории фабрик и заводов / Сборник документов и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов. Москва, 1959. 363 с.

⁹⁸ Бюлетень Комиссии при Президиуме ЦИК Союза ССР по организации и проведению празднования 10-летия Октябрьской революции. 1927. № 3. 50 с.; Луначарский А. О народных празднествах // Вестник театра. 1920. № 62. С. 4., Жемчужный В. Как организовать

До третьої групи відносяться опубліковані спогади учасників революційних подій, робітників-ударників, іноземців, що відвідали або певний час жили в СРСР. Джерелом для вивчення образу Жовтня 1917 року служать спогади американського комуніста, очевидця петроградських та московських революційних подій, Джона Ріда. Вперше вони були опубліковані у Нью-Йорку в 1919 р. і мали назву «Ten Days That Shook the World» («Десять днів, що потрясли світ»)⁹⁹.

Джерелом для вивчення кампанії з написання споминів радянських робітників також стали спогади «передовиків будівництва», в тому числі Микити Ізотова («Моє життя, моя робота», Харків, 1934)¹⁰⁰. Наочним прикладом того, як говорити про СРСР були і спогади робітників-іноземців, які публікувалися в Радянському Союзі в 1930-х рр. Серед авторів-іноземців – робітник, що працював на Магнітогорському металургійному комбінаті, бельгієць Фредерік Легран¹⁰¹. Його приклад мав служити для наслідування не лише іноземцями, що приїздили до СРСР працювати, але, насамперед, радянськими робітникам, спонукати їх досягнути ще більших успіхів, ніж бельгієць. Адже у спогадах поставав образ робітника, що працював та вчився так, як це мала робити «нова людина».

Також публікувались спогади закордонних культурних діячів, які приїздили до СРСР. У 1932 р. була опублікована збірка спогадів, що мала назву «Очима іноземців. 1917–1932», авторами якої стали більше 100 іноземців, прихильників комуністичних ідей¹⁰². Одним з авторів, чиї спогади були у цій збірці, став Мартін Андерсен-Нексе, данський письменник. У 1935 р. його спогади про СРСР було опубліковано окремим виданням під красномовною назвою «Два світи»¹⁰³. Спогади ще одного іноземця, американського робітника Джона Скотта, теж були написані про СРСР 1930-х рр., але опубліковані після

Октябрьскую демонстрацию. Москва, 1927. 31 с.; Цехновицер О. Демонстрация и карнавал. К десятой годовщине Октябрьской революции. Ленинград, 1927. 160 с.

⁹⁹ Reed J. Ten Days That Shook the World. New York: Bony and Liveright, 1919. 371 p.

¹⁰⁰ Ізотов М. Моє життя, моя робота. Харків, 1934. 143 с.

¹⁰¹ Легран Ф. 16 лет в СССР. Москва: «Профиздат», 1933. 48 с.

¹⁰² Глазами иностранцев. 1917–1932 / Сост. М. Живов. М., 1932. 720 с.

¹⁰³ Андерсен-Нексе М. Два мира. Мысли и впечатления от поездки в СССР. Л., 1935. 158 с.

його повернення до США в 1940-х рр.¹⁰⁴ До опублікованих джерел належать і спогади дніпробудівця Бориса Вейде, написані на основі зроблених ним записів у 1920-х – 1930-х рр.¹⁰⁵.

Четверта група опублікованих джерел – це уривки «З історії Дніпрогесу», що були написані членами місцевої комісії, яка займалась написанням історії Дніпрогесу. Ці тексти вийшли друком у Харкові в 1934 р. та 1935 р.¹⁰⁶. Порівняння цих публікації з неопублікованими споминами робітників дасть можливість продемонструвати, як редактори інтерпретували зібраний у дніпробудівців матеріал.

Значний масив інформації про роботу Істпарту та Комісії ІФЗ, передусім про збирання спогадів, представлено у *періодичних виданнях* цих комісій та центральній і місцевій пресі. Центральний Істпарт видавав «Бюлетень Істпарту» та «Пролетарську революцію». Саме там публікувалися рекомендації «як треба» писати спогади про Жовтень 1917 року: Миколи Батурина «Конспект-мінімум для спогадів» (1921), Йосипа Геліса «Як треба писати спогади» (Методологічний нарис) (1925)¹⁰⁷.

Журнал Всеукраїнського Істпарту виходив протягом 1922–1933 рр.: було опубліковано 57 номерів. Спочатку він мав назву «Летопись революции», оскільки друкувався російською мовою, але з 1925 р. у ньому почали публікуватися матеріали українською¹⁰⁸. У 1928 р. його перейменovali на «Літопис революції», у 1930 р. він повністю перейшов на українську мову, що було очікуваним у контексті проведення коренізаційної політики¹⁰⁹. У журналі

¹⁰⁴ Скотт Дж. За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали / Пер. с англ. М.: Издательство Московского университета, Издательство Уральского университета, 1991. 304 с.

¹⁰⁵ Вейде Б. Записки будівельника (1908-1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. 140 с.

¹⁰⁶ Юрезанский В., Дончак В., Башмак Я. Из истории ДГЭС им. Ленина. Пробные главы. Харьков, 1934. 39 с.; Юрезанський В., Башмак Я., Дончак, Мадич М. З історії Дніпрогесу (уривки). Х., 1935. 98 с.

¹⁰⁷ Батурина Н. Конспект-мінімум для воспоминаний // Бюлетень Істпарту. 1921. № 1. С. 11–12; Геліс І. Как надо писать воспоминания (Методологический очерк) // Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 197–212.

¹⁰⁸ Комаренко Н. В. Висвітлення боротьби за перемогу влади рад на Україні в журналі «Літопис революції». С. 130.

¹⁰⁹ Від редакції. На вищий щабель // Літопис революції. 1930. № 1. С. VII.

вміщувалися спогади учасників Жовтневої революції, а також огляди діяльності місцевих істпартвідділів.

Комісія з історії фабрик і заводів публікувала методичні рекомендації, спогади, нариси з історії промислових підприємств у своєму спеціалізованому виданні «Історія заводів». Протягом 1932–1934 рр. у Москві вийшло 12 номерів цього журналу.

Інформація про кампанію з написання ІФЗ також розміщувалася і на шпальтах центральної преси. Зокрема, на сторінках «Правди» у 1931 р. було опубліковано першу інструкцію, що мала назву «Як писати “Історію фабрик і заводів”»¹¹⁰. У дослідженні використано також матеріали запорізької місцевої преси «Червоне Запоріжжя» (1930-ті рр.), де вміщувалися замітки про написання історії та збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу.

Неопубліковані джерела щодо Всеукраїнського Істпарту та Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» представлені у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України): фонд 1 – «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991 рр.)», фонд 17 – «Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт), м. Харків (1921–1929)». Більшість матеріалів про Всеукраїнський Істпарт, вміщені у фонді 1, оскільки це фонд ЦК, якому власне, і був підконтрольний Істпарт. Серед матеріалів цього фонду плани та звіти про роботу комісій, протоколи засідань, переписка з місцевими комісіями, рекомендації щодо їхньої роботи, в тому числі й збирання спогадів «старих більшовиків» та робітників про Жовтневу революцію та фабрики і заводи тощо.

Серед неопублікованих матеріалів – документи про організацію святкувань річниць Жовтня 1917 року. Інформація про підготовку свята представлена у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України): фонд 1 «Верховна Рада України, 1917–2002 рр»; фонд 166 «Міністерство освіти України, 1917–

---

¹¹⁰ Инструкция Главной редакции «Как писать “Историю фабрик и заводов”» // Правда. 1931 28 ноября. № 327. С. 2.

2000 рр.». Матеріали з фондів – це протоколи засідань Всеукраїнської комісії зі святкування 10-річчя Жовтневої революції при ВУЦВК, доповідні записки, програми святкових заходів тощо.

У дослідженні розглядається не лише теорія написання історії фабрик та заводів та збирання спогадів робітників, але й практичний бік її втілення на прикладі Дніпрогесу. Для цього нами було використано неопубліковані джерела місцевої комісії, що займалася написанням історії гідроелектростанції. Документи цієї комісії наявні в Державному архіві Запорізької області (далі – ДАЗО): фонд 995 «Спогади будівничих різних об'єктів Дніпробуду, варіанти книги «Історія Дніпробуду», матеріали про соціалістичні змагання на Дніпробуді». Серед матеріалів комісії плани та звіти про її роботу, переписка з Всеукраїнською та Головною редакціями, стенограми вечорів спогадів робітників різних будівельних об'єктів гідроелектростанції, стенограми вечора спогадів жінок-робітниць, індивідуальних бесід з робітниками, що їх проводили члени місцевої комісії, які займалася написанням історії Дніпрогесу. Також наявні спогади робітників у формі автобіографій, написані у відповідь на персональні запити комісії розповісти про будівництво і про себе. Ці спомини мали служити джерелом інформації для членів комісії про будівництво гідроелектростанції. Комісія підготувала кілька глав збірника «З історії Дніпрогесу». Ці рукописи та відгуки на них, що написані членами Всеукраїнської редакції з ІФЗ, як і решта вказаних неопублікованих джерел з історії Дніпрогесу, містяться у фонді 995 ДАЗО.

У дослідженні також звертаємо увагу на уривки з робіт членів місцевої комісії, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації: фонд Р-7952 «Державне видавництво “Історія фабрик і заводів” при об'єднанні державних видань». У тому ж фонді представлені і уривки з історії Дніпрогесу, що входять до верстки «Українського збірника з історії заводів».

Окрему групу джерел, що можуть бути використані для вивчення історії Дніпрогесу та конструювання пам'яті «нової людини» про будівництво Дніпрогесу, становлять візуальні матеріали: фільми, плакати, фотографії.

Дослідження формування образу гідроелектростанції радянською пропагандою можливе на основі художньої та пропагандистської літератури, що обґрунтовувала важливість будівництва. У нашому дослідженні ми звернемося до цих джерел лише опосередковано, оскільки вони є лише дотичними у контексті поставлених нами завдань.

Таким чином, джерелами для дослідження кампанії з написання радянської історії у 1920-х – 1920-х рр. стали опубліковані видання комісій, тогочасна преса та неопубліковані матеріали. Запропонований нами поділ на опубліковані та неопубліковані джерела, дозволяє відслідкувати різницю між тим, що писали і говорили робітники, та як надану ними інформацію редагували, інтерпретували та використали члени місцевої комісії, що займались написанням історії Дніпрогесу.

1.3. Методологія дослідження та ключові терміни

В основі методологічної бази дослідження – загальнонаукові методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний метод, метод критичного аналізу джерел, архівної евристики. Також використано історико-антропологічний, мікроісторичний підходи, case study, адже дослідження кампаній, завданням яких було конструювання пам'яті «нової людини», піднімає питання, що їх розглядають історична антропологія, зокрема історія повсякдення, мікроісторія, а також студії пам'яті.

Для досягнення поставленої мети та виконання всіх завдань, першочерговим було використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу. Використання цих методологічних підходів для аналізу широкої джерельної бази, що включає неопубліковані, опубліковані джерела та періодичні видання, дозволило продемонструвати, що конструювання колективної та індивідуальної пам'яті було частиною спеціально організованих кампаній з написання радянської історії у міжвоєнну добу та впливало на виховання «нової людини». Застосування методу критичного аналізу джерел

дало можливість опрацювати та проаналізувати і офіційні документи Істпарту та Комісії з історії фабрик та заводів, яким властива певна стилістична шаблонність, і еґо-свідчення робітників, що насичені радянськими штампами та кліше.

Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося охарактеризувати у хронологічній послідовності проведення кампаній з написання радянської історії у 1920-х – 1930-х рр., а також пояснити, як і чому змінювалися техніки, що використовувалися радянською владою задля конструювання пам'яті. До того ж, цей метод дозволив відтворити у хронологічному порядку послідовність подій та результатів кампанії збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу.

Для з'ясування специфіки кампанії з написання історії Дніпрогесу, у порівнянні з подібними кампаніями на інших радянських промислових об'єктах, нами було використано історико-порівняльний метод. Цей метод також був необхідним для визначення спільних і відмінних рис таких методик збирання свідчень як вечори пам'яті та індивідуальні бесіди.

Метод архівної евристики допоміг систематизувати стенограми вечорів спогадів про будівництво Дніпрогесу, індивідуальних бесід з робітниками, їхні письмові спогади у формі автобіографій. Стенограми, що містяться у фондах ДАЗО, подані не в правильному порядку: деколи уривки одного документа містилися в різних справах, інколи на початку справи міг бути уривок-завершення з документа, а потім його початок. Так само були розкидані по різних справах екземпляри стенограм одного і того ж заходу.

Історико-антропологічний підхід, що був впроваджений завдяки працям Жака Ле Гоффа, Емануеля Ле Руа Лядюрі та інших, надає можливість вивчити стратегії поведінки людей у певний історичний період¹¹¹. Використання цього підходу передбачає «насичений опис», тобто описовий, та інтерпретативний, а не оціночний, метод¹¹². Цей підхід був застосований для виконання всіх поставлених в дослідженні завдань, а передовсім для пояснення мотивів

---

¹¹¹ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 209.

¹¹² Шліхта Н. Історія радянського суспільства. С. 13.

поведінки дніпробудівців на вечорах спогадів, індивідуальних бесідах, визначення чинників, що впливали на їхні погляди, переконання, самоцензуру та маскування. Цей підхід на прикладі спогадів робітників дозволив охарактеризувати репрезентації «нової людини»: якими були правила розповіді про «себе» і чому «Я» завжди мало бути вписане у загальну канву історії будівництва, а не бути в центрі оповіді. Також завдяки цьому підходу стало можливим проаналізувати засоби конструювання пам'яті та як вони використовувалися з метою виховання «нової людини».

До кола питань *історії повсякдення* належать стиль поведінки та спілкування, приватне життя людей, їхнє дозвілля, одяг, харчування тощо¹¹³. Наше дослідження здійснюється також і в сфері історії повсякдення. Для вивчення робітничого повсякдення ми використали *мікроісторичний підхід*. Вперше термін «мікроісторія» був використаний у 1960-х рр. Фернаном Броделем¹¹⁴. Мікроісторія почала активно розвиватися у 1970-х рр. Роботи Карло Гінзбурга, Джованні Леві – яскраві приклади мікроісторичного підходу¹¹⁵. Він передбачає обмеження дослідницького поля певними кордонами: населеного пункту або ж соціальними зв'язками певної групи людей¹¹⁶. У дослідженні мікроісторичний підхід ми використовуємо для характеристики діяльності Всеукраїнського Істпарту та Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів». Мікроісторія на конкретному аналізі дає змогу робити більш широкі і глобальні висновки. Класичним зразком застосування мікроісторичного підходу є уже вище загадана монографія Стівена Коткіна «Магнітка: сталінізм як цивілізація».

Також у роботі було використано *case study* («метод кейсів»), завдяки якому було детально розглянуто кампанію з написання історії Дніпрогесу: від

¹¹³ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 211.

¹¹⁴ Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 156.

¹¹⁵ Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. Москва: РОССПЭН, 2000. 272 с.; Леві Дж. Про мікроісторію // Нові підходи до історіописання. За ред. П. Берка; Пер. з англ. 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 119–143.

¹¹⁶ Медик Х. Микроистория // THESIS. 1994. Вып. 4. С. 197.

проекту до публікацій. До того ж, за допомогою цього методу ми з'ясували, яким чином на Дніпрогесі відбувалось збирання спогадів робітників про будівництво гідроелектростанції та які характерні особливості притаманні кожному зі способів збирання споминів (коли, хто, з якою періодичністю організовував вечори або бесіди з робітниками, до кого зверталась Комісія з ІФЗ з проханням написати автобіографії). Також, розгляд конкретного кейсу дозволив якнайглибше проаналізувати та продемонструвати як і чому практики, що запроваджувались ще Істпартом у 1920-х рр., стали основою для збирання спогадів робітників у роки індустріалізації.

Під час вивчення кампанії з написання історії Дніпрогесу, точніше кажучи, для аналізу жіночого досвіду будівництва гідроелектростанції, було використано *гендерний підхід*. Наразі питанню гендера та пошуку його якнайбільш точних дефініцій присвячена велика кількість праць. Серед видань, опублікованих в Україні, історію постання гендерних студій та особливості їх вивчення широко представлено, наприклад, у дослідженнях Наталії Пушкарьової, Джоан Келлі, Крістін Воробець, Джоан Скотт, Марти Богачевської-Хом'як та інших, вміщених до збірника «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство» (2003)¹¹⁷. Використання гендерного підходу у нашому дослідженні дозволило виявити характеристики, властиві насамперед (інколи лише) спогадам робітниць, проілюструвати головні риси «нової жінки» та пояснити, чому і чим відрізнялися розповіді про працю у жінок і чоловіків.

Протягом останніх кількох десятиліть до *студій пам'яті* долучилася велика кількість дослідників з різних країн. Тематика їхніх наукових робіт – різноманітна. Вірджинія Вулф вказувала на те, що «пам'ять не можна пояснити»¹¹⁸. Як зауважує Аляйда Ассман, «феномен пам'яті завдяки розмаїттю своїх проявів є трансдисциплінарним не тільки в тому сенсі, що жодна дисципліна не може дати йому остаточного й дієвого визначення, він

¹¹⁷ Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 252 с.

¹¹⁸ Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті. / Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. К.: «Ніка-Центр», 2012. С. 25.

сповнений протиріч і в межах кожної окремої дисципліни»¹¹⁹. Своє пояснення поширеності теми пам'яті надає й П'єр Нора: «Про пам'ять так багато говорять лише тому, що вона більше не існує»¹²⁰.

Дослідження пам'яті активізувалося завдяки працям французького соціолога Моріса Гальбвакса: «Соціальні рамки пам'яті» (1925) та «Коллективна пам'ять» (1950). Власне, запровадження терміну «колективна пам'ять» і стало поштовхом до подальшого вивчення пам'яті, хоча Гальбвакс робив акцент передусім на соціальній функції пам'яті. Йдеться про вплив суспільства на формування індивідуальної пам'яті: «Коллективна пам'ять обертається навколо індивідуальних пам'ятей, але не зміщується з ними. Вона розвивається за власними законами, і навіть якщо іноді в неї і проникають деякі індивідуальні спогади, то вони видозмінюються, як тільки поміщаються в ціле, яке вже не є свідомістю особистості»¹²¹. Праці Гальбвакса сприяли подальшим дослідженням пам'яті і, водночас, викликали гостру дискусію серед науковців.

Деякі дослідники критикують або ж взагалі заперечують існування «колективної пам'яті». Американський психолог Джеймс Верч зазначає, що «термін “колективна пам'ять” досить широко використовується, але важко визначається [...]. Можна сказати, що число визначень колективної пам'яті відповідає числу її дослідників»¹²².

Французький історик П'єр Нора ввів поняття «місця пам'яті» – форми, в якій існує комеморативне пізнання в історії¹²³. «Місця пам'яті» з'являються й існують завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, а відповідно, потрібно створювати архіви, відзначати річниці, організовувати святкування, виголошувати промови¹²⁴. Тобто, колективна пам'ять певної групи виокремлюється в певному «місці пам'яті». І йдеться передусім про

¹¹⁹ Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті. С. 25.

¹²⁰ Там само. С. 20.

¹²¹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас, 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (дата звернення 12.03.2018).

¹²² Цит. за: Бойко О. Коллективна пам'ять: своєрідність природи та специфіка структури / Хронологія радянської культури: константи й трансформації: Вип. 3. Київ–Ніжин, 2014. С. 9.

¹²³ Нора П. Проблематика мест памяти / Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 26.

¹²⁴ Там само.

символічний сенс поняття, а не географічний. Тож «місцем пам'яті» може бути певна установа (архів або ж музей), чи подія, наприклад, Жовтнева революція. На відміну від Нора, Аляйда Ассман використовує дещо подібне за назвою, але інше за суттю поняття – «пам'ять місця». У цьому випадку, вона звертається саме до географічного смислу цього терміну¹²⁵. У нашому дослідженні «місцем пам'яті» можна назвати Дніпрогес, де комеморативні практики здійснювалися ще під час його будівництва.

Вивченню пам'яті також присвячені розвідки таких дослідників, як: Поль Рікер, Пол Коннертон, Ян Ассман, Джефрі Олік, Патрік Хаттон, Райнгарт Козеллек, Юлія Арнаутова та інші¹²⁶. Серед українських науковців дослідженням пам'яті займаються Гелінада Грінченко, Георгій Касьянов, Алла Киридон, Оксана Кісь та багато інших¹²⁷. Упродовж останніх десятиліть серед українських вчених значна увага приділялася вивченню пам'яті про трагічні події 1930-х рр., Голодомору¹²⁸.

Конструювання пам'яті радянською владою про нещодавнє минуле і теперішнє можна розглядати як «винайдені традиції». Одними з найбільш значимих робіт на тему «винайдення» традицій були опубліковані у 1983 р.

¹²⁵ Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті. С. 317–319.

¹²⁶ Рікер П. Память, история, забвение / Пер. с франц. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.; Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.; Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.; Арнаутова Ю. Культура воспоминания и история памяти // История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. Репиной. М., 2006. С. 47–56; Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. К.: Дух і літера, 2005. 380 с.; Olick J. Collective Memory: The Two Cultures // Sociological Theory. 1999. Vol 17. № 3 P. 333–338; Хаттон П. История как искусство памяти / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова. Санкт-Петербург, 2003. 423 с.

¹²⁷ Грінченко Г. Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 13–14. Харків, 2009. С. 11–24; Киридон А. Колективна пам'ять в темпоральному модусі репрезентації // Київська старовина. 2010. № 4. С. 96–105.

¹²⁸ Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти та репрезентації. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2017. 432 с.; Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / Ред. В. Романюк. Київ: ВД «Стилос», 2007. 288 с.

«Уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона та «Винайдення традиції» Ерика Гобсбаума¹²⁹.

Як визначає Гобсбаум: «“Винайдена традиція” означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагається прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв’язок з минулим»¹³⁰. «Винайдені традиції» належать до трьох типів: «ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах; ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв’язки; ті, чиєю головною метою є соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки»¹³¹.

Всі ці три типи характерні для заходів, що здійснювали Істпарт та Комісія з ІФЗ.

Інтерпретація его-свідчень. «Лінгвістичний поворот» та пов’язані з ним дискусії науковців сприяли детальному вивченню та розробці нових методологій читання джерел, в тому числі й радянських его-документів. Зокрема, Наталя Козлова розглядає соціологічну інтерпретацію як ефективний метод для аналізу «наївного» письма «маленьких людей»: листів, спогадів написаних звичайною пересічною людиною¹³². Також Козлова на прикладах демонструє, як може трансформуватися текст і, відповідно, як змінюються його смисли під пером редактора. Остання ремарка дуже важлива для нас, адже тексти спогадів робітників 1930-х рр. зазнавали редакторських правок.

Те, як інтерпретувати его-документи, а саме щоденники, аналізує у своїй статті Ірина Паперно (2004)¹³³. Вона узагальнює основні питання, що їх можуть

¹²⁹ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозов. Київ, 2001. 272 с.; Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. 445 с.

¹³⁰ Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій / Винайдення традиції / Ред. Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 13.

¹³¹ Там само. С. 22.

¹³² Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: Опыт лингво-социологического чтения. М.: Гнозис, Русское феноменологическое чтение, 1996. 256 с.; Козлова Н. Советские люди: сцены из истории. М.: Европа, 2005. 527 с.

¹³³ Paperno I. What Can Be Done with Diaries? // Russian Review. 2000. № 4. P. 561–573.

розкрити щоденники XIX – XX ст. і розглядає їхні типи (щоденники написані як автобіографії, як хроніки подій тощо).

У розвідці Геллбека, присвяченій щоденникам, по-суті, продемонстровано, як можна аналізувати радянські его-документи: відслідковувати зміни по тексту та пояснити, чим вони зумовлені¹³⁴. Такий метод необхідний і для нашого дослідження, оскільки завдяки йому ми можемо визначити, як, коли і навіщо у своїх розповідях робітники починали наголошувати на змінах, що ніби-то відбувалися у ставленні «інших» до праці, колективу та соціалістичного будівництва.

Застосування різних історичних методів та підходів, пов'язаних з вивченням пам'яті, повсякденням, дозволило якнайглибше виконати поставлені дослідницькі питання.

Ключові терміни. «Нова людина» – термін, який використовувався радянською владою щодо характеристики образу «справжньої радянської людини», яка вірить в ідею революції, ладна віддати за неї життя, бере активну участь у соціалістичному будівництві, у вільний від роботи час навчається тощо. Про «нову людину» пишуть у своїх працях радянські ідеологи 1920-х – 1930-х рр., зокрема, Лев Троцький та Анатолій Луначарський¹³⁵. У СРСР також були спроби пояснення терміну «нова людина» не лише з ідеологічної точки зору, але й відбувались пошуки біологічних концептів, які би сприяли формуванню «нової людини». Про це, наприклад, свідчить ідея радянського політичного діяча і вченого Олександра Богданова про «фізіологічний колективізм», шляхом втілення якої було запропоновано переливання крові між людьми¹³⁶.

Варто наголосити, що концепт «нової людини» не був суто радянським утопічним конструктом. Ще у добу Просвітництва філософи піднімають

¹³⁴ Hellbeck J. *Revolution on my mind: writing a diary under Stalin*. Cambridge, Mass. London: Harvard University Press, 2006. P. 448 p.

¹³⁵ Троцький Л. Д. *Поколение Октября: речи и статьи*. Пг.-М.: «Молодая гвардия», 1924. 260 с.; Луначарский А. В. *Воспитание нового человека*. Ленинград: «Прибой», 1928. 48 с.

¹³⁶ Сергеева М. С. «Физиологический коллективизм»: истоки идеи и практическая реализация в Институте переливания крови // *История медицины*. 2015. Т. 2. № 4. С. 519–532; Богданов А. А. *О пролетарской культуре 1904–1924*. Ленинград–Москва, 1924. 343 с.

питання про образ людини нової епохи. А в кінці XIX ст. Фрідріх Ніцше у своїй праці «Так казав Заратустра» (1883–1885) написав про «надлюдину»¹³⁷. Однак, найбільш широкого впровадження термін «нова людина» набуває за тоталітарних режимів. Зокрема, ідеологи Третього Рейху звернулися до концепції «надлюдини» Ніцше. Проте, нацисти використовували цей термін, надаючи йому інше смислове значення, ніж як це робив німецький філософ: для демонстрації вищості арійської раси, а не для пошуків головної мети в житті, досягнення якої мала прагнути людина.

У нашому дослідженні ми послуговуємося терміном «нова людина» саме у такому форматі написання («нова людина»), оскільки це цілісне поняття. До того ж, використання лапок необхідне для демонстрації критичного погляду на дефініцію радянської «новомови» (нова людина) та утопічності образу «ідеальної радянської людини».

У дослідженні використано термін «Жовтнева революція». Його написання саме в такому форматі (*Жовтнева революція*) обумовлено необхідністю пояснити, чому для радянської влади таким важливим було використання саме цього терміну: він характеризував встановлення більшовицької влади як легітимної. Саме ця дефініція, в основному, використовувалася Істпартом для конструювання пам'яті про революційні події 1917 року. У дослідженні Штефана Плаггенборга, який аналізує соціально-культурну політику більшовиків у 1917–1929 рр., також використовується саме такий формат написання зазначеного терміну¹³⁸.

Пропаганда – термін, що вперше був використаний Католицькою Церквою у XVII ст. для окреслення методів поширення її вчень¹³⁹. У нашому дослідженні під пропагандою ми розглядаємо «техніки впливу на людські дії через маніпулювання образами, репрезентаціями»¹⁴⁰. Своєрідним інструментом

¹³⁷ Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук. Київ: 2003. 436 с.

¹³⁸ Плаггенборг Ш. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой Сталинизма / Пер. с нем. Спб.: Журнал «Нева», 2000. 416 с.

¹³⁹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. С. 46.

¹⁴⁰ Там само.

пропаганди під час кампаній написання радянської історії, окрім засобів масової інформації, були спогади відомих радянських та іноземних робітників, які мали би репрезентувати приклад «правильної» пам'яті про минуле і теперішнє, точніше кажучи, такі спогади мали сприяти ідеологічній обробці читачів.

Сталінізація науки – термін, що використовується для окреслення заходів кінця 1920-х – 1930-х рр., направлених на проведення наукових досліджень відповідно до концептів, запроваджених Сталіним, а також на встановлення контролю та перевірки/цензурування наукових праць безпосередньо вождем. Як відзначає Алексей Юрчак, Сталін, зокрема, коректував багатотомник «Історія громадянської війни», а потім його правки та коментарі друкувалися у пресі. Це також був спосіб нав'язувати мовні «правила» радянській людині¹⁴¹.

Проект пам'яті – термін, що застосовується для означення заходів, спрямованих на конструювання пам'яті про важливі події (від Жовтневої революції до Великої Вітчизняної війни) радянської історії. Цей термін щодо Жовтневої революції впроваджує у своїх дослідженнях Фредерік Корні¹⁴². У нашій дисертації термін так само використовується і для означення заходів Комісії з історії фабрик і заводів та інших організацій 1930-х рр., завданням яких було конструювання пам'яті про соціалістичне будівництво.

У дослідженні використано термін «*історична пам'ять*». Для означення кампаній 1920-х – 1930-х рр., що розглядаються у роботі, доречним є звернення до дефініції, запропонованої Георгієм Касьяновим: «“Історична пам'ять” – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, стереотипах, міфах, символах, мнемонічних і і комеморативних

¹⁴¹ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / Предисл. А. Беляева; пер. с англ.; 2-е изд. М.: Новое литературное обозрение, 2016. С. 98–99.

¹⁴² Corney F. C. Rethinking a Great Event: the October Revolution as Memory Project // Social Science History. 1998 Vol. 22. № 4. Special Issue: Memory and the Nation. P. 389–414.

практиках. За певних обставин історична пам'ять чи її фрагменти сакралізуються і можуть набувати ознак громадянської релігії»¹⁴³.

Ми також звертаємося до понять «колективна» та «індивідуальна пам'ять». Під «колективною пам'яттю» ми розглядаємо описи подій, що представлялись робітниками на вечорах спогадів, і які формували прийнятну версію минулого. Індивідуальна пам'ять «нової людини» під впливом дій комісій та засобів пропаганди мала конструюватись та вписуватись у рамки того, що пам'ятав (або ж забував) колектив, до якого ця людина належала.

У дослідженні ми теж застосовуємо поняття соціологічного спрямування: засоби, інструментарій, методи, механізми, способи, техніки тощо. Їх використання обумовлене необхідністю всебічно розкрити теорію і практику конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. І саме ці терміни допомагають якнайточніше виконати цю умову. До того ж, можливості і доречність застосування методологічних підходів соціології в історичних дослідженнях вчені почали розглядати ще з початку ХХ ст.¹⁴⁴

Оскільки у роботі детально розглянуто кампанію з написання історії Дніпрогесу, то варто зауважити, що у нашому дослідженні ми зазвичай використовуємо скорочення *Дніпрогес*, а не Дніпровська гідроелектростанція, оскільки ще у період її будівництва радянська пропаганда широко розповсюджувала скорочений варіант її назви. Зрештою, такий формат став загальнозрозумілим та широковживаним на всій території УСРР, і залишається таким же і в сучасній Україні.

Висновки. Історіографічне висвітлення кампаній з написання історії Жовтневої революції та історії фабрик і заводів міжвоєнного часу залишається недостатньо репрезентативним. Радянські дослідники писали про ці кампанії у другій половині ХХ ст., але у їхніх працях не представлена об'єктивна характеристика піднятих ними питань. Для аналізу, як зазначені кампанії впливали на конструювання пам'яті «нової людини», варто залучати

---

¹⁴³ Касьянов Г. Past continuos: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна і сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 26.

¹⁴⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 202–203.

дослідження, дотичні до зазначених тем: з історії радянського суспільства, історії повсякдення та «новомови» тощо.

Опрацьована джерельна база є репрезентативною, включає різні типи джерел (опубліковані, періодика, неопубліковані) і дає можливість виконати поставлені у дослідженні завдання. Аналіз джерельної бази дозволив проаналізувати діяльність Істпарту та Комісії з історії фабрик і заводів та їх роль у витворенні історичної пам'яті, проаналізувати методи конструювання колективної та індивідуальної пам'яті робітників, реконструювати способи збирання спогадів про Жовтневу революцію і соціалістичне будівництво та охарактеризувати спогади дніпробудівців. Оpubліковані джерела, а це видання комісій, містять передовсім інформацію про те, як «потрібно» писати історію Жовтневої революції, історію фабрик та заводів та як збирати спогади про нещодавні події. Натомість неопубліковані спогади дніпробудівців демонструють, як робітники навчились писати і говорити про соціалістичне будівництво «правильно». У дослідженні було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, історико-антропологічний підхід, case study, мікроісторичний підхід, студії пам'яті тощо.

РОЗДІЛ 2.

РАДЯНСЬКІ КАМΠΑНІЇ З НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ У 1920-х – 1930-х рр.

Написання власної, «правдивої», історії було одним із важливих завдань, що поставало перед політичними силами, що отримали владу у новопосталих після Першої світової війни державах. Європейські авторитарні й тоталітарні режими широко послуговувались історією як політичним інструментом для легітимації влади, формування «нового суспільства», виховання «нової людини» тощо. Фашистський режим Муссоліні апелював до славетного минулого Давнього Риму; нацистські ідеологи возвеличували вищість арійської раси, натомість звертались до нещодавніх поразок (у тому числі в Першій світовій війні) лише з метою поширення реваншистських настроїв. У період Другої Речі Посполитої за правління Юзефа Пілсудського поширювалась «ягеллонська ідея» – звернення до часів правління Ягеллонів як найкращого періоду монархії. Більшовики ж ототожнювали себе з революційними рухами попередніх епох: своєрідними попередниками бачились повстання Спартака і діяльність Паризької комуни¹⁴⁵. Водночас, точною відліку радянської історії стала Жовтнева революція, яка трактувалася як початок «нової ери».

Питання конструювання власної історії в тоталітарних державах було тісно пов'язане зі встановленням контролю влади над усіма сферами життя. Ханна Арендт наводить порівняльні приклади в політиці Сталіна та Гітлера (йдеться про публікацію нової офіційної історії Комуністичної партії та антисемітську пропаганду), які використовувались для встановлення контролю над населенням¹⁴⁶. Обидва режими культивували образ «нової людини» та возвеличували її працю. Життя представлялось як боротьба: нацисти наголошували на необхідності перемогти у боротьбі рас¹⁴⁷, а

¹⁴⁵ Плаггенборг Ш. Революция и культура. С. 7.

¹⁴⁶ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. С. 390–391.

¹⁴⁷ Людтке А. Раздел 3. Рационализация или «честь труда»? Германские рабочие в годы Веймарской республики и в период нацизма / Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке; [пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона и др.; под общ. ред. и с предисл. С. В. Журавлева]. М.: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2010. С. 143–144.

більшовицькі/радянські керівники – на класовій боротьбі проти експлуататорів та боротьбі за кращість, вищість СРСР над капіталістичним Заходом. У 1920-х рр. серед пролетаріату також культивувалась ідея світової революції. Революціонери заявляли про себе як про будівничих «нового», «справедливого», «мирного» та «досконалого» світу¹⁴⁸.

Важливу роль у запровадженні «нової» версії історії мала «новомова», становлення якої в тоталітарних державах не випадково співпало із першою хвилею «лінгвістичного повороту» (Вітгенштайн, Гуссерль, Гайдеггер). «Новомова» ставала своєрідним інструментом для навчання населення того, як потрібно говорити і сприймати дійсність, а також пам'ятати минуле. Загалом, пам'яті відводилася важлива роль у міжвоєнний період, і не лише в тоталітарних державах Європи. Наприклад, у США вже у 1902–1906 рр збирались автобіографії робітників, іммігрантів, темношкірих та індіанців, які потім друкувались в журналі «The Independent». Цей проект не був масштабним: опублікували лише 75 автобіографій.¹⁴⁹ Однак уже наступна кампанія («Folklore Project»), яка проводилась протягом 1936–1940 рр., була широко розгорнутою. До участі в цій кампанії залучались письменники, завданням яких було записати історії життя звичайних американців¹⁵⁰.

У СРСР збирання спогадів революціонерів та робітників у міжвоєнну добу стало важливою складовою радянських кампаній з написання історії Жовтневої революції (1920-ті рр.) та історії фабрик і заводів (1930-ті рр.) під керівництвом Істпарту та Комісії з ІФЗ відповідно.

1917-й рік для більшовиків став переломним моментом в їхній історії, а точніше – точкою відліку. Перед більшовиками постала потреба у визначенні нової, власної, проекції історії. Таку проекцію було запропоновано школою Михайла Покровського. В її основі – покладено класовий, а не національний принцип. Партійні ідеологи у 1920-х рр. відкидали комемораційні практики

¹⁴⁸ Плаггенборг Ш. Революция и культура. С. 7.

¹⁴⁹ Clark K. «The History of the Factories» as a Factory of History: a Case Study on the Role of Soviet Literature in Subject Formation / Hellbeck J., Heller K. (Eds.). Autobiographical practices in Russia. Gottingen: V&R unipress, 2004. P. 258.

¹⁵⁰ Ibid. P. 259.

Російської імперії, а також заперечували саме поняття «національної історії». Підставою бачився «Маніфест комуністичної партії», в якому проголошувалось, що «робітники не мають вітчизни»¹⁵¹. Згідно з «Маніфестом...»: «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів»¹⁵². Робота істориків-марксистів на чолі з Покровським та викладання історії у школах було зосереджено на поясненні значення і ролі класової боротьби та Жовтневої революції як водночас її кульмінації та точки відліку¹⁵³.

Один із ідеологів наступної кампанії, присвяченої написанню історії фабрик та заводів, Максим Горький стверджував (1934):

*«Нам необхідно знати все, що було в минулому, але не так, як про це вже розказано, а так, як все це висвітлюється вченням Маркса-Леніна-Сталіна і як це реалізується працею на фабриках і на полях, – працею, яку організовує, якою керує нова сила історії – воля і розум пролетаріату Союзу соціалістичних республік»*¹⁵⁴.

Ці два проекти дуже схожі за способом організації та завданнями, які вони мали виконувати. Запроваджені Істпартком техніки пам'ятання Жовтня 1917 року стали прикладом для подальших комемораційних практик у СРСР. Обидва проекти були тісно пов'язані тематично. Адже у кампанії з історії фабрик та заводів Жовтнева революція була представлена як певний рубікон між «буржуазним» минулим, де пригноблювали робітників, а фабрики і заводи занепадали, та світлим, соціалістичним, теперішнім (і навіть майбутнім), де кожен може і повинен працювати, де створюються нові промислові гіганти, символи п'ятирічок.

Водночас, радянські способи збирання спогадів, конструювання пам'яті та написання історії загалом не були унікальними, а радше відображали

¹⁵¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. С. 35.

¹⁵² Цит. за: Єкельчик С. Імперія пам'яті. С. 35.

¹⁵³ Хвингя Дж. К. Сталин и историческая наука // Сталин – защитник интересов Российской империи (СССР). К.: ХИК, 2006. С. 71.

¹⁵⁴ Доклад А. М. Горького о советской литературе / Первый Всесоюзный съезд советских писателей 1934 г. Стенографический отчет. Москва, 1934. С. 18.

загальні тенденції, притаманні тогочасній добі. Зокрема, публікації на тему історії фабрик і заводів видавались не лише в СРСР, але і в США та Німеччині. У 1925 р. в США було створено організацію «Business Historical Society», що займалась вивченням торгових та промислових підприємств і банків, і видавала свій журнал¹⁵⁵. А в Німеччині у 1900-ті рр. – 1930-ті рр. публікувались монографії з історії заводів – «Betriebsmonografien»¹⁵⁶. Зокрема, були видані праці з історії заводів Круппа, сілезьких підприємств та інших¹⁵⁷. У виданнях Комісії з історії фабрик і заводів, звичайно ж, було піддано критиці західні видання: «Історія підприємств і підприємців стала на Заході одним з улюблених знарядь буржуазної науки. Там вивчають не історію робітничого класу, а історію підприємця, “особистості-творця”. Вивченню цієї проблеми фашистські, буржуазні історики приділяють велике методологічне значення, оскільки таким чином вони шукають вихід з кризи, в якому перебуває історична наука на Заході, а також обслуговують суто практичні потреби своїх господарів-капіталістів»¹⁵⁸.

2.1. Роль Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії у витворенні історичної пам'яті

У 1920 р. при Державному видавництві у Москві була створена Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (Істпарт). У тому ж році її переведено у підпорядкування Народному комісаріату просвіти РСФРР. Вже 1 грудня 1921 р., відповідно до постанови Оргбюро ЦК РКП(б), Істпарт перейшов у відання ЦК РКП(б) (з 1925 р. – ЦК ВКП(б)) і став його

¹⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6444. Арк. 17.

¹⁵⁶ Добренко Е. Политэкономия соцреализма. Москва, 2007. С. 274.

¹⁵⁷ Панкратова А. М. “История заводов СССР”. (Из доклада на международном конгрессе историков в Варшаве в 1933 году) // Создадим историю заводов Ленинграда. Ленинград, 1958. С. 100–101.

¹⁵⁸ Фридлянд Ц. Литература Америки и Запада по истории предприятий // История заводов. 1933. № 3–4 (11–12). С. 209.

відділом¹⁵⁹. Рішення ЦК визначали завдання, склад і структуру Комісії. У 1921 р. для управління Істпартом була створена колегія, до складу якої входили партійні діячі (9 осіб): Михайло Покровський, Михайло Ольминський, Володимир Адоратський, Микола Батурин, Андрій Бубнов та інші¹⁶⁰. Через деякий час її склад збільшили вдвічі, до вісімнадцяти осіб¹⁶¹. На чолі Істпарту став історик-марксист Михайло Ольминський¹⁶². Істпарт був партійною установою, тому лише комуністи могли входити до складу його колегії¹⁶³.

Центральна Комісія створила мережу істпартвідділів на місцях і керувала їхньою діяльністю. Схема Істпартів виглядала таким чином: Центральна Комісія при ЦК РКП(б), наступними були республіканські, губернські, потім комісії у волостях, на окремих підприємствах і в деяких навчальних закладах¹⁶⁴. Однак ця схема сформувалась не відразу.

На початку діяльності комісії організовувались її бюро, місцеві відділи, передусім у промислових та адміністративних центрах національних республік¹⁶⁵. У 1923 р. на території СРСР діяло 63 істпартвідділи¹⁶⁶. У 1928 р. відбулося об'єднання Істпарту та Інституту Леніна (науково-дослідної установи при ЦК РКП(б), 1923–1931 рр.) в одну установу – Інститут Леніна при ЦК ВКП(б)¹⁶⁷. Того ж року було ліквідовано 20 місцевих істпартвідділів¹⁶⁸.

Для управління місцевими істпартвідділами Центральний Істпарт видавав спеціальні інструкції. У 1921 р. в «Бюлетені Істпарту» була опублікована

¹⁵⁹ Добровольский Л. Литературная деятельность истпартов СССР (1921-1927) // Каторга и ссылка. 1927. № 7. С. 208.

¹⁶⁰ Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне // Вопросы истории. 1981. № 5. С. 113.

¹⁶¹ Комаров Н. С. Создание и деятельность Истпарта (1920-1928 гг.) // Вопросы истории КПСС. 1958. № 3–4. С. 155.

¹⁶² Там само. С. 156.

¹⁶³ Работа секции Истпарта на конференции архивных работников // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 27.

¹⁶⁴ Волин М. С. Истпарт и советская историческая наука / В кн. Великий Октябрь. История. Историография. Источниковедение. М.: Наука, 1978. С. 191.

¹⁶⁵ Комаров Н. С. Создание и деятельность Истпарта (1920–1928 гг.). С. 156.

¹⁶⁶ Новая сеть местных истпартотделов // Пролетарская революция. 1923. № 8. С. 275.

¹⁶⁷ Вокруг истпартовской работы. Объединение Института Ленина и Истпарта ЦК // Пролетарская революция. 1928. № 10. С. 220.

¹⁶⁸ Список ликвидируемых местных истпартов (Утвержден Секретариатом ЦК ВКП(б) 22/ X – 1928 г.) // Пролетарская революция. 1928. № 11–12. С. 362–363.

«Інструкція для місцевих бюро Істпарту»¹⁶⁹, потім «Інструкція для місцевих бюро Істпарту з інформації та виконання завдань Істпарту»¹⁷⁰. У даному випадку, ці інструкції були просто способом донесення інформації з центру в місцеві істпартвідділи, оскільки їхню роботу, особливо на початку 1920-х рр., ще потрібно було організовувати. З іншого боку, таке впровадження інструкцій в подальшому призводило до однотипності в діяльності істпартвідділів та матеріалів, які вони видавали.

Завдання Істпарту. Плани роботи комісії демонструють, що її діяльність була спрямована на підготовку та видання матеріалів і монографій з історії Жовтневої революції, з історії РКП з 1917 до 1920 р., видання рекомендацій та інструкцій з історії РКП, підготовку і публікацію матеріалів з історії революційного руху за період з 1870 р. до 1917 р.¹⁷¹

Про важливість роботи Істпарту більшовики говорили у своїх виступах на конференціях та з'їздах РКП(б), писали у своїх виданнях тощо. Зокрема, у першому номері «Літопису революції» (1922) значення діяльності цієї комісії вони пояснювали необхідністю протистояти «ворогам революції», які писали історію революції за кордоном: «буржуазним та біло-меншовитсько-есерівськими писакам»¹⁷². По суті, це було повторенням тези з виступу Михайла Покровського на ІХ конференції РКП(б) 22–25 вересня 1920 р. в Москві, у якому він закликав до боротьби з «буржуазією»: «Збирайте всілякі матеріали з такою метою, щоб створена комісія мала на що спиратися у своїй боротьбі з буржуазним наклепом. Майте на увазі, що цю боротьбу нам потрібно витримати, і якщо ми дамо можливість цим документам зникнути, не організовуючи цієї справи, то нашим дітям доведеться вчити історію революції за білогвардійськими книгами»¹⁷³. У цьому уривку варто звернути увагу на

¹⁶⁹ Инструкция для местных бюро Истпарта // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 14–16.

¹⁷⁰ Пересветов В. А. Работа истпарта по собиранию документов по истории Октябрьской революции в 1920–1923 гг. // Археографический ежегодник за 1969. М., 1971. С. 146.

¹⁷¹ План работы Комиссии по истории РКП // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 8–11.

¹⁷² От Истпарта // Летопись революции. 1922. № 1. С. 5.

¹⁷³ Покровский М. Н. Избранные произведения в 4-х книгах. М.: Наука. 1967. Книга 4. С. 553. Усі цитати з джерел, написаних російською мовою, перекладено на українську мову нами. – К. О.

категорію населення, заради якої закликали боротися, – це діти. Така апеляція до дітей зовсім не випадкова, адже конструювання нової версії історії стосувалося насамперед молодшого покоління, яке вже не пам'ятало 1917 рік, відповідно, без внутрішнього спротиву могло її сприймати.

Напрями роботи. Задля витворення прийняттого минулого, конкретно історії Жовтневої революції, Істпарт працював у кількох напрямках. Виокремимо такі основні: збирання документів про революційний рух для формування архівів та організації виставок; збирання спогадів учасників революційних подій; публікація зібраних матеріалів у спеціальних виданнях та друкованому органі Комісії.

У 1920 р. Істпарт оголосив про необхідність збирати документи на революційну тематику і видав інструкції, як це потрібно робити. Відповідно до «Інструкції зі збирання документів» (1920) до категорії «документів» належали ті, що висвітлювали діяльність громадських організацій, політичних партій, органів влади періоду революції; також в Істпарт мали надходити документи щодо «контрреволюційної діяльності». У пошуках документів Істпарт звертався як до архівів, так і до конкретних осіб¹⁷⁴. Важливо відзначити, що під «документом» мались на увазі не лише офіційні документи, але й щоденники, записки, листи¹⁷⁵. Тож спектр матеріалів, що збиралися, був надзвичайно широким, оскільки включав і офіційну документацію, і особисті свідчення.

На конференції працівників архівів (Москва, 29 вересня – 3 жовтня 1921 р.) вперше було озвучено методи збирання матеріалів з історії партії та Жовтневої революції: державний примус, партійний вплив і добровільний метод¹⁷⁶. «Державний примус» рекомендувалось використовувати у випадках формування архівних установ, «партійний вплив» – стосовно членів партії, а «добровільний метод» – при збиранні мемуарів, літературних матеріалів. Таким

¹⁷⁴ Пересветов В. А. Работа истпарта по собиранию документов по истории Октябрьской революции в 1920–1923 гг. С. 141.

¹⁷⁵ Там само. С. 142.

¹⁷⁶ Работа секции Истпарта на конференции архивных работников // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 41.

чином, два із запропонованих методів мали зобов'язуючий характер: активна участь у написанні історії проголошувалась обов'язком партійців.

Після того, як документи було зібрано, їх використовували для (ре)організації архівів, виставок та музеїв. Істпарт пильно стежив за архівами, особливо тими, що мали фонди імперського періоду. Пояснення, чому Істпарт, а відповідно Комуністична партія, таку увагу приділяли цим установам, знаходимо в роботі Алейди Ассман, яка називала архів «не тільки місцем, де зберігаються документи з минулого, а й місцем, де це минуле конструюється, створюється»¹⁷⁷. Ассман поділяє твердження Жака Дерріди: «Не може бути політичної влади без контролю за архівами»¹⁷⁸.

Зібрані матеріали не просто формувались в архівні фонди: на їх основі створювались виставки та музеї, адже «нову» історію необхідно було донести до населення, щоб переконати його в її правдивості.

У 1919 р. в Петрограді було відкрито музей революції¹⁷⁹. Штефан Плаггенборг зазначає, що музеї революції виконували важливу функцію посередника між політиками та населенням і в них відображалася самооцінка нового режиму¹⁸⁰.

Однією з перших виставок, яку організував Центральний Істпарт, стала виставка документів з історії Комуністичної партії, відкрита напередодні X з'їзду РКП(б) (8–16 березня 1921 р.) у Будинку Рад в Москві. Серед її експонатів були книги, брошури, документи царської поліції, фотографії, плакати. Згодом матеріали з цієї та інших виставок були використані для створення музею революції в Москві¹⁸¹.

Наступний напрям роботи Істпарту – це збирання спогадів учасників революційних подій. Спомини збирались під час проведення вечорів спогадів та через надсилання прохань написати індивідуальні спогади. Ділитись своїми спогадами мали партійні діячі, учасники революційних подій «на місцях»,

---

¹⁷⁷ Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті. С. 30.

¹⁷⁸ Там само. С. 361.

¹⁷⁹ Плаггенборг Ш. Революция и культура. С. 274.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Андрухов Н. Р. У истоков историко-партийной науки. С. 61.

робітники, власне всі ті, хто якимось чином був причетний до революційного руху та Жовтневої революції. Тож до збирання споминів залучалась велика кількість людей. Крім того, саме у такий спосіб напряду відбувалось навчання «нової людини», як потрібно пам'ятати і говорити про минуле «правильно». Цей напрям роботи Істпарту можна назвати чи не найголовнішим, оскільки йшлося про те, щоб представити нову історію різним категоріям населення: і дітям, і дорослим, і робітникам, і партійним діячам.

Третій напрям – публікація зібраних Істпартом матеріалів, в тому числі й спогадів, у спеціальних виданнях. Центральний Істпарт та істпартвідділи мали свої друковані органи, де публікувалися статті, історичні нариси, мемуари, огляди роботи та звіти про діяльність місцевих комісій. Свої спеціальні журнали мали Центральний Істпарт («Пролетарська революція», 1921–1941 рр.), Ленінградський («Червоний літопис», 1922–1934 рр.) та Всеукраїнський Істпарт («Літопис революції», 1922–1933 рр.).

Також видавнича діяльність Істпарту була пов'язана із проведенням заходів, які стосувалися життя та політичної діяльності Леніна. У 1920-х рр. Істпарт був одним з центрів збирання та публікації документів Леніна та про нього. Для цього при Істпарті діяв Ленінський відділ, який очолювала Анна Єлизарова, його сестра¹⁸². Істпарт активно друкував роботи «вождя світового пролетаріату»: доповіді, виступи, документи, а також листи. Друкувались вони у різних виданнях, листи часто публікувались у «Пролетарській революції» (наприклад, «Листи товаришам»)¹⁸³.

Всеукраїнський Істпарт. Комісія з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії в УСРР була створена через рік після заснування Центрального Істпарту в Москві. До складу комісії ввійшли Григорій Петровський, Станіслав Косіор та інші¹⁸⁴. Очолив Істпарт у 1921 р. Микола

¹⁸² Комаров Н. С. Создание и деятельность Истпарта (1920–1928 гг.). С. 163.

¹⁸³ Кулаков А. А. Издание произведений Ленина Истпартом в 1921–1924 гг. // Вестник Ленинградского университета. 1965. № 20. С. 8.

¹⁸⁴ Щедрина Д. С. Діяльність Істпартів України по збиранню документів з історії партії і Жовтневої революції (1921-1924 рр.) // УДЖ. 1974. № 2. С. 14.

Скрипник¹⁸⁵. Відповідно до Положення про Істпартвідділ ЦК КП(б)У (1923 р.) для управління істпартвідділом мала назначатися колегія, особистий склад якої повинен був визначатися і затверджуватися ЦК¹⁸⁶. Пізніше структура Істпарту дещо змінилася: виокремилася Велика та Мала колегії. Велика Колегія повинна була займатися розглядом загальних питань та ідейним керівництвом всієї роботи Істпарту. Мала Колегія (Президіум) – керівництвом і проведенням практичної роботи¹⁸⁷. Зважаючи на реалії тодішньої коренізаційної політики, Оргбюро ЦК КП(б)У в 1925 р. постановило, щоб до складу наукових співробітників комісії було включено 1-2 особи, які володіють українською мовою¹⁸⁸.

Напрями роботи Всеукраїнського Істпарту були такими ж, як і загалом по Союзу: збирання документів, спогадів, їх публікація. Іншим було їхнє змістове наповнення. Наприклад, боротьба революціонерів на українських теренах зображувалась Істпартом як така, що велась не лише проти «буржуазії», білогвардійців, але й УНР, «петлюрівців» тощо.

Всеукраїнський Істпарт організовував такі ж заходи, як і всесоюзний. Зокрема, за прикладом московської виставки організовувались місцеві виставки та музеї. Так, у 1922 р. Київський істпартвідділ організував виставку «Від революційних робітничих гуртків через соціал-демократію до комуністичної диктатури пролетаріату»¹⁸⁹. Наступного року цей же відділ підготував виставку з історії партії та революційного руху, що охоплювала період від повстання Пугачова до 1917 р. включно¹⁹⁰. Організовувались й епізодичні виставки, які приурочувались до революційних свят та ювілеїв: 9 січня 1905 р., 110-а річниця Шевченка, 1 Травня, річниці Декабристського повстання, Лютневої революції,

¹⁸⁵ Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ, 2002. С. 320.

¹⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1773. Арк. 3.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 17.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2021. Арк. 13.

¹⁸⁹ Коваль М. К. До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки радянської влади // УІЖ. 1966. № 4. С. 72.

¹⁹⁰ Манилов. Работа Киевского Истпарта КП(б)У // Летопись революции. 1924. № 4. С. 232.

Червоної армії, День Паризької комуни тощо¹⁹¹. Зокрема, святкування річниць Тараса Шевченка було особливістю роботи Всеукраїнського Істпарту, яке також культивувало образ Шевченка-революціонера. Святкування революційних свят мало би демонструвати тяглість революційного руху на територіях, де згодом відбулася Жовтнева революція.

Часто виставки, присвячені революційній тематиці, через певний час перетворювались на музеї, як це, наприклад, трапилось з організованою Всеукраїнським Істпартом виставкою до 5-річчя Жовтневої революції, котра на початку 1925 р. була перетворена на Музей революції УСРР при ВУЦВК¹⁹².

Друкованим органом Істпарту ЦК КП(б)У був журнал «Літопис революції». Перший номер «Літопису революції» був виданий у 1922 р., до п'ятиріччя відзначення Жовтневої революції. Його завданням було продемонструвати, що Жовтнева революція охопила всі українські терени: публікувались спогади більшовиків про революційні події в Харкові, Києві, Донбасі, Катеринославі, Миколаєві, на Полтавщині, Чернігівщині тощо¹⁹³. У такий спосіб Істпарт намагався переконати населення в тому, що соціалістична революція відбулася скрізь. Таким чином легітимізувалося захоплення більшовиками влади в Україні. Особливістю Жовтневої революції на українських теренах представлялась боротьба більшовиків не лише проти Тимчасового уряду, але й проти Української Центральної Ради.

Окрім спогадів революціонерів про 1917 рік у «Літописі революції» публікувались також спомини про Леніна. У № 1 «Літопису революції» за

¹⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1449. Арк. 47; Манилов. Работа Киевского Истпарта КП(б)У // Летопись революции. 1924. № 4. С. 233.

¹⁹² Работа Истпарта ЦК КП(б)У за январь-октябрь 1925 года (краткий отчет) // Летопись революции. 1925. № 5–6. С. 331.

¹⁹³ Буздалин С. Октябрьская революция в Харькове // Летопись революции. 1922. № 1. С. 35–38; Кулик И. Октябрьские дни в Киеве // Там само. С. 39–43; Медне Э. Октябрьская революция в Донбассе // Там само. С. 49–54; Квиринг Э. Екатеринославский Совет и Октябрьская революция // Там само. С. 63–73; Ряппо Я. Борьба сил в Октябрьскую революция в Николаеве // Там само. С. 81–103; Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине // Там само. С. 126–142; Табаков З. Октябрьская революция в Черниговщине // Там само. С. 143–170.

1925 р., що вийшов після смерті Леніна, було розміщено кілька спогадів українських партійців про нього: Власа Чубаря, Євгенії Адамович та інших¹⁹⁴.

Спогади про революційні події на українських теренах публікувалися й окремими збірками: «Борьба за ради на Катеринославщині» (Катеринослав, 1927 р.), «Жовтнева революція. Перше п'ятиріччя. Збірник статей та спогадів» (Харків, 1922 р.), «Сторінки боротьби» (Миколаїв, 1923 р.), «Жовтень на Одещині» (Одеса, 1927 р.), «1917 рік в Харкові» (Харків, 1927 р.), «Київський арсенал в пролетарській революції» (Київ, 1928 р.). Спогади про Жовтень 1917 року представлено і в номерах періодичних видань напередодні річниць революції, насамперед її 10-річчя, а також в стінгазетах заводів¹⁹⁵.

Виконавці завдань Істпарту. Оскільки кампанія з написання історії Жовтневої революції була досить масштабною, то для її виконання залучались не лише співробітники істпартвідділів. Для збирання спогадів Істпарт створював спеціальні гуртки, групи учасників революційного руху, та групи сприяння (групи допомоги) Істпарту. Їхні завдання були дуже схожими між собою: загалом, йшлося про збирання документів, споминів, їх перевірку, організацію вечорів спогадів тощо¹⁹⁶. У 1925 р. групи сприяння виникали переважно для роботи щодо дослідження дореволюційного періоду, а з 1926 р. – Жовтневої революції¹⁹⁷.

У вересні 1925 р. Істпарт розширив функції груп відповідно до «Положення про групи сприяння Істпарту ЦК ВКП(б)»¹⁹⁸, оскільки у зв'язку з наближенням 10-річчя Жовтневої революції вони мали активізувати збирання

¹⁹⁴ Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным // Летопись революции. 1925. № 1. С. I–IV; Адамович Е. Встреча с Владимиром Ильичем // Там же. С. V–XVI.

¹⁹⁵ Наприклад, див.: Стопник Е. Воспоминания // Днепрострой (с. Кичкас). 1927. 7 ноября. № 8. С. 4; Аносов. Как мы создавали армию // Днепрострой (с. Кичкас). 1927. 7 ноября. № 8. С. 4; Фомин. В те дни // Заварка (г. Харьков). 1927. 7 ноября. № 40. С. 6; Воспоминания // Красный печатник (г. Сталино). 1927. 7 ноября. Юбилейный номер стенгазеты. С. 4.

¹⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2021. Арк. 161–162; Инструкция по организации групп участников Октябрьской революции и гражданской войны на Украине // Летопись революции. 1926. № 2. С. 223–224.

¹⁹⁷ Работа групп содействия Истпарту ЦК ВКП(б) за ноябрь 1925 – июнь 1926 г. // Пролетарская революция. 1926. № 7. С. 270.

¹⁹⁸ Коровайников В. Ю. Группы содействия Истпарту ЦК ВКП(б) // Вопросы истории КПСС. 1991. № 1. С. 114–115.

спогадів. Їхніми завданнями визначалось: збирання матеріалів та документів у населення; організація вечорів спогадів учасників революції для запису і «колективної перевірки» спогадів; опрацювання матеріалів для видання збірників та брошур¹⁹⁹. Робота груп сприяння мала організовуватися за планом, визначеним Бюро і затвердженим Істпартом²⁰⁰. Серед учасників груп обирались бюро та редколегія²⁰¹. Також учасники гуртків поділялися на секції, територіальні групи, відповідно до місцевості та періоду революційних подій²⁰². У секціях призначався уповноважений, до обов'язків якого входило підтримувати зв'язок з бюро групи та Істпартом стосовно питань роботи секції²⁰³.

Окрім гуртків, груп учасників революційних подій, груп сприяння, якими Істпарт керував, він був пов'язаний і з низкою інших установ: наприклад, надавав літературу з історії революції партшколам, комсомолу, робфаку, марксистським гурткам²⁰⁴. До істпартівської роботи також залучалися губвиконкоми, профспілки, Істпроф, Істмол, Держвидавництво. Наприклад, представники Істпрофу та Істмолу могли входити до складу окружних істпартвідділів; у профспілках були уповноважені Істпарту, які організовували гуртки для вивчення революційного руху²⁰⁵. Уповноважені Істпарту працювали над збиранням спогадів також і на великих підприємствах, наприклад, у Києві на заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня» та інших²⁰⁶. Збиранням спогадів у сільській місцевості також займались учні, студенти та аспіранти під час канікул²⁰⁷. Київський істпартвідділ залучав до збирання матеріалів у селах

¹⁹⁹ Положение о группах содействия Истпарту ЦК ВКП(б) // Пролетарская революция. 1926. № 4. С. 268.

²⁰⁰ Положение о группах содействия Истпарту ЦК ВКП(б). С. 268.

²⁰¹ Громицкий А. Несколько слов о работе групп участников редвижения // Летопись революции. 1927. № 3. С. 270.

²⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2021. Арк. 161.

²⁰³ Громицкий А. Несколько слов о работе групп участников редвижения. С. 272.

²⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1449. Арк. 47.

²⁰⁵ Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. 1925. № 1. С. 231.

²⁰⁶ Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковй базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.). С. 172–173.

²⁰⁷ Манилов. Работа истпарта Киевского окрпарткома в 1927 г. // Пролетарская революция. 1927. № 11. С. 273–274.

сільких вчителів, студентство та інших, сформувавши мережу істпартівських кореспондентів²⁰⁸. Літературне опрацювання текстів спогадів здійснювали викладачі навчальних закладів²⁰⁹, газетні працівники та лектори партшкіл²¹⁰.

Тож визначені завдання та напрями роботи Істпарту демонструють, якими методами комісія залучала якомога більшу кількість населення. Істпарт у своїй діяльності виходив за рамки суто теоретичної розробки більшовицької версії історії. Головним завданням його роботи було поширення цієї «нової» історії в масах. Структура Істпарту та механізм організації роботи місцевих відділів стали прикладом для подальших кампаній та комісій, що займались конструюванням радянської історії, пам'яті про минуле та сприйняття теперішнього. Наступний проект – написання історії фабрик та заводів – упроваджувався у 1930-х рр. Увага радянської влади до історії промислових об'єктів обумовлена «великим зламом», тобто зміною вектору економічної політики в СРСР наприкінці 1920-х рр., що передбачало проведення форсованих економічних перетворень.

2.2. Діяльність Комісії з історії фабрик та заводів

7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» було опубліковано статтю Сталіна «Рік великого зламу: до XII річниці Жовтня», в якій йшлося про успіхи форсованої індустріалізації та колективізації²¹¹. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) називає зламом зміни, що відбулися в державі за один рік на «всіх фронтах соціалістичного будівництва»: «Перелом цей йшов і продовжує йти під знаком рішучого наступу соціалізму на капіталістичні елементи міста і села»²¹². Підвищення продуктивності праці мас, розвиток важкої промисловості, залучення селян до роботи у колгоспах – це, за твердженням

²⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2498. Арк. 16.

²⁰⁹ Глебенко. О работе Одесского Истпарта // Пролетарская революция. 1928. № 3. С. 238.

²¹⁰ Адамович Е. Вокруг работы Истпартов // Летопись революции. 1925. № 5–6. С. 333.

²¹¹ Сталин Й. В. Рік великого перелому. До XII роковин Жовтня / Сталін Й. В. Твори. Т. 12. Переклад з рос. видання, схвалений комісією ЦК КП(б)У. Київ, 1950. С. 118–135.

²¹² Там само. С. 118.

Сталіна, головні складові «великого зламу». Завершується стаття твердженням про те, що країна і надалі буде рухатися в правильно обраному напрямку:

«Ми йдемо на всіх парах по шляху індустріалізації – до соціалізму, залишаючи позаду нашу вікову «расейську» відсталість. Ми стаємо країною металічною, країною автомобілізації, країною тракторизації. І коли посадимо СРСР на автомобіль, а мужика на трактор, – нехай спробують доганяти нас шановні капіталісти, які чваняться своєю «цивілізацією». Ми ще побачимо, які країни потім можна буде «опреділити» у відсталі, а які в передові»²¹³.

Зміни економічного курсу спричинили потребу в написанні історії промислових об'єктів, насамперед тих, що будувалися в період першої п'ятирічки. Написанням історії заводів у другій половині 1929-х рр. займалось Центральне бюро краєзнавства²¹⁴. Роботу ЦБК в УСРР проводив Всеукраїнський комітет краєзнавства, одним з результатів діяльності якого стала публікація роботи В. О. Фесенка «Перша домна Луганського ливарного заводу» (1930 р.)²¹⁵. У 1930 р. було організовано Комісію з монографічного вивчення промислових підприємств при Секції історії пролетаріату Інституту історії Комуністичної академії²¹⁶. Її завдання полягало у вивченні історії фабрик та заводів, зокрема, у підготовці методичних матеріалів щодо того, як і про що писати²¹⁷.

Матеріали з історії заводів публікувались у періодичних збірниках Інституту історії Комуністичної академії «Історія пролетаріату СРСР» (1930–1935 рр.), де був створений спеціальний розділ «Монографічне вивчення історії промислових підприємств» (з восьмого номеру почав називатись «Історія фабрик і заводів».)²¹⁸ В УСРР до написання історії заводів були залучені також

²¹³ Цит. за: Сталин Й. В. Рік великого перелому. До XII роковин Жовтня. С. 135.

²¹⁴ Монографическое изучение фабрик и заводов. Москва, 1930. 26 с.

²¹⁵ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). Київ: Наукова думка, 1982. С. 26–27.

²¹⁶ Там само. С. 27.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само. С 27–28.

ВУАН та ВУАМЛІН, працівники яких у 1931 р. досліджували теми «Історія будівництва Дніпрогесу» та «Донбас – будова соціалізму»²¹⁹.

Проте робота вказаних та інших установ з написання історії заводів не була так чітко скоординована, як у випадку із написанням історії Жовтневої революції у 1920-х рр. Ситуація почала змінюватись восени 1931 р., коли було оголошено про початок масштабного проекту з написання історії промислових підприємств під керівництвом Комісії з історії фабрик та заводів при ЦК ВКП(б)²²⁰. В один рік із розгортанням нової кампанії у журналі «Пролетарська революція» (№6, 1931 р.) публікується лист Сталіна («Про деякі питання історії більшовизму») з критикою статті історика Анатолія Слуцького «Більшовики про німецьку соціал-демократію в період її передвоєнної кризи», вміщеної до одного з номерів цього ж журналу роком раніше²²¹. Цією статтею Сталін висловив своє незадоволення станом справ на «історичному фронті». Ця публікація стала демонстрацією підконтрольності історичної науки не просто партії, а безпосередньо вождю, який визначає «правильність» історичних досліджень та долю істориків. Наприкінці статті Сталін вказує, яким має бути завдання редакції журналу «Пролетарська революція»:

«Завдання редакції, на мою думку, полягає в тому, аби підняти питання історії більшовизму на належний рівень, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і спрямувати увагу проти троцькістських та всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично зриваючи з них маски»²²².

Пропагандистська кампанія, що розпочалася після цього листа Сталіна, ознаменувала початок переписування історії на основі «аксіом більшовизму»,

²¹⁹ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). С 31.

²²⁰ Горький А. М. История фабрик и заводов // Правда. 1931. 7 сентября. № 247. С. 2; Из постановления ЦК ВКП(б) об издании «Истории заводов» // Правда. 1931. 11 октября. № 281. С. 1; Горький А. М. За работу! // Правда. 1931. 28 ноября. № 327. С. 2.

²²¹ Сталин И. В. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция» 26 октября 1931 г. // Пролетарская революция. 1931. № 6. С. 3–12.

²²² Там само. С. 12.

де ключова роль відводилась принципу «класової боротьби»²²³. Крім того, у 1930-х рр. Сталін напряду визначав курс «боротьби» на «історичному фронті», контролював написання підручників з історії²²⁴ та Короткого курсу з історії ВКП(б)²²⁵, а також активно робив поправки до сценаріїв кінофільмів, у тому числі й на історичну тематику, перетворюючи їх на «ідеологічно правильні»²²⁶.

Організація, завдання, напрями роботи. 11 жовтня 1931 р. у центральній пресі публікується постанова ЦК ВКП(б) від 10 жовтня про видання серії збірників «Історія заводів». Виконанням постанови мала займатися Головна редакція у Москві, до складу якої входили Андрій Андрєєв, Авель Єнукідзе, Олександр Косарєв, Павло Постишев, Микола Попов, Микола Швернік (партійні діячі), письменники Максим Горький, Лідія Сейфулліна, Юрій Лебединський, історик Ганна Панкратова та інші²²⁷. Очолював редакцію Максим Горький. Головна редакція створила і координувала мережу місцевих: республіканські, обласні редакції та заводські комісії. У редакціях на всіх рівнях виокремлювався секретаріат, який передусім координував роботу установи, а сама редакція мала безпосередньо займатись написанням історії. Тобто Головна та республіканські редакції, заводські комісії формували мережу – Комісію з історії фабрик та заводів, яка за своєю структурою була схожою на Істпарт.

Одним із організаторів та ідеологів цієї кампанії був Максим Горький, який у 1931 р. повернувся до СРСР з еміграції. Однак, ще перебуваючи за кордоном, він стежив за станом вивчення історії фабрик і заводів у 1920-х рр., роботою Істпарту та інших наукових установ²²⁸. На той час написанням історії фабрик і заводів він займався вже кілька років: у 1929 р. заснував і до 1936 р.

²²³ Балина М. «Какой-то непроявленный жанр»: мемуары в литературе соцреализма. С. 243.

²²⁴ Сталин И. В. Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. Ч. 1. 1920–1930-е годы. / Сост. М. В. Зеленов. СПб.: Наука-Питер, 2006. С. 291, 303.

²²⁵ Там само. С. 312–439.

²²⁶ Там само. С. 440–466.

²²⁷ Из постановления ЦК ВКП(б) об издании «Истории заводов» // Правда. 1931. 11 октября. № 281. С. 1.

²²⁸ Журавлев С. Феномен «Истории фабрик и заводов». С. 7.

редагував журнал «Наші досягнення», де у першому ж номері було започатковано рубрику «По фабриках, заводах, копальнях»²²⁹. Редагував й інші видання: «За кордоном», «Літературне навчання», «СРСР на будівництві», «Колгоспник», альманахи «Рік шістнадцятий», «Рік сімнадцятий», «Рік вісімнадцятий», «Рік дев'ятнадцятий», книги серій «Бібліотека романів», «Бібліотека поета», «Історія молодого людини XIX століття», «Життя видатних людей» та інші²³⁰. У 1931 р. його було обрано до складу Товариства краєзнавців-марксистів при Комуністичній академії ЦВК СРСР²³¹. Євгеній Добренко зазначає, що в цей період життя Горького охопила справжня «історіоманія»: за його ініціативи організовуються різноманітні масштабні кампанії з написання історії («Історія фабрик і заводів», «Історія громадянської війни», «Історія міст і сіл», «Історія села», «Історія міської культури», «Історія двох п'ятирічок»)²³². Геллбек називає Горького письменником, схильним до ніцшеанства, оскільки він вірив в те, що революція стане початком створення нового суспільного ладу, де героїчна сутність людини буде звільнена і це дасть можливість жити новим життям²³³.

Крім того, після розпуску Російської асоціації пролетарських письменників (1932) Горький починає працювати над формуванням Спілки письменників. Дмитро Биков створення цієї спілки називає вершиною організаційної роботи Горького серед письменників²³⁴. Такого типу установа була давньою ідеєю Горького: вона мала вказувати літераторам, що та як писати і, паралельно, забезпечувала би їхні побутові умови²³⁵.

Реалізації всіх цих проектів Горького також сприяла підтримка Сталіна²³⁶. Добренко пояснює це тим, що після «великого зламу» та усунення від

²²⁹ Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. – Киев: Наукова думка, 1986. С. 11.

²³⁰ Максимова В. А. Как Горький редактировал рукописи. М., 1955. С. 11.

²³¹ Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. С. 12.

²³² Добренко Е. Формовка советского писателя. С. 444–445.

²³³ Хелльбек Й. Революция от первого лица: дневники сталинской эпохи / Авторизов. пер. с англ. С. Чачко; науч. ред. А. Щербенок. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. С. 47.

²³⁴ Быков Д. Был ли Горький? Москва, 2008. С. 334–335.

²³⁵ Там само. С. 336.

²³⁶ Добренко Е. Формовка советского писателя. С. 445.

партійного управління конкурентів, Сталін, щоб не виглядати «узурпатором», мав необхідність у підтриманні міфу про правонаступництво²³⁷. Тож повернення Горького, що був авторитетним і знаним письменником поза межами СРСР та наближеним до Леніна, служило підтвердженням легітимності влади нового вождя та правильності державного курсу.

Максим Горький закликав до написання історії заводів, пояснюючи це тим, що пізнати теперішнє можливо лише через порівняння, а точніше протиставлення, з минулим²³⁸. Також необхідність знати минуле Горький обумовлював потребою протистояти зовнішньому ворогу, капіталістичному світу: «Все, що потрібно знати ще й тому, що хоча капіталістичний світ і загнив, і розкладається, але в своїх передсмертних судах він ще може вдарити по Союзу Рад»²³⁹. Апеляція до загрози «ворогів» на той час стала звичною практикою у всіх сферах діяльності в СРСР. Зокрема, Шейла Фіцпатрик підкреслює, що створювати ворогів, а потім підозрювати їх у змові проти держави було звичкою радянської влади²⁴⁰.

Написати історію фабрик та заводів, як стверджував Горький, повинні були робітники: «Робітники створили завод, вони ж і повинні написати історію його створення, – історію своєї роботи»²⁴¹; «Робітничий народ повинен знати все, що він робить, – він повинен знати свою історію»²⁴². Горький наголошує, що працюючи і пишучи робітник творить «новий» світ і «нового» себе. Творення «нової людини» через працю було однією з головних ідей Горького. Ця ідея з'явилася у нього ще задовго до початку кампанії з написання ІФЗ. У своїх публікаціях 1917–1918 рр. він так пише про роль праці у житті людини: «Наш порятунок – у праці, та знайдемо ми і насолоду у праці»²⁴³; «Світ

²³⁷ Добренко Е. Формовка советского писателя. С. 445.

²³⁸ Горький А. М. История фабрик и заводов // Правда. 1931. 7 сентября. № 247. С. 2.

²³⁹ Горький А. М. За работу! // Правда. 1931. 28 ноября. № 327. С. 2.

²⁴⁰ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: 2-е изд. / Пер. с англ. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. С. 31.

²⁴¹ Горький А. М. История фабрик и заводов // Правда. 1931. 7 сентября. № 247. С. 2.

²⁴² Там само.

²⁴³ Горький М. Несвоевременные мысли / М. Горький. Книга о русских людях. М.: Вагриус, 2000. С. 440.

створений не словом, а ділом», – це сказано прекрасно, і це беззаперечна істина»²⁴⁴; «Праця, що виконується з любов'ю, – стає творчістю. Тільки б людина навчилася любити свою роботу, – все інше складеться»²⁴⁵. Ідею праці як мистецтва Горький активно розвивав у 1930-х рр. На I Всесоюзному з'їзді радянських письменників (17 серпня – 1 вересня 1934 р.) він її представив таким чином: «Головним героєм наших книг ми повинні обрати працю, тобто людину, яка організована трудовими процесами, які у нас озброєні усією міццю сучасної техніки, людину, яка зі свого боку робить працю легшою, продуктивнішою, підносячи її до рівня мистецтва. Ми повинні навчитися розуміти працю як творчість»²⁴⁶.

На основі Інструкції Головної редакції «Як писати “Історію фабрик та заводів”», що була опублікована у «Правді» 28 листопада 1931 р.²⁴⁷, та матеріалів Горького, можна визначити наступні завдання кампанії з написання історії фабрик та заводів. Перше завдання, яке мала виконувати нова кампанія, – це легітимація радянської влади. Лише через протиставлення теперішнього з минулим, Жовтнева революція обґрунтовувалась як єдино можливий шлях звільнення пролетаріату з-під влади буржуазії. В історичних нарисах заводів, які діяли ще з часів Російської імперії, їхній занепад у період «буржуазного» імперського минулого мав протиставлятися стрімкому розвитку після Жовтневої революції. Друге завдання – демонстрація вищості радянського ладу над капіталістичним. Історія заводів, збудованих у період першої п'ятирічки, повинна була являти собою наратив, де заснування нових промислових об'єктів і перетворення їх на «світових гігантів» мало би означати кращість, вищість Радянського Союзу над капіталістичним світом. По суті, це завдання стосувалось не лише кампанії з написання ІФЗ, а всієї політики «великого зламу». Третє завдання – виховання «нової людини», яка любить свою роботу,

²⁴⁴ Горький М. Несвоевременные мысли / М. Горький. Книга о русских людях. М.: Вагриус, 2000. С. 440.

²⁴⁵ Там само. С. 527.

²⁴⁶ Доклад А. М. Горького о советской литературе / Первый Всесоюзный съезд советских писателей 1934 г. Стенографический отчет. Москва, 1934. С. 13–14.

²⁴⁷ Горький А.М. и создание истории фабрик и заводов. С. 29.

активно працює на благо свого колективу, а також відповідним чином пам'ятає історію держави, колективу та свою власну.

Комісія з історії фабрик та заводів реалізовувала ці завдання працюючи у кількох *напрямах*, що також були притаманні для роботи Істпарту. Перший напрям – збирання архівних матеріалів, що потім використовувались для організації виставок. Другий – збирання спогадів робітників (звернення Комісії до робітників чи партійних діячів написати спогади та автобіографії, індивідуальні розмови з учасниками соціалістичного будівництва, проведення вечорів спогадів). Третій – написання історичних нарисів з історії конкретних заводів місцевими комісіями, потім їхнє редагування республіканськими та центральною, і наостанок – публікація.

Виконавці завдань Комісії з ІФЗ. На відміну від Істпарту, до складу якого входили партійні діячі та історики, членами Комісії з ІФЗ передовсім стали літератори та робітники. Залученню літераторів до кампанії з написання історії фабрик та заводів сприяло створення Спілки письменників СРСР у 1932 р. Напередодні I Всесоюзного з'їзду радянських письменників (17 серпня – 1 вересня 1934 р.) були проведені республіканські з'їзди письменників України, Білорусі, Вірменії і Туркменістану. Юрій Луцький називає їх «генеральною пробою» перед конгресом в Москві²⁴⁸. Перебіг подій Всеукраїнського з'їзду радянських письменників (16 червня – 12 серпня 1934 р.) активно описувався на шпальтах не лише республіканської преси, але й місцевої²⁴⁹.

Максим Горький, який у 1934–1936 рр. був головою правління Спілки письменників, на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників таким чином пояснював роль літераторів у радянському суспільстві:

«Держава пролетарів має виховати тисячі зразкових “майстрів культури”, “інженерів душ”. Це необхідно, щоб повернути всій масі робітничого народу відібране у неї повсюди у світі право на розвиток

²⁴⁸ Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ, 2000. С. 136.

²⁴⁹ Див.: Відкрився перший Всеукраїнський з'їзд радянських письменників // Червоне Запоріжжя. 1934. 18 червня. № 139. С. 4; На першому всеукраїнському з'їзді радянських письменників // Червоне Запоріжжя. 1934. 22 червня. № 142. С. 4; На з'їзді радянських письменників // Червоне Запоріжжя. 1934. 24 червня. № 144. С. 4.

розуму, талантів, здібностей. Цей намір, практично здійснений, покладає на нас, літераторів, необхідність строгої відповідальності за нашу роботу і за нашу соціальну поведінку. Це ставить нас не тільки на традиційну для реалістичної літератури позицію “суддів світу і людей”, “критиків життя”, але й надає нам право безпосередньої участі у будівництві нового життя, у процесі “зміни світу”. Володіння правом і має змусити кожного літератора усвідомити його обов’язок і відповідальність за всю літературу, за всі явища, яких у ній не повинно бути»²⁵⁰.

Для реалізації цієї ролі літераторів, як твердив Горький, Спілка повинна керувати «армією письменників-початківців»: «організувати її, розподілити її сили по різних напрямках і вчити працювати з матеріалом минулого і теперішнього»²⁵¹. Тож, радянський літератор повинен був писати на важливі для держави теми, точніше кажучи, він мав бути на службі партії, повинен бути бійцем. І одним з «фронтів» боротьби літераторів в «Країні Рад» стало написання історії фабрик та заводів.

Як зауважує Катаріна Кларк, до роботи над історією фабрик та заводів по всьому Союзу, на постійній основі, було залучено близько 80 літераторів²⁵². Аналізуючи ці дані важко означити їх в категоріях «мало» чи «багато», оскільки деякі з них працювали протягом всієї кампанії і писали про кілька заводів, деякі – кілька місяців і лише про один об’єкт. Більш важливим є сам факт того, що літератори виступають в ролі істориків, що не було притаманним для попередньої кампанії, яка проходила під керівництвом школи Михайла Покровського. До кампанії з написання історії фабрик та заводів долучались, наприклад, такі відомі літератори як: Олексій Толстой, Федір Гладков, Ілля Ільф та Євгеній Петров, Віктор Шкловський, Ольга Берггольц та інші²⁵³.

²⁵⁰ Доклад А. М. Горького о советской литературе / Первый Всесоюзный съезд советских писателей 1934 г. Стенографический отчет. Москва, 1934. С. 18.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Clark K. «The History of the Factories» as a Factory of History: a Case Study on the Role of Soviet Literature in Subject Formation. P. 254.

²⁵³ Журавлев С. Феномен «Истории фабрик и заводов». С. 7.

Під час написання історії фабрик та заводів також організовувались групи сприяння. Їхня робота полягала у збиранні архівних матеріалів, організації вечорів спогадів («вечори-зустрічі ветеранів революції і праці з молодими робітниками»), запису спогадів, організації виставок з історії підприємств; також їхні члени виступали у пресі й по радіо, «роз'яснюючи значення вивчення історії заводів»²⁵⁴. До участі в роботі груп сприяння могли залучатись як звичайні робітники заводів, так і представники певних організацій. Комісія з ІФЗ співпрацювала з Інститутом історії партії та Жовтневої революції²⁵⁵, з Центральним архівним управлінням²⁵⁶, ВУАН та Археографічною комісією²⁵⁷. Також передбачалась співпраця Комісії з історії фабрик та заводів з Музеєм Революції²⁵⁸ та комсомолом²⁵⁹.

Публікації з історії фабрик та заводів. Головна редакція ІФЗ публікувала свої методичні рекомендації, спогади, нариси з історії промислових підприємств у журналі «Історія заводів». Протягом 1932–1934 рр. вийшло 12 номерів цього журналу. У виданнях організацій, що залучались до написання історії фабрик і заводів, вводились окремі рубрики, що присвячувались цьому питанню. Наприклад, у журналі «Боротьба класів» таким був розділ «Маси створюють та пишуть історію»²⁶⁰. Такий вибір назви, очевидно, був не випадковим, а навпаки, мав підкреслювати, що саме робітничі маси творять історію.

Крім публікацій у періодичних виданнях, історія заводів мала публікуватись окремими виданнями по кожному підприємству. Також виходили друком публікації про передовиків певних заводів²⁶¹ та жінок-

²⁵⁴ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). С. 43.

²⁵⁵ Там само. С. 41.

²⁵⁶ Там само. С. 41–42.

²⁵⁷ Там само. С. 42.

²⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 27.

²⁵⁹ Там само. Арк. 32.

²⁶⁰ Рогачевская Л. С. Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов // Вопросы истории. 1963. № 3. С. 111.

²⁶¹ Изотов М. Мое життя, моя робота. К., 1934. 141 с.; Стаханов А. Рассказ о моей жизни. М., 1937. 192 с.

робітниць²⁶². Публікація таких видань не була нововведенням і мала місце ще під час кампанії з написання історії Жовтневої революції. Наприклад, у 1920-х рр. публікувались збірки про участь жінок у революції («Доньки Жовтня. Робітниці і селянки в дні Великої пролетарської революції» (1922)²⁶³), але вони були не такими чисельними, як це характерно для 1930-х рр. Це обумовлено масовим залученням жінок до виробництва, і відповідно, формуванням образу жінки-трудівниці, що бере активну участь у соціалістичному будівництві.

У 1920-х рр. головний акцент у публікаціях мав робитись на події – Жовтневій революції. Хоча, у публікаціях про Жовтень 1917 року певна роль відводилась і героям революції, яких зазвичай було представлено як беззастережно відданих Комуністичній партії і готових віддати своє життя за справу світової революції. У 1930-х рр. з відходом у минуле ідеї світової революції, місце героя-революціонера займає робітник-ударник, який має працювати на благо розбудови «Країни Рад».

Всеукраїнська редакція «Історія фабрик і заводів». У 1932 р. до складу Всеукраїнської редакції увійшли: Василь Строганов, Володимир Чернявський, Олександр Бойченко, Іван Микитенко, Іван Кириленко, Самійло Щупак та інші²⁶⁴. Очолив комісію голова ВУСПС Михайло Чувирін, член політбюро ЦК КП(б)У²⁶⁵. До складу секретаріату увійшли – Павло Усенко, Петро Панч, Т. Голова²⁶⁶. Проте цей склад не був постійним і з часом змінювався.

У 1932 р. в Харкові було видано Інструкцію Всеукраїнської редакції «Історії фабрик та заводів»²⁶⁷. У ній містився перелік з двадцяти головних промислових об'єктів, написати історію яких потрібно було першочергово²⁶⁸. У матеріалах ЦДАГО названі як першочергові шість наступних: ХПЗ (Харківський паровозобудівний завод), шахта імені Леніна в Кадіївці, Завод

²⁶² Орман А. І. Робітниця у важкій індустрії. Харків, 1931. 30 с.; Героїні соціалістичної праці. Київ, 1936. 69 с. та ін.

²⁶³ Дочери Октябрю. Работницы и селянки в дни Великой пролетарской революции. Харьков, 1922. 152 с.

²⁶⁴ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). С. 38.

²⁶⁵ Склярєнко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. С. 21.

²⁶⁶ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). С. 38.

²⁶⁷ Інструкція Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів». Х, 1932. 8 с.

²⁶⁸ Там само. С. 4–5.

імені Петровського (Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського), Дніпрогес, Горлівка (Горлівський шахтний район), Сталіно (Сталінський металургійний завод)²⁶⁹. Більшість цих фабрик і заводів, а точніше, всі, окрім Дніпрогесу, були засновані до 1917 р. Тому у нарисах про їхню історію мав робитись наголос на зламі (Жовтневій революції), після якого робітники нарешті звільнились з рабства та самі змогли керувати заводом/шахтою, в результаті чого ті почали процвітати. Також варто звернути увагу на назви цих промислових об'єктів: вони були перейменовані на більшовицький лад і названі іменами лідерів революції: Леніна, Сталіна, Петровського. У такий спосіб вони набували важливого смислового навантаження і перетворювались на символи нової епохи, а не тієї, коли були засновані. Символізувати найвищі досягнення промислових новобудов УСРР мала історія Дніпровської гідроелектростанції, названа іменем Леніна. Використання імені вождя, ймовірно, мало підкреслювати її значущість, унікальність як першої такої гідроелектростанції в СРСР. Крім того, на відміну від вище згаданих фабрик та заводів, саме Дніпрогес міг бути найбільш відомим широкому загалу завдяки агітації, що проводилась серед робітників у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. та пропаганді, що прославляла будівництво електростанції. Будівництво Дніпрогесу можна порівняти з будівництвом Магнітогорського комбінату. Радянська пропаганда представляла їх не лише як символи досягнень перших сталінських п'ятирічок, а навіть більше: як уособлення «кращого»/«ідеального» (соціалістичного) світу, будівництво якого більшовики проголосили у 1917 році.

Як свідчить Інструкція Всеукраїнської редакції «Історії фабрик та заводів», до переліку об'єктів, чия історія мала бути написана, були включені також харківські електромеханічний, тракторний та завод «Серп і Молот», Макіївський завод ім. Томського, Луганський паротягобудівельний завод,

---

²⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 46-49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6444. Арк. 34.

Одеський завод сільськогосподарських машин імені Жовтневої революції, Смілянський цукровий завод та інші²⁷⁰.

Друкованим органом Всеукраїнської редакції історії фабрик і заводів стало видавництво «Український робітник»²⁷¹. Також, роботи присвячені питанню історії фабрик та заводів, публікували видавництва партійної та соціально-економічної літератури «Партвидав», «Література і мистецтво», видавництва певних великих промислових об'єктів²⁷². Водночас, в УСРР не публікувався журнал рівня «Історії заводів», що видавався Головною редакцією. Тож, якщо у випадку із написанням історії Жовтня 1917 року Всеукраїнський Істпарт мав своє періодичне видання, то Всеукраїнська редакція історії фабрик і заводів не створила такого аналогу. Причина цього полягала в централізації роботи мережі республіканських та місцевих відділів Комісії з ІФЗ, які мали слідувати вказівкам, наданим «згори», вписуючи історії конкретних фабрик та заводів у загальносоюзний контекст, не підкреслюючи територіальні відмінності. Напрями роботи комісій всіх рівнів мали бути однакові. Рукописи з історії заводів, що готувались членами місцевих комісій, мали перевірятись і погоджуватись з Головною редакцією у Москві.

31 січня 1938 р. діяльність комісії було зупинено, а її видавництво ліквідовано²⁷³. Цей рік можна вважати завершенням першої радянської кампанії з написання історії фабрик та заводів (повернення до цієї теми відбулось лише в 1950-х рр.). Тож припинення цього проекту припало на роки Великого терору. Були репресовані і деякі співробітники Секретаріату Головної редакції (наприклад, Микола Шушканов²⁷⁴), і ті, хто працювали в УСРР: Володимир, Чернявський, Василь Строганов, Іван Кириленко, Самійло Панч та інші. Репресій зазнали і партійні діячі, і літератори, що брали участь в роботі Комісій з ІФЗ.

²⁷⁰ Інструкція Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів». С. 4–5.

²⁷¹ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). С. 38.

²⁷² Там само. С. 81.

²⁷³ Рогачевская Л. С. Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов // Вопросы истории. 1963. № 3. С. 113.

²⁷⁴ Там само.

2.3. Організаційні труднощі в роботі комісій

Обидві кампанії з написання історії Жовтневої революції та фабрик і заводів були масштабними та організованими «згори», але не тотально контрольованими владою. Про це свідчить низка труднощів, що виникали у роботі обох комісій.

Однією з першочергових організаційних проблем у роботі Істпарту було врегулювання взаємин «центр-місця». До 1925 р. робота Істпарту ЦК і місцевих істпартвідділів, як стверджували співробітники Всеукраїнського Істпарту, не була чітко скоординована: кожен істпартвідділ працював сам по собі, за своїм планом²⁷⁵, дотримувався «власної лінії»²⁷⁶. Ідеальна ж співпраця центру і місць мала відбуватися, як це планували члени Істпарту, таким чином: «Ось завдання центру і полягає саме в тому, щоб видавати директиви, а завдання місць – вкладатися в ці рамки і не дуже розкидатися»²⁷⁷. Також Центральний Істпарт вважатиме необхідним об'їзд губерній, оскільки надсилання інструктажів виявилось малоефективним²⁷⁸.

Всеукраїнський Істпарт неодноразово нарікав на ті місцеві відділи, які не виконували вказівок, зокрема, не надсилали зібрані матеріали в центр, а намагалися видавати свої місцеві збірники: «Спільною ознакою в роботі всіх бюро є сепаратизм, кустарництво: кожне бюро прагне (майже) всі матеріали, як спогади, так і опрацьовані архівні матеріали, відтворити, видати на місці, не узгоджуючи цю діяльність з завданнями Істпарту при ЦК. В результаті виходить, що дуже багато цікавого у висвітленні історії революційного руху не виходить за межі даної губернії»²⁷⁹.

Подальші труднощі виникали при публікації споминів одного автора одночасно у кількох виданнях різних істпартвідділів. Причиною цього могло

²⁷⁵ Работа Истпарта ЦК КП(б)У за январь-октябрь 1925 года // Летопись революции. 1925. № 5–6. С. 327.

²⁷⁶ Адамович Е. Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. 1925. № 3. С. 240.

²⁷⁷ Всеукраинское совещание Истпарта // Летопись революции. 1925. № 3. С. 231.

²⁷⁸ Адамович Е. Доклад Истпарта ЦК КП(б)У на конференции Истпартов во время 12 съезда партии // Летопись революции. 1923. № 4. С. 326–327.

²⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1773. Арк. 10–11.

бути те, що на початках діяльності Істпарту механізм координації роботи всіх відділів не був розроблений.

Труднощі з'являлися не тільки під час публікації готового матеріалу, але ще під час збирання документів: не кожен погоджувався віддавати свої матеріали безкоштовно. Тому Істпарт пропонував у деяких випадках порушувати судові справи проти осіб, які продають, а не здають свої архіви²⁸⁰. Члени Істпарту нарікали, що збирання спогадів було чи не найскладнішою роботою: «Доводиться витратити багато зусиль, щоб змусити писати індивідуально або колективно (на зборах)»²⁸¹. Не можна не помітити формулювання «змусити писати». Це можна розцінювати як доказ того, що написання спогадів розглядалося насамперед як обов'язок кожного революціонера, пролетаря, а не було їхньою ініціативою.

Як бачимо, окрім ігнорування вимог Центрального Істпарту місцевими осередками, комісія не мала авторитету і з боку населення. Причина цього лежала на поверхні: не існувало механізму впливу у разі відмови написати спогади, особливо якщо йшлося про особисті звернення. У цьому випадку єдиним способом отримати спогади від населення було багаторазове нагадування. Однак і листи-прохання теж могли залишатися без відповіді. За даними Всеукраїнського Істпарту, у 1925 р. лише на 25% запитів надходили відповіді-спогади²⁸².

Можна припустити, що істпартвідділи не надсилали матеріали в Центральний Істпарт, оскільки не могли їх зібрати через недостатню кількість співробітників. На початку діяльності Всеукраїнського Істпарту, жоден з його членів, навіть секретар, не займався лише роботою в комісії, а поєднував її зі своєю основною роботою²⁸³. А до складу місцевого істпартвідділу міг входити лише один постійний працівник²⁸⁴. Як свідчать документи Всеукраїнського

²⁸⁰ Ольминський М. От Істпарту. Всем истпартотделам. № 1 // Пролетарская революция. 1923. № 10. С. 267.

²⁸¹ Вокруг работы Истпарту // Летопись революции. 1925. № 1. С. 230.

²⁸² ЦДАГО України . Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2021. Арк. 14.

²⁸³ Адамович Е. Доклад Истпарту ЦК КП(б)У на конференции Истпарту во время 12 съезда партии // Летопись революции. 1923. № 4. С. 321.

²⁸⁴ Хроника бюро Истпарту // Летопись революции. 1922. № 1. С. 241.

Істпарту, у 1924 р. до складу Істпарту при ЦК КП(б)У входили: завідувач, його заступник, 3 наукових співробітники, секретар, 2 машиністки, редактор журналу, секретар редакції; до київського істпартвідділу – завідувач, науковий співробітник та секретар; у полтавському, волинському, подільському та чернігівському істпартвідділах були лише завідувачі тощо²⁸⁵. Причиною нестачі кадрів члени Істпарту ЦК КП(б)У називали нерозуміння населенням важливості роботи Істпарту:

«[...] До останнього часу ще досить розповсюджений (а раніше панівний) погляд, що Істпартівська робота – не серйозна, не важлива, яку можна виконати лише знічев'я. І про Істпартівського працівника до сих пір говорять (навіть іноді відповідальні товариші) напівжартома, напівсерйозно: “Він ні до чого не придатний, а тому зданий в архів ритися в непотрібних папірцях, старому мотлосі”»²⁸⁶;

«Істпарт довгий час залишається для широких мас невідомою установою, а деякими відповідальними співробітниками і навіть парторганами розглядається як щось на кшталт “звалища”, куди треба спрямовувати “порпатися в мотлосі” членів партії, які відійшли від справ. І досі ще не рідкість почути істпартівському працівникові: тебе що, уже в архів здали? Або коли йдеться про запрошення працівника до Істпарту – майже завжди доводиться чути відмовку: я ще не збираюся здавати себе в архів»²⁸⁷.

Деякі організаційні труднощі у роботі Істпарту також були характерними і для Комісії з історії фабрик і заводів. Зокрема, повсякчас виникали питання щодо виконання вказівок центру на місцях. Про це, наприклад, зауважує у своєму звіті від 10 грудня 1932 р. Леопольд Авербах, секретар Головної редакції «Історії заводів». Він таким чином характеризував ситуацію на українських теренах: «Через те, що апарат Української редакції абсолютно непрацездатний і належної уваги до цієї роботи з боку партійних організацій не

²⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1857. Арк.13–14.

²⁸⁶ Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. 1923. № 2. С. 283.

²⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2021. Арк. 14.

було, на ділі не реалізувалася жодна з вказівок Горького, апарату Головної редакції і Всеукраїнської редакції»²⁸⁸.

Попри заклики центру якнайшвидше розпочати роботу, місцевим комісіям це вдавалося не відразу. Наприклад, у 1933 р. тільки розпочалося збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу. Хоча Горький наполягав, щоб у 1933 р. вже була видана книга з історії гідроелектростанції²⁸⁹. Такі випадки не поодинокі, але приклад Дніпрогесу дуже показовий в плані відсутності тотального впливу та контролю з центру, адже саме ця гідроелектростанція входила до переліку промислових об'єктів, історія яких мала бути написана першочергово.

Вже наступного року поширилась практика публікації окремих глав, а не повних історій заводів. Це теж викликало критику з боку центру щодо Всеукраїнської редакції: мовляв, деякі глави «малограмотні та літературно безпомічні»²⁹⁰.

Про нарікання на Всеукраїнську редакцію та заводські комісії дізнаємось з листів членів комісій, а також звернень Горького, які він надсилав партійним діячам із проханнями посприяти написанню історії фабрик та заводів. Наприклад, у своєму листі від 23 листопада 1933 р. до Павла Постишева (на той час 2-й секретар ЦК КП(б)У), Горький просив його вплинути на ситуацію на українських теренах, оскільки: «Україна у нас найслабша, відстала, неорганізована ділянка. Пояснюється це, мабуть, не так загальною ситуацією, як тим, що, по-перше, не звернули увагу на історію заводів, і, по-друге, цілковитою непридатністю Всеукраїнської редакції»²⁹¹.

Окрім труднощів, що були пов'язані з налагодженням механізму впливу центру на місця, редакції всіх рівнів стикалися з фінансовими проблемами. Для багатьох співробітників, що займалися збиранням матеріалів та написанням історії фабрик та заводів, ця робота була не основною, а як правило,

---

²⁸⁸ ЦДАГО України . Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 61.

²⁸⁹ Письма и отзывы М. Горького – Публикация Архива А. М. Горького // Вопросы литературы. 1957. № 7. С. 115.

²⁹⁰ Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. С. 39.

²⁹¹ Цит за: Письма и отзывы М. Горького // Вопросы литературы. 1957. № 7. С. 119.

додатковим обов'язком. Відсутність матеріального зацікавлення породжувала нестачу кадрів. Проблема частково вирішувалась лише завдяки діяльності активістів. Також виникали труднощі через недостатнє матеріальне забезпечення, необхідне для здійснення публікацій. В одному з листів Горького зауважено вказувалось на нестачу ресурсів для публікацій: «Було б дуже добре, якби робітники паперових фабрик виготовили певну кількість паперу для фонду видання “Історії заводів”»²⁹².

Нестача кадрів була характерною для усіх радянських культурних проектів загалом, зокрема і для кампанії, присвяченій Жовтневій революції. Але у випадку написання історії фабрик і заводів ця проблема постала в дещо іншій формі: хто конкретно мав писати історію? І йшлося передовсім про тих, хто мав працювати на місцях, на заводах. Відповідно до гасел, якими супроводжувалась ця кампанія, автором історії фабрик і заводів мали стати маси, точніше, колектив робітників. Проте, коли справа переходила від агітації до конкретних дій, питання авторства поставало гостріше. На Всеукраїнській нараді заводських редакційних комісій (5 липня 1933 р.) один з учасників, т. Дудник, зазначив, що треба «одверто сказати, що робота історика має стати за матеріал для літератора»²⁹³. Як висловився Петро Панч, який виступав на цій нараді: «Письменники долучалися до цієї роботи самопливом, їхню увагу не було мобілізовано, їх не зацікавлено, бо багато ще й досі гадають ніби така робота потребує більше архіваріуса, ніж письменника»²⁹⁴.

Невизначеність у цьому питанні спричинила пошуки універсального автора. Це, зокрема, засвідчує уривок з прохання секретаря ЦК КП(б)У Миколи Попова до секретаря Харківського обкому КП(б)У Демченка від 9 вересня 1935 р.: «Прошу виділити потужного літератора-історика для ХПЗ і зробити все необхідне, щоб історія цього заводу була написана в найкоротший термін»²⁹⁵. Тож писати історію мав *потужний літератор-історик*. У

²⁹² Горький А. М. и создание истории фабрик и заводов. С. 30.

²⁹³ ЦДАГО України . Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 32–33.

²⁹⁴ Там само. Арк. 33.

²⁹⁵ ЦДАГО України . Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6649. Арк. 28.

документі, написаному російською мовою, використано формулювання *крепкий литератор-историк*.

Питання авторства тісно переплетене з питанням невчасного виконання планів підготовки публікацій. У доповідній записці про стан роботи щодо створення історії підприємств України причинами несвоєчасної підготовки видань з історії фабрик і заводів визначались дії «шкідників», яких нібито вчасно не виявили. Відразу зазначимо труднощі з аналізом цієї доповідної, оскільки вона зберігається частинами у двох різних справах ЦДАГО, причому її початок знаходиться у справі, що датується 1934 р., а продовження у справі 1933 р. Відповідно до інформації, що представлена у тексті документа, доповідна датується 2 грудня 1933 р. У цій доповідній записці наявні правки, зроблені різними кольорами та, можливо, різними коректорами, проте, хто саме робив вичитку та правив не вказано. Тож ця версія доповідної є чернеткою, відповідно підписи авторів, а ними були Лузгин та Гайсинович (співробітники секретаріату Головної редакції), відсутні. Можливо, дороблений і остаточний варіант цієї доповідної записки, з підписами, якщо він був зроблений, датований вже 1934 р., проте такий документ відсутній у матеріалах, присвячених Комісії з ІФЗ, що представлені у ЦДАГО України. Тож лише після зауваження цих особливостей, можна повернутись до питання «шкідництва», згадки про яке наявні в доповідній записці.

Йдеться про написання історій підприємств в Харкові (ХПЗ), Кадіївці та Горлівці. І «шкідницькими елементами» названі автори, що мали займатись написанням історії. Зокрема, перший том з історії ХПЗ «[...] забракован Секретариатом, как троцкистский по характеру»²⁹⁶. Автори цього тому (Сведзинський та Редькіна) були відсторонені від роботи, і призначений новий колектив, який мав заново написати історію заводу²⁹⁷.

Другий уривок з доповідної – про шахту в Кадіївці: «У Кадіївці працювали Баглюк і Черкаський. [...] Замість того, щоб взятися до творчої роботи Баглюк і Черкаський свідомо по-шкідницьки сховалися в шахтах.

²⁹⁶ ЦДАГО України . Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6444. Арк. 36.

²⁹⁷ Там само.

Робота була зірвана. Ідея створення історії дискредитована в громадській думці робітників. Баглюка наразі викрито як троцькіста. Черкаський на Донецькому з'їзді письменників виступив із зізнанням, що він під впливом Баглюка вів лінію на зрив і дискредитацію роботи»²⁹⁸.

У цьому уривку дуже красномовно підкреслюється виховний момент: публічне визнання своєї вини Черкаським на з'їзді, що ймовірно, символізувало повернення на «правильний» шлях одного зі «шкідників».

І остання, третя, цитата – про ситуацію у Горлівці: «Тривалий збір матеріалів частково пояснюється тим, що архівною роботою займався історик Мондек, нині викритий за зв'язки з націоналістичними угрупованнями, який свідомо затягував збір»²⁹⁹. Про які ж саме «націоналістичні угруповання» йдеться, у документі не вказується.

Знаходимо й інші подібні приклади виявлення «шкідництва» під час написання історії фабрик і заводів. Наприклад, у доповідній записці від 4 березня 1935 р. голові Всеукраїнської комісії у справах «Історії фабрик і заводів» Миколі Попову від секретаря Всеукраїнської редакції ІФЗ М. Потапчика згадується, що письменника Гр. Яковенка, автора історії шахти Ільїча, було заарештовано і визнано контрреволюціонером³⁰⁰. А письменника П. Іванова, який писав історію ХТЗ, було звільнено, оскільки його «виключили з лав партії за лібералізм до націоналістів»³⁰¹.

Такі звинувачення у «шкідництві» щодо істориків та літераторів, які писали історії фабрик та заводів, дають підстави визначати каральні заходи влади проти них, як одну з причин невиконання планів Комісії з ІФЗ.

Щоб зрозуміти, скільки співробітників не вистачало редакціям історії фабрик та заводів, звернемось до уже згаданої доповідної записки про стан роботи щодо створення історії підприємств України до голови Всеукраїнської комісії в справах ІФЗ Миколи Попова від 4 березня 1935 р.:

²⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 46.

²⁹⁹ Там само. Арк. 48.

³⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6649. Арк. 14.

³⁰¹ Там само. Арк. 15.

1. «Всеукраїнська Редакція в своєму апараті має лише 3 робітників (відпов. секретар, уповноваж. по Харкову і бібліограф); не має жодного редактора або історика.
2. Всеукр. Редакція п'ятий місяць не має приміщення.
3. Спілка письменників не дає жодного нового письменника і ставить під запитання все нових письменників, що з їхньої ж згоди надсилалися на роботу в галузі ІФЗ.
4. Редакція не має навіть позаштатних, але постійних прикріплених, кваліфікованих істориків.
5. Редакція не має твердого списку, затверджених в ЦК головних політредакторів по історії підприємств (це важливо особливо для тих підприємств, авторські бригади яких доводять свою роботу до кінця)»³⁰².

Очевидно, що ще більші труднощі могли мати заводські комісії. Також всі ці проблеми були тісно пов'язані між собою і певним чином виникали за принципом доміно: недостатнє фінансування – відсутність кваліфікованих кадрів – відсутність публікацій.

Коли йдеться про організаційні труднощі, що виникали під час написання історії заводів, то варто звернути особливу увагу на те, як співробітники місцевих редакцій звертались до центру по допомогу у вирішенні проблем. Наприклад, у своєму листі до Авербаха від 13 жовтня 1933 р. Касьян, співробітник, що займався історією Дніпрогесу, описує виконану роботу і просить про допомогу таким чином: «[...] Потрібна негайна вагома допомога людьми, тому що інакше у нас справа в строк не виконається. Тов. Авербах, натисніть на всі важелі, прямо або опосередковано, але щоб до нас приїхали люди писати історію і допомагати нам. Читаючи газети, видно, які Ви маєте клопоти з іншими будівництвами і підприємствами, а про нас хоч би тобі що –

---

³⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6649. Арк. 17. У цитатах з документів українською мовою збережено тогочасні стилістичні особливості. – К. О.

побудували і забули, але ж ми кращі первістки – не вважайте це місцевим патріотизмом, але погодьтеся, що це так, – ми стали в якійсь тіні»³⁰³.

У цьому уривку варто звернути увагу передовсім на стиль прохання Касьяна: він намагається підкреслити важливість написання історії саме Дніпрогесу і, водночас, запобігає звинуваченням, які могли би виникнути щодо нього, зокрема, у «місцевому патріотизмі».

Вирішенням проблем з написання історії фабрик і заводів займалися члени комісій всіх рівнів. Наприклад, у 1933 р., вже неодноразово згадуваний Микола Попов, у своєму листі до завідувача культпропом Донецького областкому КП(б)У Сергеева окреслював перелік необхідних заходів: це, зокрема, проведення масової політичної роботи щодо написання історії заводів, надання необхідної фінансової допомоги, залучення до роботи істориків та інших авторів тощо³⁰⁴.

Перелік організаційних труднощів у роботі Комісії з ІФЗ Микола Попов також окреслив у своїй промові на Всеукраїнській нараді заводських редакційних комісій 5 липня 1933 р.³⁰⁵ На початку свого виступу він підкреслює провідну роль партії в цій кампанії: «Відомо, що свого часу ініціатива в поставі цього питання виходила від Політбюро. І т. Сталін і інші керівні працівники нашої партії надавали цій справі надзвичайно великого значіння. Це позначилося на складі головної редакції, це видно з тієї великої уваги, яка цій справі була приділена в Москві. Я не маю наміру переоцінювати роботу, що проведена там, але безперечно, що ЦК ВКП(б) і керівні організації зробили дуже багато»³⁰⁶.

Проаналізувавши цей уривок можна визначити кілька ключових моментів. По-перше, наголошення на значенні партії у проведенні кампанії з написання ІФЗ цілком вписувалось у загальноприйняті правила «як треба» говорити про партію. І такі обов'язкові штампи у виголошенні промов використовувалися протягом всього часу існування СРСР. По-друге, згадка про

³⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 41.

³⁰⁴ Там само. Арк. 65–66.

³⁰⁵ Там само. Арк. 35–38.

³⁰⁶ Там само.

Сталіна відображає творення його культу. Якщо у 1920-х рр. формувався культ Леніна (зокрема, заходи Істпрату в цьому напрямку відіграли важливу роль), то вже в 1930-х рр. новим вождем постає Сталін. І написання історії фабрик і заводів сприяло поширенню цього культу. По-третє, Москва ставала прикладом для наслідування в усіх сферах: економіці, культурі тощо. Тож, Москва – центр – який не помиляється, а робити помилки можуть тільки на місцях. І це якраз чітко відображено у вказаному уривку.

Далі у своїй промові Попов підкреслює неналежне ставлення до роботи над історією фабрик і заводів з боку місцевих комісій, зокрема, відзначає, що навіть на цій нараді були присутні не всі учасники³⁰⁷. Можна припустити, що Головна і республіканська редакції не могли примусити співробітників із заводських комісій, які були найнижчою ланкою в цій ієрархії комісій, взяти участь у даному зібранні. Тож можна вчергове сказати, що в той час насправді ще не було випрацьовано чіткого механізму координації дій Головної редакції та місцевих комісій.

Повертаючись до промови Попова, зауважимо, що вона дуже показова в плані означення (певним чином це можна назвати переказом закликів Горького) головних завдань кампанії з написання ІФЗ. Мова йде про те, як та що мало писатись у радянській версії історії та якими були завдання написання історії фабрик та заводів. Як приклад, Попов наводить план роботи над історією Дніпрогесу і відзначає помилки місцевої редакції:

«Зовсім не потрібно брати історію території ледве не з палеонтологічних часів, ледве не з часів Запорізької Січі. Адже ж це чотири томи праці. ЦК не належить до числа особливих аматорів археології, палеонтології. Зрештою для нас, комуністів, історія потрібна не для історії, а історія як знаряддя мобілізації мас на розв'язання певних завдань соціалістичного будівництва. А дехто так розуміє це, що думає писати 4-х томну працю. Це говорить про значне ще нерозуміння цієї справи. Про що йде мова, коли говориться про історію фабрик і заводів,

³⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 35.

яка повинна заключати в собі конкретну, мобілізуючу, бойову історію, яка по-перше була б приступна широким масам – це основне завдання, і яка б ці широкі маси на досвіді минулого вчила, як зараз нам далі будувати соціалізм. Ось конкретні завдання»³⁰⁸.

Цей уривок в черговий раз демонструє, що для радянської влади, для партії, історія була передовсім легітимаційним інструментом: не потрібно просто писати про минуле, це минуле мало служити будівництву соціалізму. Крім того, не можна не відзначити мілітаризованість мови у вищенаведеному уривку: читаємо про «знаряддя мобілізації мас», «мобілізуючу, бойову історію» тощо.

Також, у своїй промові Попов зауважує ще одну принципово важливу річ, а саме: він наголошує на необхідності поширення інформації про хід роботи з написання історії фабрик та заводів. І обґрунтовує він це тим, що «читач, що стежить за газетами, може подумати, що на Україні абсолютно ніякої роботи по історії заводів не проводиться. Жодної інформації немає. Потрібно найширше залучити до цієї роботи партійну і комсомольську пресу. Потрібно також найближчим часом дати відповідні статті в журнали»³⁰⁹. По-суті, Попов ніби закликає рекламувати цю кампанію і переконати всіх (і партію, і маси), що робота не стоїть на місці, хоча перед цим він говорив про низку невирішених проблем.

Завершує свою промову Попов, вказавши на те, як можна покращити ситуацію з написанням історії фабрик і заводів: «Центральний апарат потрібно особливо зміцнити істориками. Відповідне зміцнення працівниками потрібно зробити також на місцях. Найближчим часом центральний апарат матиме можливість розгорнути роботу ширше, аніж він це робив до цього часу»³¹⁰.

Уже в черговий раз, у порівняно невеличкій цитаті, спостерігаємо мілітаризованість мови – «зміцнити істориками», – ніби йдеться про битву і

³⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 36–37.

³⁰⁹ Там само. Арк. 37-38.

³¹⁰ Там само. Арк. 38.

потрібно зміцнити деякі свої позиції. Також робиться наголос на централізації всієї роботи: місця повинні лише чітко і вчасно виконувати вказівки центру.

Організаційні труднощі з написанням історії фабрик та заводів виникали не лише на місцях, але й в центрі. Наприклад, редакція, що займалася написанням історії московського метро, не реалізувала всіх завдань. Хоча підготовка книги з історії першого метро в Радянському Союзі повинна була стати зразком для наслідування місцевими комісіями. Будівництво першої черги метро відбувалося у 1933–1935 рр., тобто одночасно з підготовкою книги. Тож, як зазначає Сергій Журавльов, «Історія метро» була «живим літописом будівництва»³¹¹. Вона мала писатися не просто на основі спогадів, а конкретно саме щоденників метробудівців. Для їх написання готувалися спеціальні питальники³¹². Взірцеві уривки зі щоденників робітників вміщувалися до «Історії заводів»³¹³. Однак задум реалізувати не вдалося: ті щоденники, що надходили в комісію були написані з великою кількістю граматичних помилок і працювати з ними, а тим паче писати на їх основі історію, було складно. Зрештою, історичний нарис про будівництво метро не був підготовлений, і не опубліковано щоденники робітників. Хоча вийшли друком відредаговані збірки спогадів метробудівців³¹⁴.

Труднощі з організацією роботи обох комісій свідчать про те, що був відсутній чіткий механізм координації дій комісій всіх рівнів, а вплив комісій на населення був досить обмеженим. Перелічені труднощі підтверджують тезу Плаггенборга про те, що більшовики не мали одного чітко сформованого плану, що регулював би всі сфери життя в суспільстві та виховував «нову людину». У своєму дослідженні він демонструє коливання культурних орієнтирів протягом 1917–1932 рр. Також, аналізуючи більшовицькі нововведення в культурі, автор

³¹¹ Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов». С. 101.

³¹² Хелльбек Й. Революция от первого лица. С. 67.

³¹³ Медынский Г. Дневники строителей метро // История заводов. 1934. №3–4 (11–12). С. 128–140. Бондарев М. Из дневника метростроевца // Там же. С. 141–148.

³¹⁴ Хелльбек Й. Революция от первого лица. С. 68.

представляє, як часто їх реалізація була лише частковою, а вплив на населення значно меншим, ніж планувалося владою³¹⁵.

Висновки. Проведення кампаній з написання радянської історії у 1920-х – 1930-х рр., що організовувались та проводились Істпартом та Комісією з історії фабрик і заводів при ЦК ВКП(б), були доволі подібними. Про це свідчать їхні структура, механізми та методи роботи, і передовсім завдання – написання «нової», справжньої, радянської історії, де головною подією поставала Жовтнева революція. Головною відмінністю стала професія авторів, що мали збирати свідчення з історії фабрик та заводів та писати про них історичні нариси. У 1930-х рр. займатись цим мали передовсім літератори, а не лише історики, як це було притаманно для кампанії 1920-х рр.

Загалом організація обох кампаній, направлених на написання радянської історії, тісно пов'язана з іншими політичними, економічними та культурними процесами, що відбувалися в СРСР 1920-х – 1930-х рр., і відображає тогочасні тенденції в цих сферах. Написання історії фабрик та заводів стало одним із прикладів сталінізації науки. Проведення кампанії з написання ІФЗ також відбувалося за прямого погодження зі Сталіним, який підтримував відповідні ідеї Горького.

Одним із ключових завдань кампаній написання історії Жовтневої революції та історії фабрик і заводів було конструювання пам'яті в Радянському Союзі міжвоєнного часу. Збирання спогадів відомих партійних діячів, а потім робітників, стало важливим напрямом роботи Істпарту та Комісії з ІФЗ. Впровадження практик пам'ятання минулого, які використовували зазначені комісії, розповсюджувались на різні категорії населення, і мали навчити «нову людину» пам'ятати минуле і оцінювати теперішнє «як треба». Аналіз діяльності обох комісій свідчить про низку організаційних труднощів, з якими стикались вказані установи: недостатня кількість кадрів, проблеми з фінансуванням, узгодження дій центру з місцевими відділами, невизначеність

---

³¹⁵ Плаггенборг Ш. Культура и революция. С. 110.

питання авторства історичних нарисів тощо. До того ж, обидві комісії не мали тотального контролю над населенням і не могли змусити писати спогади.

РОЗДІЛ 3.

ЗАСОБИ КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО

3.1. Перші спроби конструювання пам'яті «нової людини»

Написання історії Жовтня 1917 року – перша масштабна кампанія в Радянському Союзі, у якій збирання спогадів про головну подію радянської історії, точку її відліку – Жовтневу революцію – стало однією з ключових складових. Задля збирання спогадів Істпарт розробив спеціальні інструкції, що мали використовуватись і тими, хто збирав спогади, і тими, хто їх писав. Загалом, характер упровадження цього проекту на всій території Радянського Союзу мав бути однаковий, але рівень дотримання рекомендацій та розпоряджень на місцях різнився.

З метою збирання спогадів про Жовтневу революцію, Істпарт ще на початку своєї діяльності видав спеціальні розпорядження, наприклад, у 1921 р. «Інструкцію для місцевих бюро Істпарту», в якій рекомендувалось «наполегливо залучати» учасників Жовтневої революції до написання мемуарів³¹⁶. У цій інструкції практично відсутні описи методів впливу на населення та загалом механізму організації кампанії. Однак в подальших документах, зокрема, на республіканському рівні це питання мало продовження. Наприклад, у постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 21 лютого 1922 р., прийнятій за ініціативою Миколи Скрипника, про порядок збору матеріалів з історії партії та Жовтневої революції вказувався перелік партійців, які зобов'язувались «в порядку партійної дисципліни» написати спогади про Жовтневу революцію на українських теренах і потім здати ці матеріали в Істпарт³¹⁷. До цього переліку входили, наприклад, Володимир Затонський,

---

³¹⁶ Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне. С. 116.

³¹⁷ Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковей базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.). С. 153.

Андрій Іванов, Ян Гамарник, Сергій Буздалін, Еммануїл Квірінг, Дмитро Лебідь та інші³¹⁸.

Варто вкотре зауважити, що ця кампанія не була унікальною. Паралельно, наприклад, на західноукраїнських теренах Другої Речі Посполитої (Кам'янець-Подільський, 1919 р.; Львів, 1923 р.) та в емігрантських виданнях (Видання уряду преси і пропаганди Західної УНР, Відень, 1921 р.) публікувалися тексти, присвячені українській мемуаристиці та спогади про Українську революцію. Спеціальну рекомендацію про те, як треба писати спогади, розробили громадські діячі Іван Кревецький та Осип Назарук³¹⁹. Рекомендація включала переліки питань для жителів міст і сіл України про передвоєнні часи, часи війни та революції, Української Держави. Автори публікацій, визначають широке коло потенційних авторів (селяни, жителі міст, військові, духовні особи, жінки та інші). Однак ця ініціатива, не маючи за собою державної підтримки, не могла стати масштабною.

Способи збирання спогадів. Аналіз матеріалів Істпарту дозволяє виокремити три способи збирання спогадів. Перший спосіб – організація вечорів спогадів, другий – надсилання Істпартом учасникам революції листів-прохань написати спогади, третій – анкетування учасників Жовтневої революції.

До участі у вечорах спогадів запрошували осіб, що брали участь у локальних виступах на боці більшовиків у 1917–1920 рр. Характерною особливістю проведення цих вечорів мало бути використання «методу колективної перевірки»: обговорення, доповнення, уточнення учасниками одним одного. Такий підхід призводив до підміни дискусій представленням доповідей у «єдино правильному» руслі, згідно з більшовицькою версією подій.

³¹⁸ Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковей базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.). С. 153.

³¹⁹ Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння. Як писати мемуари / Пояснення і практичні вказівки подали І. Кревецький і д-р О. Назарук. Львів: 3 друкарні НТШ, 1923. 48 с.; Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки. Відень: Видання уряду Преси й Пропаганди Західної УНР, 1921. 34 с.

Відповідно до неї, локальні виступи більшовиків представлялись як революція, а спогади лише доповнювали прийнятну картину минулого.

Спрямовувати розповіді учасників вечорів спогадів мали організатори/ведучі цих заходів. Для них Істпарт організовував спеціальні інструктажі. Наприклад, Оренбурзьке бюро у грудні 1925 р. провело навчальну конференцію з організаторами вечорів про те, як їх проводити, які питання обговорювати тощо³²⁰. Під час підготовки вечорів спогадів організатори рекомендували потенційним учасникам завчасно вказувати тему і зміст доповідей³²¹. Тематично вечори мали висвітлювати події революції на певній території. Наприклад, Ленінградський істпартвідділ організував вечори спогадів разом з групою моряків на тему участі крейсера «Аврора» в блокаді Зимового палацу тощо³²².

7 листопада 1921 р. відбувся один з перших таких вечорів спогадів на тему «Жовтневі дні 1917 року в Петрограді». На вечір були запрошені 30 осіб, учасники вказаної події³²³. Кожен повинен був підготуватися завчасно, написавши свої спогади на окремому аркуші паперу, розповідаючи про свою участь у події та враження. Ці спогади запрошені учасники віддавали членам Істпарту³²⁴. Під час проведення самого вечора учасники робили письмові замітки, ймовірно, свої доповнення до виступів, які потім теж здавали організаторам³²⁵.

Таким був ідеальний план проведення вечорів спогадів, проте дійсні заходи далеко не повністю відповідали ідеалу. Обговорення могли відбуватися і без попередньої детальної підготовки.

---

³²⁰ Corney F. C. Rethinking a Great Event. P. 405.

³²¹ Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне. С. 119.

³²² Каюров В. Отчет Истпарта ЦК ВКП(б) к XV съезду ВКП(б) // Пролетарская революция. 1927. № 11. С. 260.

³²³ Corney F. C. Rethinking a Great Event. P. 405; Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне. С. 114.

³²⁴ Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне. С. 114.

³²⁵ Там само.

Вечори спогадів могли супроводжуватись і певним дійством: виставою чи концертом. Наприклад, 17 березня 1924 р. Одеський істпартвідділ організував у театрі імені Луначарського вечір спогадів, який включав розповіді про «революційне підпілля», а також концертну програму³²⁶. З одного боку, проведення концерту мало зацікавити і спонукати до участі у вечорі (розповідати власні споминів або ж слухати інших) якнайбільшу кількість населення. Водночас концерт, як і вечір спогадів, тематично присвячувався революційним подіям. Також цей приклад піднімає питання щодо місця проведення таких заходів. Як бачимо, це міг бути театр або ж інші культурні установи. Однак маємо й інші приклади, зокрема, у Києві перші вечори спогадів відбувались на заводах³²⁷.

Окремо варто згадати про проведення вечорів спогадів у сільській місцевості. Наприклад, у 1924 р. Єлисаветградський істпартвідділ організовував виїзди в села, де проводив колективні написання спогадів, які мали реконструювати революційні події у певній місцевості. У деяких селах до цієї акції одноразово могли залучати до 200 осіб³²⁸. Тобто, масовість була важливою під час проведення такого типу заходів.

Подібні вечори спогадів проводились Істпартом стосовно й інших революційних дат, наприклад, «Кривавої неділі» 9 січня 1905 р.³²⁹ Організовувались також вечори спогадів, тематика яких стосувалась локальних подій на українських територіях. Наприклад, у лютому 1923 р. Подільський істпартвідділ організував у кількох округах вечори спогадів, присвячені 5-річчю повстання проти Петлюри на Поділлі³³⁰.

Якщо під час проведення вечорів спогадів співробітники Істпарту мали справу з колективом, масами, то у наступних випадках, комунікація відбувалася

³²⁶ Хмельницький І. Из деятельности Одесского Истпарта // Летопись революции. 1924. № 4. С. 228.

³²⁷ Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковей базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.). С. 150.

³²⁸ Сарбей В. Г. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. С. 4.

³²⁹ Хмельницький І. Из деятельности Одесского Истпарта. С. 228.

³³⁰ Сводка работы местных Истпартотделов // Пролетарская революция. 1924. № 5. С. 257.

вже безпосередньо з конкретною людиною: відомим учасником революції чи партійним діячем.

Прохання Істпарту написати спогади могли включати пояснювальні листи, де вказувалось *про що* та за якою схемою писати. Можна навести кілька прикладів таких листів. Зокрема, у 1925 р. Центральний Істпарт звернувся до Володимира Антонова-Овсієнка з проханням за власними спогадами якомога детальніше описати взяття Зимового палацу, арешт Тимчасового уряду та інші події 25 жовтня 1917 року або ті, що їм передували³³¹. У даному випадку, у зверненні акцентується увага на чітко визначених подіях, проте інколи теми не конкретизувалися. Наприклад, у 1928 р. Лазару Кагановичу був надісланий такий лист від Істпарту ЦК КП(б)У: «Надсилаючи при цьому орієнтовну схему питань журналу на найближчі часи Істпарт ЦК КП(б)У просить Вас написати для журналу “Літопис революції” статтю або спогади. Просимо до 01.02.1928 р. повідомити ред. “Л.Р.” про назву роботи, що Ви її згоджуєтесь зробити, яка назва роботи та термін її виконання»³³². Після надходження спогади мали перевірятися в істпартвідділах або редколегіях видань, а потім публікуватися.

Ще одним способом збирання спогадів було анкетування учасників подій. У 1920 р. разом зі зверненням Істпарту ЦК РКП(б) «До всіх членів партії» було підготовано анкету з пояснювальною запискою про те, як потрібно писати спогади³³³. Ефективність анкет Михайло Покровський вбачав у тому, що масове анкетування «пом'якшить наслідки індивідуальних помилок і виявить з достатньою вірогідністю масові (не індивідуальні, хоча вони не менш цікаві) настрої»³³⁴.

У 1924 р. у «Пролетарській революції» був опублікований проект анкети про участь у революції 1905 р., розроблений Покровським. Анкета включала перелік того, що *бажано* пригадати. Вона рекомендувалась тим, хто мав

³³¹ Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне. С. 114.

³³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2710. Арк. 1.

³³³ Щедрина Д.С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов... С. 148.

³³⁴ Цит. за: Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов. С. 158.

збирати спогади, а не розповідати їх³³⁵. Анкета складалася з сімнадцяти блоків. До одного з них могли входити інколи два, а інколи аж дванадцять питань. Оскільки загальна кількість питань досить значна, то назвемо деякі: Чи відбувалися страйки у Вашій місцевості до 1905 р.? Чи була у Вашій місцевості у 1904 р. партійна організація? Як сприйняло населення оголошення війни Японії? Яка реакція на події 9 січня? Як відбувався робітничий рух весною 1905 р.? Яка реакція на повстання «Потьомкіна»? Яким був рух серед тих, хто навчалися? Якою була діяльність профспілок? Яким був селянський рух? та інші³³⁶.

Істпарт розробляв й анкети для використання співробітниками, що збирали спогади, й анкети, що призначались вже безпосередньо для самих авторів. Наприклад, напередодні 10-ої річниці революції Істпарт підготував «Анкету учасника Жовтневого перевороту», що була надіслана 1500 особам: колишнім членам більшовицької фракції ЦВК Рад 1917 р., членам Петроградського ВРК, ЦК партії, делегатам II з'їзду Рад, активним учасникам революції³³⁷. Листів-відповідей надійшло лише 350³³⁸.

Напередодні 10-річчя Жовтневої революції Істпартом була запланована розробка анкет для учасників революційних подій на місцях. На прикладі проекту анкети Покровського про 1905 р. рекомендувалося підготувати анкету щодо конкретного періоду чи місцевості. Наприклад, у Києві мали згадати повстання арсенальців: коли та як почалося, причини, керівна організація тощо³³⁹.

У 1926 р. Київський істпартвідділ розповсюджував по округу типографічний екземпляр «Анкети учасника Жовтневої революції та громадянської війни в Києві, на Київщині та в інших містах». До анкети додавався перелік питань, відповіді на які пропонувалось включити до тексту

³³⁵ Приложение к статье Покровского М. Н.: Проект анкеты по революции пятого года // Пролетарская революция. 1924. № 11. С. 14.

³³⁶ Там само. С. 14–18.

³³⁷ Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне. С. 119.

³³⁸ Там само. С. 115.

³³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2021. Арк. 163.

спогадів, а потім надсилати їх в Істпарт³⁴⁰. Інформації про результати поширення цієї анкети нам знайти не вдалося.

За своїм форматом анкети дещо подібні до автобіографій, писати які радянські громадяни також розпочали у 1920-х рр. У дослідженні Олени Стяжкіної на матеріалах Донбасу виокремлено способи, до яких зверталась пересічна людина для конструювання свого минулого в автобіографії: пошуки «правильного» походження, акцент на бідності тощо³⁴¹. Заповнення анкет теж було своєрідним уроком, який вчив, як конструювати і представляти своє минуле, адже формулювання належним чином питань передбачало надання очікуваних відповідей і уникнення небажаних тем. Одним з головних завдань анкетування було навчити населення сприймати/вірити/демонструвати свою віру у те, що Жовтнева революція була головною подією в житті оповідача, яка змінила його життя на краще. Адже у 1920-х рр. населення ще зовсім по-різному сприймало події 1917 року і ще не знало правильних відповідей на питання. Як демонструє у згаданій статті Олена Стяжкіна, у опрацьованих нею автобіографіях Жовтнева революція «рубіним явищем» не представлена³⁴².

Рекомендації щодо написання спогадів. Як і про що писати у своїх спогадах Істпарт повідомляв у спеціально підготовлених на цю тему нарисах. Вже в 1921 р. у «Бюлетені Істпарту» та у збірці «З епохи «Зірки» і «Правди» Вип. I» був опублікований спеціальний питальник – «Конспект-мінімум для спогадів» (далі – Конспект), у якому була запропонована приблизна схема написання спогадів. Його автором був член Істпарту Микола Батурич. Конспект включав чотирнадцять пунктів³⁴³. У центрі уваги поставала партійна організація, в якій брав участь той, хто писав спогади. Низка питань стосувалась розмірів, способів формування, фінансування, залучення до тієї організації різних верств населення (селян, солдат, жінок, студентів).

³⁴⁰ Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов. С. 172.

³⁴¹ Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу). С. 204–224.

³⁴² Там само. С. 218.

³⁴³ Батурич Н. Конспект-минимум для воспоминаний // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 11–12.

Найбільше питань було щодо форм діяльності організації: поширення нелегальної та іноземної літератури, здійснення пропаганди (наявність гуртків, їхній склад, чисельність, програма), зв'язок між організацією та ЦК, із закордонними центрами, сусідніми містами та областями. Окремо від пропаганди виділено пункт про ведення агітації: якими були тематика та лозунги мітингів, демонстрації, хто виступав на них³⁴⁴. Містились також питання щодо роботи партійних діячів, з якими співпрацював оповідач³⁴⁵. Відповіді на ці запитання мали представити того, хто розповідає свої спогади, як частину єдиного революційного колективу.

У Конспекті також прописувались питання, які більш конкретно стосувались діяльності автора споминів: про участь у партійному з'їзді, про зустрічі з відомими більшовиками, про свою партійну роботу до 1917 р., після Лютневої революції, під час і після жовтневих подій³⁴⁶. Тож у розповіді автор мав чітко показати, ким він працював та яким було його життя до 1917 року і як для нього все змінилося після більшовицької революції.

Конспект став прикладом для рекомендацій щодо написання спогадів, які розроблялися на місцях. Наприклад, Катерининський істпартвідділ, базуючись на цьому конспекті, розробив власний «Конспект-мінімум» для написання спогадів. У ньому були питання про склад і характер роботи партійних організацій, про пропагандистську роботу, що велась серед селян, робітників, солдатів, жінок, про автобіографічні дані авторів та їхню участь в зазначених подіях тощо³⁴⁷.

Наступною рекомендацією стала публікація в «Пролетарській революції» (1925 р., №7) під промовистою назвою «Як треба писати спогади» (Методологічний нарис). Його автором був Йосип Геліс. Автор поділяє спогади на категорії, залежно від участі оповідача в певних подіях: організатор,

³⁴⁴ Батурич Н. Конспект-мінімум для воспоминаний. С. 11.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Там само. С. 12.

³⁴⁷ Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов. С. 152.

учасник, свідок, очевидець, сучасник подій³⁴⁸. Ця стаття, по суті, прописує основні принципи конструювання радянських спогадів 1920-х рр. Йосиф Геліс чи не найбільш різкій критиці піддає спогади, в яких автор говорить лише про себе: «Такі спогади здебільшого взагалі не відображають дійсність, а спотворюють її у вигідному для «центральної» фігури напрямі. Такі мемуари просто шкідливі для молодого покоління, оскільки вони гіпнотизують ще не озброєну критичним спротивом думку і підпорядковують її своєму впливу»³⁴⁹.

Загалом стаття поділялася на блоки, в яких йшлося про те, чого не потрібно писати і що має бути описано: потрібно точно вказувати час і місце події, які соціальні групи населення брали участь, були організатором руху, які політичні партії та організації були залучені тощо. Також рекомендувалося охарактеризувати керівників революційного руху, визначити причини зіткнень, описати етапи події, охарактеризувати перемогу або ж наслідки поразки³⁵⁰. До блоку про те, що не потрібно описувати в спогадах, автор відносить опис «зовнішніх» подій, які мають лише дотичне відношення до основної теми спогадів³⁵¹. Однак найголовнішою вказівкою було не писати виключно про себе, оскільки «особистість в історії є лише зовнішнім симптомом (ознакою) внутрішніх рухів мас. Тому в спогадах вкрай шкідливо зводити рух мас до переживань окремої «героїчної» особистості»³⁵². Такі тези про те, як (не)треба писати про себе повністю відповідали баченню Покровського, який визначав місце особи в історії наступним чином: «Ми, марксисты, не можемо розглядати особистість як творця історії. Для нас особистість є тим апаратом, через який історія діє. Можливо, колись ці апарати будуть створюватися штучно, як ми зараз штучно будуємо електричні акумулятори»³⁵³.

³⁴⁸ Геліс І. Как надо писать воспоминания (Методологический очерк) // Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 203.

³⁴⁹ Там само. С. 202.

³⁵⁰ Там само. С. 209-211.

³⁵¹ Там само. С. 208.

³⁵² Там само. С. 207.

³⁵³ Цит за: Добренко Е. «Занимательная история»: исторический роман и социалестический реализм. С. 878.

Завершувався методологічний нарис Геліса з акцентом тому, що запропонована схема не має розглядатися як обов'язкова для всіх, а бути «лише канвою для інтенсивної роботи пам'яті та думок самих авторів спогадів»³⁵⁴. Загалом, рекомендація пропонувала/демонструвала модель «правильної» репрезентації «себе» оповідачами.

Однак, як говорити «по-більшовицьки» про минуле, «нова людина» дізнається не лише з подібних істпартівських рекомендацій. Значно більшу роль у процесі опанування правил «новомови» відігравали преса, лозунги, виступи партійних діячів, які були невід'ємною частиною повсякденного життя «нової людини». Алексій Юрчак, пишучи про «революційну мову», подає її як конструкт, який творили у 1920-х рр. не лише радянські державні діячі, але й представники авангардних культурних об'єднань. Однак з приходом до влади Сталіна «мовні експерименти», характерні для 1920-х рр., припинилися і мова потрапила під прямий контроль безпосередньо Сталіна³⁵⁵. Інколи процитовані керівними діячами лозунги сприймалися як прислів'я. Таким був, зокрема, використаний Леніним, лозунг «Хто не працює, той і не їсть – це розуміє кожен трудівник», який походить з Другого послання апостола Павла до фессалонікійців (3, 10: «Якщо хтось не хоче працювати, той і не їсть»)³⁵⁶. У даному випадку цей приклад свідчить ще й про використання і присвоєння Леніним та іншими партійними діячами християнських цитат та перетворення їх на елементи «новомови».

Роль пропаганди у конструюванні пам'яті про Жовтневу революцію. Загалом на сприйняття «нового» світу та пам'ять про Жовтневу революцію значний вплив мали пропагандистські заходи, що проводились різними комісіями та установами одночасно з тими, які організував Істпарт. За твердженням Фредеріка Корні, проект пам'яті, присвячений Жовтневій революції, втілювався не лише через кампанію збирання спогадів учасників революції, але й візуально: через демонстрацію фільмів на революційну

³⁵⁴ Геліс І. Как надо писать воспоминания (Методологический очерк). С. 212.

³⁵⁵ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. С. 98–99.

³⁵⁶ Вайсс Д. «Новояз» как историческое явление / Соцреалистический канон / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. СПб.: Академический проект, 2000. С. 541.

тематику, перейменування вулиць і площ на всій території СРСР, встановлення нових пам'ятників та меморіальних дошок на честь героїв революції, ювілейні прикрашення будівель та площ, проведення демонстрацій, вистав, які ілюстрували перебіг революції тощо. У журналах та газетах друкувались фотографії більшовицьких лідерів³⁵⁷.

Пітер Кенез пропонує називати СРСР «пропагандистською державою»³⁵⁸. Аналізуючи інструментарій пропаганди та його зміну протягом 1917–1929 рр., ключовими трансляторами комуністичної ідеології Кенез називає плакати, засоби масової інформації, кіно, літературу³⁵⁹. Згадані Кенезом інструменти пропаганди відігравали важливу роль і в конструюванні пам'яті про Жовтень 1917 року. Зокрема, фільми та святкування річниць революції для широких мас стали наочною картинкою подій революції, більшовицької «історичної правди». Революційна тематика, зокрема, представлена у фільмах Сергія Ейзенштейна «Броненосець «Потьомкін» (1925 р.), «Жовтень» (1928 р.), а також Бориса Барнета «Москва в Жовтні» (1927 р.). Були і фільми, присвячені київським подіям 1917–1918 рр.: «Арсенальці» (1925, режисер Лесь Курбас) та «Арсенал» (1927 р., режисер Олександр Довженко). Хоча, варто зауважити, що окрім пропагандистського спрямування, ці фільми також відображають авторське бачення режисерів.

Відзначення річниць Жовтневої революції, будучи одним з головних свят нового календаря, перетворювалось на інструмент демонстрації сили більшовиків та їхньої перемоги над «ворогами революції». Важлива роль у проведенні щорічних жовтневих святкуваннях відволилась Червоній Армії. Вона брала участь в організації масових театральних видовищ, ході вуличних колон і, звичайно ж, військовому параді. Загалом, масові святкування Жовтневої революції розпочинались парадом червоноармійських частин, а з

---

³⁵⁷ Corney F. C. Rethinking a Great Event. P. 389–414.

³⁵⁸ Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 308 p.

³⁵⁹ Там само.

1921 р. до параду додалося ще й складання присяги³⁶⁰. Загалом, відповідно до ідей Луначарського, народні святкування, повинні супроводжуватись організацією участі мас³⁶¹. Починаючи з 1927 р. характер святкування річниць революції дещо змінився: відтепер вони мали ще й «наглядно показати хід соціалістичного будівництва», «забезпечити найбільш повне відображення результатів соціалістичного будівництва як в місцевому масштабі так і по можливості у всесоюзному»³⁶². З метою «формування творчості та активності мас у проведенні святкування 10-ї річниці Жовтневої революції», Комісія при Президії ЦВК по організації і проведенню святкування 10-ї річниці Жовтневої революції прийняла постанову про проведення масових демонстрацій, інсценувань революційних подій. Вони супроводжувались показом економічних, політичних і культурних досягнень, досягнень в сфері побуту, агітпроцесій, тобто форм, які виключали будь-які прояви індивідуалізму: маса святкувала «активно, відкрито, всі як одна людина»³⁶³.

В УСРР, як і на решті території Радянського Союзу, до 10-ї річниці Жовтневої революції проводились заходи в різних галузях: освіті, науці, літературі, культурі тощо. Музеї, наукові установи повинні були проводити виставки, спеціально приурочені до річниці³⁶⁴. Важлива роль також належала театру та кіно. Спеціально до 10-річчя революції були зняті нові фільми та поставлені вистави на революційну тематику³⁶⁵. Напередодні свята проводилось різні літературні конкурси. Наприклад, Наркомом просвіти в УСРР провів низку конкурсів на кращу революційну п'єсу, новелу, вірш, роман, повість та поему³⁶⁶. Планувались проведення виставки «Художник сьогодні», виставок революційних художніх картин та виставок, підготовлених Асоціацією художників Червоної України (АХЧУ), Асоціацією художників

³⁶⁰ Цехновицер О. Демонстрация и карнавал. К десятой годовщине Октябрьской революции. Ленинград, 1973. С. 78–79.

³⁶¹ Луначарский А. О народных празднествах // Вестник театра. 1920. № 62. С. 4.

³⁶² Плаггенборг Ш. Революция и культура. С. 314.

³⁶³ Там само. С. 315.

³⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 776. Арк. 11–13; ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1130. Арк. 579; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1132. Арк. 80.

³⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 66. Арк. 113, 169.

³⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1130. Арк. 79.

революційного мистецтва (АРМУ) тощо³⁶⁷. Щорічні нагадування про революцію у формі святкувань сприяли нівеляції власних вражень під тиском офіційної версії подій.

Загалом збирання спогадів про 1917 рік, візуалізація Жовтневої революції через кіно, святкування річниць революції були пазлами єдиної картинки – проекту пам'яті – який представляв захоплення влади більшовиками як всенародну революцію. Інструментарій конструювання пам'яті «нової людини», апробований у 1920-х рр., заклав основи для подальших кампаній, передовсім, кампанії написання історії соціалістичного будівництва.

3.2. Вплив радянської пропаганди на формування колективної та індивідуальної пам'яті робітників

Індустріалізація в Радянському Союзі супроводжувалась активною пропагандою, що мала переконати маси в доцільності та успіхах соціалістичного будівництва, а також спонукати населення йти працювати на фабрики та заводи, у першу чергу, на будівництво нових «промислових гігантів». Для цього використовувався весь спектр засобів радянської пропаганди: кіно, запровадження нових свят, різноманітні заходи в галузі культури тощо. Чи не найяскравішим прикладом фільму, що присвячений даній темі, є «Ентузіазм» («Симфонія Донбасу») Дзиги Вертова (1930.). В «Історії заводів» (1933) його представлено як один з найкращих зразків фільмів на тему індустріалізації³⁶⁸. Однак там же були зроблені і застереження щодо сприйняття цього фільму: «Використання цього твору як джерела історії Донбасу пов'язано з очевидними труднощами. Справа в тому, що у світогляді Вертова ще залишилися неподоланими елементи поглядів, чужих пролетаріату. Наявність у

---

³⁶⁷ Бюллетень Комиссии при Президиуме ЦИК Союза ССР по организации и проведению празднования 10-летия Октябрьской революции. 1927. № 3. С. 12.

³⁶⁸ Иезуитов Н. Кино как источник истории заводов // История заводов. 1933. № 7. С. 76.

фільмі емпіризму, естетизаторства, схематизму змушує істориків бути певною мірою сторожкими»³⁶⁹.

Олександр Телюк зауважує: «Робота Дзиги Вертова влучила в нерв політичних та історичних процесів. По-перше, “Ентузіазм” став флагманом нової потужної культурної моди на індустріалізацію, по-друге, факт першого в українському кіно застосування звуку стверджував його в поза ідеологічному контексті як віху в історії технологій»³⁷⁰.

Успіхи індустріалізації прославлялися і на святкуваннях річниць Жовтневої революції. Також новими радянськими героями, поряд з революціонерами, ставали ударники соцзмагань. Те, як необхідно говорити і пам'ятати про соціалістичне будівництво трансливалось населенню через засоби пропаганди і, звичайно ж, через діяльність Комісії з історії фабрик та заводів.

Рекомендації щодо збирання спогадів робітників. Для того, щоб організувати збирання спогадів робітників і спонукати їх до «правильних» розповідей, Комісія з ІФЗ видавала спеціальні інструкції. І вони демонструють, що техніки збирання спогадів робітників про соціалістичне будівництво були продовженням практик проекту пам'яті про Жовтневу революцію. Зокрема, основними способами залишилися проведення вечорів спогадів та надсилання прохань робітникам написати свої спомини та автобіографії. Також поширеною стала практика проведення індивідуальних бесід членів редколегій з робітниками.

Серед рекомендацій Комісії з ІФЗ передовсім варто відзначити Інструкцію Головної редакції «Як треба писати “Історію фабрик і заводів”» (1931 р.). Там були представлені основні засади написання історії фабрик та заводів. У ній знаходимо лише кілька речень щодо збирання спогадів: йдеться про те, що окрім збирання архівних матеріалів, також необхідно опитувати

³⁶⁹ Иезуитов Н. Кино как источник истории заводов // История заводов. 1933. № 7. С. 81.

³⁷⁰ Телюк О. Між ентузіазмом і катастрофою: образ Донбасу в українському радянському кіно / Кіноревізія Донбасу 2.0. С. 22.

учасників історичних подій, які відбувались на заводі і «ретельно перевірити і по-марксистськи осмислити»³⁷¹.

Трохи більше, але все ж досить загально написано про збирання спогадів в Інструкції Всеукраїнської редакції «Історії фабрик та заводів» (1932), у якій робиться наголос на тому, що спогади – цінний матеріал, особливо для висвітлення тієї інформації, яка відсутня в документах. Також рекомендувалось складання автобіографій та біографій «старих робітників»³⁷². У цій же інструкції наводилась і загальна схема збирання спогадів: «Треба виявити всіх учасників подій із життя даного заводу, старих робітників, учасників революційного руху, що працюють тепер на заводі, а також тих, що перебувають в інших місцях і старанно застенографувати їхні спогади, маючи на увазі даліше літературне оброблення їх. Тут треба виявити певну обережність до цих спогадів, перевіряючи і підтверджуючи їх архівними та документальними матеріалами»³⁷³.

В Інструкції Всеукраїнської редакції «Історії фабрик та заводів» наголошувалось на обережному ставленні до спогадів: «Треба застерегти заводські редколегії від деякого переоцінювання цього джерела»³⁷⁴.

Інформація про те, «як треба» збирати спогади також публікувалася в інших виданнях Комісії з ІФЗ, наприклад, у збірці «Створимо історію заводів», що була видана в Ленінграді у 1933 р. Більшість матеріалів у цій публікації стосувалась загалом кампанії з написання історії фабрик і заводів та зосереджувались саме на прикладах заводів Ленінграду. Що стосується збирання спогадів, то вказувалось, що не варто організовувати дуже велелюдні вечори спогадів, тобто без чіткої тематики, де би йшлося про дуже тривалий період з історії заводу. Рекомендувалось організовувати небагаточисельні вечори з добре підібраним складом учасників та на конкретну тему³⁷⁵.

³⁷¹ Инструкция Главной редакции «Как писать “Историю фабрик и заводов”» // Правда. 1931 28 ноября. № 327. С. 2.

³⁷² Інструкція Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів». Х, 1932. С. 8.

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ Грузинский Я. Не ослабляют массовой работы / Создадим историю заводов. Ленинград, 1933. С. 80.

У тому ж виданні подається розповідь про організацію вечорів спогадів на Балтійському заводі в Ленінграді. Перший вечір спогадів робітників цього заводу був дуже чисельним, 300 осіб³⁷⁶. Проте у цій публікації нарікається на те, що така кількість людей – це забагато, оскільки мало робітників змогли висловитись. Цей досвід був взятий до уваги, і в наступних зібраннях брали участь по 15-20 осіб³⁷⁷. Тематично вечори охоплювали певний період чи подію та були ретельно підготовлені: створювались питальники та попередньо узгоджувались з робітниками їхні розповіді³⁷⁸.

Питання збирання спогадів робітників неодноразово висвітлювалось в журналі «Історія заводів», у якому друкувались відомості про роботу з написання історії фабрик та заводів з різних республік Радянського Союзу. Також там подавався перелік способів збирання спогадів: проведення вечорів спогадів, індивідуальних бесід, написання автобіографій. Крім того, рекомендувалось звертатись до членів парткомів, завкомів і ширше залучати до збирання спогадів «революційно налаштовані в минулому, найближчі до нас кадри старих інженерно-технічних працівників заводу»³⁷⁹.

Містилось і застереження щодо роботи зі спогадами колишніх меншовиків та есерів: їхні спогади названо «історичними фальшивками», а збирати їхні спогади рекомендувалось лише у випадку, якщо ті «повністю викривають свою підривну діяльність у минулому»³⁸⁰. Рекомендувалось, щоб «старі більшовики» перевіряли такі спогади, оскільки, «Старі більшовики заводу – головний і основний склад наших оповідачів спогадів, найголовніша опора у всій нашій роботі»³⁸¹.

Також в «Історії заводів» містилися повідомлення про те, як вже відбулися конкретні заходи, спрямовані на збирання спогадів. Наприклад,

³⁷⁶ Гуцин, Федотов. Массовая работа на Балтийском заводе / Создадим историю заводов. Ленинград, 1933. С. 82.

³⁷⁷ Там само. С. 83.

³⁷⁸ Там само.

³⁷⁹ Попов Н. Г. За повышение теоретического уровня, за большевистскую партийность в «Истории заводов» // История заводов. 1933. № 6. С. 108.

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Там само.

проводились вечори-зустрічі робітників різних поколінь: «Великий успіх мали два вечори зустрічей старих робітників з новачками на Харківському заводі «Серп і молот», присвячені передачі революційного і виробничого досвіду»³⁸². Невеличка замітка на цю тему в одному з номерів журналу «Історія заводів» (1932) не дає детальної інформації про цей захід. З огляду на склад учасників вечора, можемо припустити, що його головним завданням було не збирання споминів та інформації з історії заводу, а виховання молодшого покоління.

В «Історії заводів» також публікувались статті тих, хто займався збиранням спогадів. Проте в самому журналі окрім імені (або ініціалів) та прізвища інколи не деталізувалося, ким конкретно працювали ці оповідачі. Лише з тексту самих розповідей можна дізнатись, а часом тільки припустити, що це були співробітники редакцій місцевих газет, редколегій, що займались написанням історій певного заводу тощо. Наприклад, у 1932 р. була опублікована стаття Миколи Паяліна «Як я писав історію заводу ім. Леніна», у якій він описував свій досвід роботи над історією одного з ленінградських заводів: складав питальник, шукав інформацію про робітників-революціонерів, проводив з ними індивідуальні бесіди, писав листи з проханнями написати спогади³⁸³. Паялін зазначає, що деякі написані спогади потрібно переписувати, оскільки їхні автори-робітники – малоосвічені³⁸⁴.

Варто зауважити, що стаття Паяліна була опублікована у 1932 р., але збирання спогадів та написання історії того заводу автор здійснював у 1929 р., тобто ще до початку офіційної кампанії з написання історії фабрик і заводів. І його текст перевірявся Істпартком. Тож діяльність Паяліна – ще один доказ того, що перші кампанії з написання радянської історії були тісно між собою пов'язані і тематично, і методологічно. Здобутий у 1920-х рр. досвід демонструвався як приклад для наслідування при збиранні спогадів робітників у 1930-х рр. Сергій Журавльов присвячує підрозділ своєї монографії історії життя Сергія Паяліна, якого називає «талановитим істориком з народних

³⁸² Как идет работа // История заводов. 1932. № 2. С. 119.

³⁸³ Паялин Н. Как я написал книгу по истории завода им. Ленина // История заводов. 1932. №2. С. 128.

³⁸⁴ Там само. С. 129.

низів»³⁸⁵. Тож звернення до тем історії заводів було спричинене впливом пропаганди та особистою ініціативою Паяліна, а не зовнішнім тиском чи зобов'язаннями писати.

У наступному випуску «Історії заводів» була опублікована ще одна стаття про збирання спогадів робітників, яка мала назву «Як записувати спогади»³⁸⁶. Її авторка, М. Рожкова, зауважувала, що потрібно пояснити оповідачеві, щоб він не боявся занадто багато говорити про себе, поставив себе на перше місце у своїй розповіді, оскільки розповідаючи про себе, свої переживання та враження, він характеризує себе як робітника, а це, у свою чергу, «дуже цінно і важливо для вивчення рівня зростання свідомості робітничого класу»³⁸⁷. Здавалося б, заклик розповісти про себе свідчить про деякі відмінності в порівнянні з тим, як у 1920-х рр. вчили (не)пам'ятати і (не)говорити про свою участь у певній події. Проте у даному випадку йдеться радше про прийнятну саморепрезентацію. Адже далі по тексту вона виділяє три головних компоненти розповіді: переказ подій, акцент на власній участі в події, опис робітничого побуту, настроїв та участі мас в подіях³⁸⁸. Тобто, ключовою характеристикою розповіді робітника мало бути вписування себе у колектив.

Ще одну розповідь про збирання спогадів було надруковано в наступному номері «Історії заводів»³⁸⁹. Автор представив у статті свій досвід та методи роботи на Уралі, зокрема, як він шукав індивідуальні підходи до кожного оповідача, що він назвав «обробкою» оповідача³⁹⁰.

Тож, статті з «Історії заводів» були практичною вказівкою як збирати спогади, що мало би спрацювати краще за абстрактну рекомендацію. До того ж, повідомлення від членів місцевих комісій про те, як збирати спогади, демонструють загальну увагу до пам'яті в той час. Окрім інформації про збирання спогадів в «Історії заводів» для членів редакцій також розміщувалися

³⁸⁵ Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов». С. 152.

³⁸⁶ Рожкова М. Как записывать воспоминания // История зводов. 1932. № 3. С. 140–143.

³⁸⁷ Там само. С. 141.

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ Рабинович И. О записи воспоминаний. Из опыта работы т. С. Мирера // История заводов. 1933. № 4–5. С. 205–210.

³⁹⁰ Там само. С. 207.

переліки літератури, з якою вони мали ознайомитися, пишучи історію фабрик та заводів³⁹¹.

Іншу категорію рекомендацій становили статті, орієнтовані не лише на членів комісій, але й на робітників. Вони були вміщені до номерів «Історії заводів» і в них на конкретних прикладах демонструвалося, як робітники мали писати спогади. Наприклад, у випуску 3 «Історії заводів» була представлена рубрика з досить гучним заголовком – «Навчимо давати хороші спогади», де було подано опис роботи зі спогадами на одному зі сталінградських заводів³⁹². Інформація, що була вміщена у двох статтях цієї рубрики, передрукованих з місцевої газети «Даєш трактор», була наочним прикладом, як не треба і як треба писати спогади³⁹³.

А наглядним прикладом для наслідування правильного сприйняття соціалістичного будівництва могли бути опубліковані у 1930-х рр. спогади іноземців про «Країну Рад», а також знаних радянських робітників, передовиків.

Опубліковані спогади іноземців про соціалістичне будівництво. Публікація спогадів іноземців була дуже символічною, адже вони демонстрували вищість Радянського Союзу над капіталістичним світом й успіхи індустріалізації. Це були спогади і тих, хто лише відвідав СРСР, і тих, хто певний час працював там. Не можна стверджувати, що публікація цих спогадів була чітко скоординованим ходом з боку Комісії з історії фабрик і заводів. Часом місцеві редакції, що займалися написанням історії певної фабрики та заводу, збирали спогади іноземців та про них, але інколи це здійснювалось разом з іншими комісіями та установами.

Можна відзначити кілька знакових тогочасних публікацій спогадів іноземців. Зокрема, в 1919 р. у США англійською мовою були опубліковані спогади американського журналіста Джона Ріда, що присвячувались Жовтневій

³⁹¹ Что читать автору «Истории заводов» // История заводов. 1934. №3–4 (11–12). С. 225–228.

³⁹² Научим давать хорошие воспоминания. В чем успех т. Френкеля // История заводов. 1932. № 3. С. 143–145; Френкель Я. Выпуск первого трактора // История заводов. 1932. № 3. С. 145–148.

³⁹³ Там само.

революції³⁹⁴. До того ж, вони були схвально оцінені Леніним та Надією Крупською³⁹⁵. І у 1923 р. ці спогади були опубліковані в Радянському Союзі російською³⁹⁶. Джон Рід зосереджує свою увагу на подіях революції та участі в ній робітників. Пише про учасників революції та акцентує увагу на особі Леніна, називаючи його «незвичайним народним вождем»³⁹⁷. На основі його спогадів було знято однойменний фільм, інша назва «Жовтень» (реж. Сергій Ейзенштейн, 1928 р.), і у написанні сценарію фільму брав участь Ленінградський істпарт³⁹⁸.

У 1932 р. в Москві вийшло друком видання «Очима іноземців. 1917–1932»³⁹⁹. У цій збірці спогадів представлена версія радянської історії від Жовтневої революції до початку індустріалізації крізь призму ідеологічно правильних споминів іноземців. Основними темами спогадів стали 1917 рік, події 1920-х рр., Ленін, Червона армія, «нова людина», перша п'ятирічка. Автори спогадів – представники різних країн, ті, хто був пов'язаний з літературною діяльністю, зокрема і Джон Рід⁴⁰⁰. Варто відзначити, що до цієї збірки були включені і спомини іноземців про українські промислові об'єкти. Наприклад, про Дніпрогес вміщені спогади, а точніше невеликі замітки-враження китайського, англійського, американського, німецьких письменників, поетів, журналістів⁴⁰¹. Основною характеристикою цих спогадів є неймовірне захоплення іноземців від побаченого на будівництві «промислового гіганта першої п'ятирічки». Ця збірка спогадів досить об'ємна, близько 700 сторінок, і багатотиражна – 8000 екземплярів.

Дещо меншим тиражем (5300 екземплярів) побачили світ у 1935 р. перекладені з данської спогади про СРСР авторства Мартіна Андерсена-Нексе,

³⁹⁴ Reed J. Ten Days That Shook the World. New York: Bony and Liveright, 1919. 371 p.

³⁹⁵ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М., 1970. С. 8–9.

³⁹⁶ Рид Дж. 10 дней, которые потрясли мир / Пер. В. Яроцкого; Предисл. В. Ленина и Н. Крупской; Краткая биограф. Д. Рида А. Р. Вильямса. Москва, 1923. 316 с.

³⁹⁷ Reed J. Ten Days That Shook the World. P. 125.

³⁹⁸ Каюров В. Отчет Истпарта ЦК ВКП(б) к XV съезду ВКП(б) // Пролетарская революция. 1927. № 11. С. 260.

³⁹⁹ Глазами иностранцев. 1917–1932 / Сост. М. Живов. М., 1932. 720 с.

⁴⁰⁰ Рид Дж. Накануне (перев. А. И. Ромма) / Глазами иностранцев. 1917–1932. С. 5–13.

⁴⁰¹ Писатели о Днепрострое. Сяо Э., Бехер Й.Р., Комьянт А., Вайскопф Ф.К., Кернер П., Кахана М., Голд М., Хезлоп Г. / Глазами иностранцев. 1917–1932. С. 339–343.

данського письменника. Спогади були опубліковані під красномовною назвою «Два світи»⁴⁰². Головною характеристикою цієї книги було порівняння двох світів (капіталістичного та соціалістичного). Точніше кажучи, це можна назвати абсолютним протиставленням двох цивілізацій, де кращість безапеляційно віддана радянській. Хоча автор постійно називає все радянське російським, при цьому згадуючи про різні національності в Росії. У своїх спогадах автор на власному досвіді намагається спростувати «міфи» про СРСР, що були поширені на Заході: про безробіття, погані умови життя, репресивні дії влади, примусову працю тощо. Прикладом успіху соціалістичного будівництва у спогадах постає Біломорсько-Балтійський канал, збудований у 1931–1933 рр.⁴⁰³. Варто згадати, що будівництво саме цього каналу було одним з перших, де використовували працю в'язнів ГУЛАГу, які до того ж, змушені були брати участь у соціалістичних змаганнях. Тяжкі умови праці та побуту призводили до підвищення рівня смертності серед ув'язнених⁴⁰⁴.

Спільною рисою цих двох збірок спогадів іноземців є той вплив, який вони мали здійснювати на «нову людину», а саме: обґрунтовано переконувати її в тому, що СРСР кращий за капіталістичний світ і їй дуже пощастило, що вона може жити і працювати саме тут.

Окрім спогадів закордонних літераторів та культурних діячів, у Радянському Союзі також публікувалися спогади робітників-іноземців. Одним з таких текстів можна назвати спомини бельгійця Фредеріка Леграна, що мали назву «16 років в СРСР», і були опубліковані в 1933 р. у Москві «Профвидавництвом» накладом 15 000 примірників⁴⁰⁵. Точкою відліку у цих спогадах постає Жовтнева революція, що повністю відповідає більшовицькій концепції історії. Обсяг спогадів порівняно невеликий – 48 сторінок, поділених на 12 глав, в яких розповідається про життя бельгійця, коваля за професією, у

---

⁴⁰² Андерсен-Нексе М. Два мира. Мысли и впечатления от поездки в СССР. Л., 1935. 158 с.

⁴⁰³ Там само. С. 41.

⁴⁰⁴ Соколов А. К. Принуждение к труду в советской экономике 1930-е – середина 1950-х гг. / Гулаг. Экономика принудительного труда / Отв. ред. Л. Бородкин, П. Грегори, О. Хлевнюк. М.: РОССПЭН, 2008. С. 22.

⁴⁰⁵ Легран Ф. 16 лет в СССР. Москва: «Профиздат», 1933. 48 с.

себе на батьківщині, про його приїзд у Петроград, про життя в Україні, Москві, Киргизстані, Магнітогорську. Особливістю цих спогадів є їхній формат: деякі з глав написані не від імені Леграна, а як оповідь про нього.⁴⁰⁶

Глави спогадів умовно можна розділити на дві групи. Перша група – це глави, де про минуле Леграна з його слів, переповідає третя особа: «Передмова» (у цій частині історію життя Леграна з дитинства до 1921 р. переказує Ф. Моррьєнс); «“Газета” Фредеріка Леграна» (стаття з «Правди», у якій йдеться про створену бельгійським робітником стінгазету); «Післямова» (про Леграна знову каже третя особа, ймовірно Моррьєнс). Про Моррьєнса у цьому виданні будь-які відомості відсутні.

Друга група – це 9 глав, в яких автор сам розповідає про своє життя в «Країні Рад»: «У Москві», «Я – двадцятип’ятитисячник», «У Магнітогорську», «Боротьба за економію вугілля», «Допомогати, де тільки можна», «Даєш механічний молот», «За повне звільнення від імпортої залежності», «Путівка в життя», «Робота по інтернаціональному зв’язку».

Якщо спробувати реконструювати процес створення цих спогадів, то це могло відбуватись таким чином: розмова Леграна з Моррьєнсом, написання інтерв’юером історії робітника до 1921 р. у формі переказу, написання Моррьєнсом розповіді бельгійця про себе від свого імені, переклад тексту спогадів, редагування видавництвом. З огляду на такий можливий варіант роботи над спогадами, не варто відкидати ймовірності, що у текст під час редагування могли бути включені потрібні елементи та штампи, притаманні для радянського письма.

У такий спосіб спогади Леграна перетворювались на сконструйований текст, що міг стати дієвим інструментом для виховання радянських робітників, прикладом для наслідування того, як належним чином пам’ятати минуле і оповідати про себе, свій колектив, революцію і державу. У ці роки поширеною була практика читання спогадів у хатах-читальнях, на вечорах спогадів. Невеликий обсяг спогадів, поділ на глави – все це могло зробити їх зручними

⁴⁰⁶ Легран Ф. 16 лет в СССР. С. 1.

для колективного читання. Тому припускаємо, що спогади цього робітника читались вголос на широкий загал.

Обсяг «Передмови» становить 6 сторінок і містить значну кількість правил говоріння про своє минуле. У «Передмові», написаній Моррьєнсом, з перших же рядків перед нами вимальовується образ ідеального радянського робітника, а не просто іноземця, який вболіває за справу світової революції: «Фредерік Легран – іноземний робітник, що живе в СРСР з 1917 року. Він брав активну участь у Жовтневій революції, а пізніше цілковито віддав себе справі соціалістичного будівництва. Вважаємо, що варто коротко розповісти, як він жив і боровся до 1921 р., перш ніж надати йому слово»⁴⁰⁷.

У цьому уривку варто звернути увагу на кілька моментів. По-перше, точної дати приїзду ні в цій главі, ні в інших немає: лише вказується рік – 1917. Можливо, робітник дійсно приїхав на початку 1917-го, адже потім з тексту ми дізнаємось, що він брав участь у Лютневій революції. Хоча можливо, він прибув наприкінці 1916-го, а в розповіді спеціально використовується 1917-й, оскільки цей рік отримував важливе символічне значення. Тож оповідь (про) Леграна теж представлена у категоріях «до» і «після» 1917 року. Чіткість цього розподілу підсилюється ще й тим, що до 1917 р. він жив у капіталістичних країнах Заходу, а з 1917 р. пов'язав себе з більшовиками. Його біографія представлена дуже правильно, «по-більшовицьки»: він – учасник Жовтневої революції, а його життя представлено як постійна боротьба. Крім того, далі по тексту, ми дізнаємось про дитинство автора: «Тяжкі злидні, які Легран відчував з самого дитинства, допомогли йому усвідомити всю жахливу несправедливість режиму капіталістичної експлуатації. З нього сформувався класово свідомий і активний борець за звільнення трудящих мас»⁴⁰⁸.

У цьому уривку дуже яскраві маркери, які використовувались для підкреслення «гніту» капіталістичного режиму («злидні», «експлуатація») та рис, які повинна мати «нова людина» («класово свідомий і активний борець»). І це не просто правильний опис, це черговий заклик до читача теж боротися.

⁴⁰⁷ Легран Ф. 16 лет в СССР. С. 3.

⁴⁰⁸ Там само. С. 4.

З наступних сторінок «Передмови» дізнаємось, що в 1914 р. його було мобілізовано. Проте, «На початку 1915 року він посилає гвинтівку і військову форму до біса та вирушає пішки до Голландії»⁴⁰⁹. По суті, це дезертирство, але у цьому тексті воно подано як правильний вибір, адже, як проголошували більшовики, Перша світова була війною «імперіалістичною», тому пролетарі не повинні брати в ній участь. Потім Легран їде в Англію, Францію і лише тоді в Росію.

У «Передмову» також включено уривок, присвячений Лютневій революції. Легран постає як активний учасник лютневих подій, який не просто вступив у боротьбу з царським режимом, «боротьбу за справу робітників і селян», але й прагнув залучити до цього процесу бельгійських робітників, що перебували в цей час в Петрограді⁴¹⁰.

Загалом перед читачами постає образ справжнього пролетаря-революціонера, адже вже незабаром після Лютневої революції він оголосив, що переходить на сторону більшовиків⁴¹¹, а під час жовтневих подій вступив до лав Червоної гвардії, а також брав участь у штурмі Зимового палацу⁴¹². Після подій в Петрограді Легран жив в Україні, проте немає вказівки точно коли та куди саме⁴¹³.

Наша увага саме до «Передмови» не випадкова, адже належне представлення своєї біографії ставало запорукою спокійного/успішного майбутнього. Наступна частина спогадів – це глави, де Легран сам говорить про себе. І, власне, у цій частині розповідається про радянський період його життя. У центрі оповіді – робітник, який говорить лише про великі кампанії й колектив, а не про особисті труднощі чи переживання.

У цій частині спогадів Легран розповідає про роботу в Москві, про свою участь в кампанії з колективізації в Киргизстані, а також на соціалістичному будівництві у Магнітогорську. У своїй розповіді Легран представляє себе як

---

⁴⁰⁹ Легран Ф. 16 лет в СССР. С. 5.

⁴¹⁰ Там само. С. 7.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² Там само. С. 8.

⁴¹³ Там само. С. 9.

«нову людину», однією з головних характеристик якої є відповідне ставлення до праці. Леграна представлено ледь не як ідеального робітника Магнітогорська, який виконував свою роботу з ентузіазмом («Підганяти мене не доводилося»⁴¹⁴), стежив за роботою в інших цехах («І хіба не є завданням кожного учасника нашої великої творчої роботи допомагати, де тільки можна?»⁴¹⁵), був частиною колективу передовиків («Досягнення нашого ковальського цеху почали обговорюватися на зборах, заговорили про них і в магнітогорській пресі. Нас ставили за приклад»)⁴¹⁶.

Однією з головних особливостей цих спогадів є зображення самого автора, Леграна. Він наче промовляє до читача, що він лише за походженням іноземець, але вже давно ввійшов до робітничого колективу і вступив у партію, тобто, став «новою радянською людиною»⁴¹⁷.

У спогадах також представлено, як Легран не лише сам працює, але й заохочує до праці інших. Про це написано цілу главу під назвою «Путівка в життя». Таку ж назву і тематику мав фільм (реж. Микола Екк, 1931 р.), про перегляд якого також згадує Легран⁴¹⁸. У цій главі йдеться про залучення до роботи в цеху Леграна дванадцяти безпритульних. Цікавим для аналізу є уточнення Леграна щодо цієї ситуації: він та інші робітники з його цеху зобов'язались не просто навчити працювати цих безпритульних, а хотіли зробити з них людей, які знайшли б своє місце в житті⁴¹⁹. Як зазначає Легран, через півроку вони працювали не гірше, ніж інші робітники, – вони стали «хорошими пролетарями»⁴²⁰.

Наступні категорії населення, про які говорить Легран, – це «опортуністи й песимісти»⁴²¹, куркулі. Зокрема, про останніх Легран розповідав, коли йшлося

⁴¹⁴ Легран Ф. 16 лет в СССР. С. 28.

⁴¹⁵ Там само. С. 28.

⁴¹⁶ Там само. С. 30.

⁴¹⁷ Там само. С. 32.

⁴¹⁸ Там само. С. 36.

⁴¹⁹ Там само. С. 37.

⁴²⁰ Там само. С. 37.

⁴²¹ Там само. С. 34–35.

про його участь у колективізації селян-киргизів⁴²². В описі колективізації представлено палітру пропагандистських методів та способів впровадження радянського в життя місцевого населення (заходи з надання медичної допомоги, створення міліції, поширення радіо, впровадження нових свят тощо). Варто зазначити, що успіхи кампанії з колективізації (а водночас і відповідальність за наслідки) на тих теренах Легран, по суті, переклав на плечі місцевого населення: «Найактивнішими виявилися жінки, яких у цих місцях важко експлуатували. Саме жінки взяли на себе керівництво першим колгоспом. Вони ж першими порушили питання про розкуркулення і вигнання з села в адміністративному порядку куркулів, які перейшли в запеклий наступ»⁴²³. Відзначимо, що ситуація в селі зображена ще й так, ніби розкуркулення відбувалось передовсім з місцевої ініціативи, яка йшла від сільської бідноти.

Наступний характерна риса цих спогадів, а саме в частині, де Легран сам розповідає, – це демонстрація засобів радянської пропагандистської машини (хоча цей термін він, звичайно ж, не використовує): збори робітників, газети, радіо, кіно тощо. Особливу увагу звернено на такий інструмент виховання «нової людини» як стінгазета. Спочатку Легран сам розповідає про стінгазету, яку зробив власноруч і повісив на видному місці у своєму цеху. Там було прикріплено вирізку з «Магнітогорського робітника» про самого ж Леграна. Інша прикріплена вирізка – це уривок з опублікованої у пресі промови Сталіна «Про завдання господарників», виголошеної на Першій всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості 4 лютого 1931 р.⁴²⁴. Наявність вирізки саме про Сталіна є дуже показовою, адже вона передовсім свідчить про зміну культу особи: якщо у першій частині спогадів йшлося про Леніна, то у наступних главах представлено нового вождя – Сталіна.

Крім того, передостання глава з цих спогадів – це стаття, що як зазначено у тексті спогадів, була опублікована у «Правді» 17 березня 1931 р. і її темою

⁴²² Легран Ф. 16 лет в СССР. С. 19–21.

⁴²³ Там само. С. 20.

⁴²⁴ Там само. С. 39–40.

була стінгазета Леграна⁴²⁵. Однак, ця публікація вийшла 17 березня 1932 р., а не 1931 р. і мала назву ««Газета» Фридриха Леграна», а не Фредеріка⁴²⁶. Звернення до питання стінгазети не випадкове. Катріона Келлі називає стінгазету інструментом адміністративного контролю, оскільки відповідно до рішення XIII з'їзду РКП(б) (1924 р.), стінгазета, як засіб пропаганди, мала бути під контролем партійних осередків та комсомолу⁴²⁷.

Тож та група глав, де Легран нібито сам розповідає про своє життя в Радянському Союзі, могла бути наглядним прикладом того, як мав розповідати про себе справжній робітник, «нова людина». Демонстрація цього виявлялася у постійному підкресленні своєї праці як частини роботи колективу, у вступі в партію, в активній участі в кампанії колективізації, в соціалістичному будівництві, в культурно-просвітницькій та виховній роботі, а також у демонстрації своєї відчуженості від елементів, що підривали підвалини «нового» ладу.

Спогади робітника-іноземця, який успішно працював у Радянському Союзі та правильно розповідав про свої досягнення та переваги СРСР, могли бути наочною ілюстрацією того, як потрібно говорити «по-більшовицьки» на вечорах спогадів, індивідуальних бесідах, та пишучи автобіографії.

Спогади відомих радянських робітників. Окрім спогадів іноземців, яскравим прикладом того, як «правильно» говорити і пам'ятати соціалістичне будівництво, також були спомини відомих радянських робітників. Такими знаними передовиками 1930-х рр. були, наприклад, шахтарі Олексій Стаханов та Микита Ізотов. Спогади Стаханова, який став відомим завдяки встановленому ним у 1935 р. рекорду з видобутку вугілля, були опубліковані у Москві у 1937 р., тобто коли кампанія з написання історії фабрик і заводів уже завершувалася. Спогади Стаханова були написані російською мовою і мали

⁴²⁵ Легран Ф. 16 лет в СССР. С. 42–45.

⁴²⁶ «Газета» Фридриха Леграна // Правда. 1932. 17 марта. № 76. С. 2.

⁴²⁷ Kelly C. A Laboratory for the Manufacture of Proletarian Writes': the Stengazeta (Wall Newspaper), Kulturnost' and the Language of Politics in the Early Soviet Period // Europe-Asia Studies. 2002. № 4. P. 579.

назву «Розповідь про моє життя». Тираж становив 100 000 екземплярів⁴²⁸. З огляду на рік публікації та кількість примірників, можна стверджувати, що ці спомини були передовсім одним з інструментів розповсюдження міфу про рекорд Стаханова та поширення стаханівського руху. Завданням цих спогадів було спонукати робітників наслідувати приклад Стаханова в роботі і перевиконувати поставлені плани.

Натомість спомини робітника горлівської шахти №1 ім. Леніна, Микити Ізотова, були опубліковані якраз в розпал кампанії з написання історії фабрик і заводів. У 1934 р. Всеукраїнська редакція «Історії заводів» видала в Харкові українською мовою, тиражем 8 000 примірників спомини цього шахтаря з Донбасу, що мали виразну назву «Моє життя, моя робота»⁴²⁹. Того ж року ця книга вийшла російською мовою тиражем 50 000 примірників⁴³⁰. У дослідженні ми проаналізуємо оригінальний текст, написаний українською.

Як і вказано у назві спогадів, весь сюжет розповіді Ізотова про своє життя розгортається навколо його роботи. На початку публікації зазначається, що «книгу написав сам Ізотов за найближчої участі молодого робітника-письменника Григорія Стеценка»⁴³¹. У чому полягала участь письменника не уточнюється. Ймовірно, йдеться про коректування тексту відповідно до правил, що передбачали зміст, структуру, стиль спогадів та підняття «правильних» тем. Спогади Ізотова було видано в «Додатковій серії». Завданням цієї серії редакція називає «якнайповніше розповісти історію конкретних людей, заводів, фабрик і шахт»⁴³².

Обсяг спогадів становить 142 сторінки, і складаються вони з 23 глав. Головним завданням публікації цих спогадів було виховання «нової людини». Після ознайомлення зі спогадами, робітники мали не просто навчитися «як треба» говорити про свою участь у соціалістичному будівництві та загалом

⁴²⁸ Стаханов А. Рассказ о моей жизни. М., 1937. 192 с.

⁴²⁹ Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків, 1934. 142 с.

⁴³⁰ Изотов Н. Моя жизнь, моя работа / Под ред. Е. Д. Головой. Харьков. 1934. 142 с.

⁴³¹ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 11–12.

⁴³² Там само. С. 12.

представляти свою біографію, а як наслідувати методи Микити Ізотова в своїй щоденній роботі (навчати тих, хто відстає).

У вступній главі («Про Ізотова і його книгу»), написаній Всеукраїнською редакцією, шахтаря представлено як справжню «нову людину»: «У цій книзі перший ізотовець розповідає про своє просте і прекрасне життя. Ізотових у нашій країні мільйони, і цей горловський вибійник є тільки прекрасним зразком небувалого в історії виростання нових людей, якими соціалізм збагачує людство»⁴³³.

У цьому невеличкому уривку зауважимо два нюанси. По-перше, йдеться про клішовану характеристику життя в СРСР: «просте і прекрасне». По-друге, коли говориться про «ізотових», «ізотовця», то мається на увазі не лише Микита Ізотов, а мова йде про збірний образ ідеального радянського робітника, уособленням якого представлено зазначеного шахтаря.

У спогадах Ізотова, очікувано, переломним моментом в житті представлено Жовтневу революцію: «Микита Ізотов належить ще до того покоління, чиє дитинство було зарито в капіталістичному минулому. Ізотов ще молодий, йому тільки 32 роки, і його життя наполовину розділено історичною межею: до і після Жовтня. Це справжня молода людина ХХ віку»⁴³⁴.

Спогади Ізотова написані чітко у відповідності з концепцією більшовицької версії історії. Там наявне протиставлення різних періодів життя Ізотова: бідності й безробіття його родини до 1917 р. з можливостями працювати на повну після встановлення влади більшовиків. У спогадах чітко прослідковуються такі періоди життя Ізотова: до 1917 року він та його сім'я поневіряються у злиднях та є свідками і жертвами «імперіалістичної війни», потім він бере активну участь в революції, а згодом у будівництві соціалізму, і завершуються спогади описом того, що йому вже вдалося досягнути і які нові цілі поставлено.

У перших главах читач дізнається про «безрадісне дитинство» майбутнього шахтаря: будучи родом з села Мала Драгунка Орловської губернії,

---

⁴³³ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 9.

⁴³⁴ Там само.

Ізотов змалечку змушений працювати; у церковно-приходській школі через знуцання дяка він навчався недовго, втікав з дому через п'ятику свого батька. Автор неодноразово наголошував на відсутності роботи, що спричиняла п'ятику його батька. У 1914 р., коли Ізотову було 12 років, його родина у пошуках роботи переїхала до Горлівки. Щоб Ізотова прийняли працювати на фабрику, йому підробили документи: дописали додаткові два роки. Автор наголошує на тому, що на фабриці він був змушений тяжко працювати і ненавидів свою роботу⁴³⁵.

Наступна подія, якій у спогадах приділено багато уваги, – це революція. При чому, неодноразово підкреслюється, що Ізотов відразу ж підтримував саме більшовиків. Розповідаючи про Лютневу революцію, яку робітники, за його словами, зустріли радісно, автор наголосив, що вагомих змін після неї не відбулося: «Ми хотіли іншої, справжньої революції і бачили, що до неї нас поведуть тільки більшовики. На фабриці я часто чув розмови про Леніна, про більшовиків і розумів, що готується справжня робітнича революція. Я часто ходив на збори, де виступали більшовики, і вирішив, що, коли почнеться справжня революція, обов'язково піду воювати за свободу»⁴³⁶.

Цей уривок дуже добре ілюструє намагання автора підкреслити свою віру в «пролетарську революцію», продемонструвати силу «революційного руху» і наголосити на тому, що він ніколи не поділяв переконань «контрреволюціонерів». Кого він вважав ворогами більшовиків свідчать наступні уривки: «Розгромлена трудящими масами націоналістична петлюрівсько-гетьманська контрреволюція привела на Україну австро-німецьких окупантів. Більшовицький Донбас готувався до боїв» [...] У квітні 1918 року в Горлівку прийшли німці, а за ними й гайдамаки. Окупанти відразу побачили, що кожна шахта – це більшовицька фортеця»⁴³⁷; «Усі ці

⁴³⁵ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 29.

⁴³⁶ Там само. С. 37.

⁴³⁷ Там само. С. 39.

“самостійники” із своїми центральними радами і гетьманами прокладали шлях до відновлення царської “єдиної, неділимої”»⁴³⁸.

Далі Ізотов досить детально пише про зміни влад на Донбасі, наголошуючи на тому, що робітники активно боролись за більшовицький/радянський Донбас⁴³⁹.

Наступною значимою подією в житті Ізотова, а точніше ще одним переломним моментом в його житті, змальовано початок роботи в шахті, а точніше у вибої (1922). Взагалі спогади містять багато описів роботи в шахті і це робить їх чітко зорієнтованими на конкретну категорію робітництва – на шахтарів.

У 1924 р. роботу на шахті Ізотов перервав, оскільки мав служити в Червоній армії. Службу в армії він описує як період можливостей, зокрема, можливості навчатися. Інший момент, про який не забуває розповісти Ізотов, – це знайомство з Ворошиловим під час його перебування в армії, що справило на нього сильне враження⁴⁴⁰.

Наступний період в житті, який дуже детально описує шахтар, – це повернення на шахту. Ізотов багато пише про проблеми на шахті (поламаний транспорт, «класових ворогів») та свої зусилля, спрямовані на їх вирішення.

Після прийому в партію у 1932 р., Ізотов написав статтю в «Правду» про свій досвід роботи⁴⁴¹. Після цієї публікації основними завданнями роботи Ізотова стало не лише перевиконання норм видобутку вугілля, але й навчання інших робітників того, як працювати краще. Тут можемо провести паралелі зі спогадами Лєграна, у яких також є глава під назвою «Путівка в життя» про залучення до роботи безпритульних. Однак в Ізотова цей аспект поданий глибше, оскільки наголос зроблений саме на *навчанні* робітників, як працювати краще, швидше, ефективніше (глави «Ізотівська школа» та «Як я навчаю»)⁴⁴². Попри те, що спогади Ізотова були зорієнтовані саме на шахтарів, заклик

⁴³⁸ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 40.

⁴³⁹ Там само. С. 40–42.

⁴⁴⁰ Там само. С. 50.

⁴⁴¹ Там само. С. 61; Как я работаю. Стаття забойщика Н. Изотова // 1932. 11 мая. № 129. С. 3.

⁴⁴² Там само. С. 81–91.

навчати, «підтягувати» інших стосувався усіх робітників, які також працювали на фабриках і заводах. Крім того, у своїх споминах Ізотов наголошував, що самого лише навчання недостатньо: «Я подумав, що мало навчати свого учня майстерства у вибої, треба стежити за тим, як і чим він живе, щоб не потрапив у погану компанію. І тепер я часто заходжу до моїх учнів у гуртожиток. Читаю з ними газети, граю в шашки, ходимо в кіно. Взагалі живемо колективним життям. Всі побутові непорозуміння ми ліквідуємо спільно. Якщо помічаємо якісь неприємності в їдальні – одразу усуваємо. Пишемо дописи в газету»⁴⁴³.

Під колективним життям малися на увазі спільна праця, відпочинок та «боротьба» за покращення побутових умов, а найбільш дієвим інструментом «ліквідації неприємності» була газета.

Остання глава спогадів Ізотова має назву «Радісно жити» і присвячувалась вона розповіді про упорядкування вулиць Горлівки, побуту її жителів⁴⁴⁴. У цій частині спогадів, як і в інших, він декілька разів згадує про противників «нового» ладу, тих, хто заважав і не вірив у досягнення більшовицьких цілей: «куркулі, опортуністи, обивателі – мертвяки»⁴⁴⁵. Згадки про них завжди завершувалися тим, що робітники, незважаючи ні на що, виконували поставлені перед ними завдання. Використання слова «мертвяки» стосовно «шкідницьких» категорій населення мало вказувати на те, що вони є елементами «старого», капіталістичного ладу, яким немає місця в «новому» пролетарському світі.

У главі «Радісно жити» робота на шахті подана як більш престижна, аніж робота на якомусь заводі; добра робота на шахті передбачала й кращі побутові умови шахтарів, аніж в решти робітників. Зокрема, Ізотов пише про «ізотовський магазин», у якому дружини ударників без черги купували необхідний товар⁴⁴⁶. Варто зауважити, що у спогадах небагато згадок про жінок та їхню працю. Розповідаючи про своє дитинство та юність, автор неодноразово згадує про те, як тяжко і багато доводилось працювати його

⁴⁴³ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 90.

⁴⁴⁴ Там само. С. 131–141.

⁴⁴⁵ Там само. С. 132.

⁴⁴⁶ Там само. С. 140.

матері. Натомість, коли Ізотов говорить про шахту, то праця жінок представлена у категорії «дружини шахтарів». Про них він писав, наприклад, у контексті з облаштуванням побутових умов у гуртожитках: «За моїм прикладом до гуртожитків почали ходити й інші кадрові робітники, навіть жінки шахтарів почали відвідувати гуртожитки. Вони допомагають прибиральницям наводити в гуртожитках порядок, лагодять хлопцям білизну, перуть її, а якщо треба, то й сорочку з відкладним комірцем пошиють»⁴⁴⁷.

Цей уривок чітко відображає традиційний розподіл ролей у шахтарських родинях того часу: чоловік працює на шахті, дружина займається побутом. Також жінки, не дружини шахтарів, у час сталінської індустріалізації могли працювати на шахтах чорноробами, ламповими тощо, не спускаючись під землю. Працювати у вибої вони почали вже у роки Другої світової війни⁴⁴⁸.

Розповідаючи про побут шахтарів, Ізотов робить належне порівняння зі способом життя іноземців, які зображені як такі, що живуть бідно та не мають роботи: «Живемо тепер добре. А ось приїздили до нас англійські та німецькі шахтарі – вони живуть дуже погано. Розказували нам, як вони голодують, тиняються без роботи, як руйнуються і завмирають найкращі шахти. Коли до мене додому прийшли рурські товариші та подивились мої дві кімнати, кухню, ванну, перекладач сказав мені: – Вони кажуть, що ви живете, як власник шахти»⁴⁴⁹.

Далі Ізотов характеризує умови життя інших шахтарів. Він пише, що потім іноземцям показали, як живуть інші робітники: «старий Гавро Семенович Денисенко у чистій і світлій квартирі і навіть теличку має»⁴⁵⁰; «кадровий шахтар Федір Іванович Просолов – у гарній квартирі і навіть придбав корову, порося, курей і іншого добра»⁴⁵¹. Ці уривки засвідчують, що шахтарям в той час

⁴⁴⁷ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 91.

⁴⁴⁸ Куліков В., Склокіна І. Люди мономіст: парадокси єдності поділів / Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу С. 101.

⁴⁴⁹ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 140.

⁴⁵⁰ Там само. С. 140–141.

⁴⁵¹ Там само. С. 141.

надавались ділянки, що представлялося як турбота держави про них⁴⁵². Закінчує свої спогади Ізотов ремаркою про заповітну мрію, яка звучить як чергове завдання: «Стати висококваліфікованим, технічно озброєним більшовицьким гірничим інженером. І я доб'юсь цього»⁴⁵³.

Таким чином, спогади Ізотова, будучи досить великими за обсягом та насиченими технічними деталями про роботу в шахті, ставали досить складним прикладом для робітників про те, як писати спогади і оповідати власну біографію. Водночас, у спогадах дуже конкретно представлено правильну модель поведінки радянського робітника: бере участь у соцзмаганнях, вчить інших, як працювати швидше і краще, та загалом дуже любить свою роботу. Ці спогади цілком відповідають гаслу Горького про те, що свою працю потрібно любити⁴⁵⁴. За деталізованими описами роботи на шахті, читач не бачить особистого життя оповідача: вся його розповідь про власне життя втискається в рамки колективного життя та великої загальнодержавної кампанії – індустріалізації.

Попри таку «правильність» спогадів, в одному з номерів «Історії заводів» цей текст було піддано критиці⁴⁵⁵. Основні зауваження стосувалися «неохайної обробки тексту»: на першому місці – дрібниці, а головні речі представлено як другорядні; побут і питання, пов'язані з технікою зображені подібно. Також був коментар, що глави про роботу Ізотова – конспективні, а не розлогі, й опис роботи на шахтах зрозумілий лише тим, хто там працює тощо⁴⁵⁶. Й основний закид – у повісті про Ізотова його життєвий шлях мав бути представлений як типовий, а не індивідуальний: «Все нещастя полягає в тому, що редактори неявно представили саму мету повісті про Ізотова. Його життя складається як ряд своєрідних перемог над різноманітними труднощами зростання – побутовими, виробничими, технічними і т.п. Це шлях не лише індивідуальний,

⁴⁵² Стяжкіна О., Склокіна І. Життя після роботи / Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. С. 135.

⁴⁵³ Ізотов М. Моє життя, моя робота. С. 141.

⁴⁵⁴ Горький М. Несвоевременные мысли. С. 526–527.

⁴⁵⁵ К. Л. Автобиография Н. Изотова // История заводов. 1934. № 3–4 (11-12). С. 223–224.

⁴⁵⁶ Там само.

а типовий; на цих типових моментах, підкресливши всі їхні значення і виділивши їх як основні, редакції варто було зосередити увагу. Тоді замість розмови “по душах” повинна була вирости потрібна і цілком відповідальна біографія»⁴⁵⁷. Важливість цієї замітки в «Історії заводів» полягає в тому, що текст критикується вже після його публікації, тобто пройшовши попередню перевірку/цензуру, і основні закиди стосувалася роботи редакторів, а не оповіді самого Ізотова. Це може свідчити про те, що редактори всіх рівнів самі ще тільки вчилися писати такого стилю тексти і теж робили «помилки», допускаючи «неправильні» елементи й інтерпретації в текстах.

Висновки. Таким чином, впровадження різних способів збирання спогадів, публікація рекомендацій Істпарту як і про що (не)треба писати свої спомини були основою кампанії, направленої на конструювання спогадів про Жовтневу революцію. Запровадженні Істпартом техніки пам’ятання недавнього минулого були перейняті Комісією з історії фабрик і заводів. Однак матеріали цієї комісії свідчать, що окрім теоретичних настанов, як збирати спогади, також поширювались розповіді з власного досвіду колишніх істпартпрацівників про конкретні успішні приклади, як можна проводити збір свідчень робітників.

Паралельно з заходами, що організовувались Комісією з ІФЗ, значний вплив на «правильне» пам’ятання минулого і теперішнього промислових об’єктів мала радянська пропаганда, яка поширювалася через демонстрацію кінофільмів, проведення свят, а також публікацію спогадів зразкових радянських та іноземних робітників, що працювали в СРСР. Спогади іноземців теж були прикладом для мотивації радянських робітників рівнятись на успіхи тих, хто приїхав працювати в СРСР з капіталістичного Заходу. Наочною ілюстрацією, як «правильно» говорити про соціалістичне будівництво, поставали і спогади відомих радянських робітників. Як демонструють спомини Микити Ізотова, завданням таких спогадів передовсім було впровадження певної моделі поведінки. Зокрема, приклад Ізотова мав би спонукати інших робітників навчати своїх методів роботи тих, «хто відставав».

---

⁴⁵⁷ К. Л. Автобиография Н. Изотова // История заводов. 1934. № 3–4 (11-12). С. 224.

РОЗДІЛ 4. НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ ДНІПРОГЕСУ: ВІД ПРОЕКТУ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

Дніпрогес – радянський «промисловий гігант», гордість першої п'ятирічки. Будівництво цієї гідроелектростанції тривало протягом 1927–1939 рр. У 1932 р. відбулося урочисте відкриття станції і введення в дію першого гідроагрегату. У той час гідроелектростанція називалася Дніпрельстаном, а саме будівництво – Дніпробуд. Ще під час будівництва гідроелектростанція зображувалась у кінофільмах, літературних творах, на фотографіях. Один з перших фільм про будівництво Дніпрогесу знятий під керівництвом Дзиги Вертова. Це був фільм про документальну стрічку «Одинадцятий» (1928 р.), у якій йдеться про 11-у річницю Жовтневої революції: «Історична спрямованість назви фільму, а, отже, і фактів, представлених в ньому, відкриває можливість для вивчення радянської індустрії напередодні п'ятирічки, щоб порівняти цей стан зі становищем соціалістичної індустрії на рубежі другої п'ятирічки»⁴⁵⁸. Порівняння, як передбачалось, мало засвідчити успіхи соціалістичного будівництва. Також Дніпрогес зображено в документальному фільмі «Дніпрогес» (реж. Гліб Затворницький, 1927 р.), а деякі кадри з будівництва Дніпрогесу включено до «Турксибу» (реж. Віктор Турін, 1929 р.)⁴⁵⁹.

Будівництво Дніпрогесу представлено і в художніх фільмах: «Штурмові ночі» (реж. Іван Кавалерідзе, 1931 р.), «Вітер з порогів» /«Останній лоцман» (реж. Арнольд Кордюм, 1929 р., у головній ролі – Микола Садовський) та «Іван» (реж. Олександр Довженко, 1932 р.). Одним із центральних лейтмотивів цих фільмів стало виховання «нової людини», яка прийшла на будівництво гідроелектростанції з села і повністю трансформувалась унаслідок своєї участі в будівництві. Звернення до образу саме селянина не випадкове, оскільки до участі в будівництві активно залучались українські селяни: були поширенні

⁴⁵⁸ Иезуитов Н. Кино как источник истории заводов // История заводов. 1933. № 7. С. 81.

⁴⁵⁹ Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995. К., 2005. С. 67.

форми сезонної роботи. Прикметна риса цих фільмів – чіткий поділ на героїв й антигероїв, на тих, хто вірять і підтримують будівництво, і тих, хто виступає проти нього.

Для «Останнього лоцмана» Кордюма характерне неоднозначне зображення головного героя, Остапа Ковбаня, який так і не змінив свого негативного ставлення до будівництва Дніпрогесу та не перетворився з селянина на ідеального робітника. Фільм Кавалерідзе був схвалений Одеською кінофабрикою, але після перегляду експертною комісією в Москві не був допущений до виходу в прокат, причинами чого було названо, зокрема й «неправильне» зображення соціалістичного будівництва: «1. Штурмові ночі» – це типово формалістська картина, в якій соціалістичне будівництво використовується лише як матеріал для суто естетських вправ режисера. [...]. 2... Соціалістичне будівництво набуває характеру відсторонено-героїчного подвигу, що відбувається поза часом і простором з невідомих цілей. [...]»⁴⁶⁰.

Натомість, фільм Довженка вийшов на екрани, хоча і не був однозначно сприйнятий, але став відомим не лише в СРСР, але й за його межами: у 1934 р. поза конкурсом був представлений на Венеційському кінофестивалі⁴⁶¹.

Образ Дніпрогесу в літературі також почав формуватися відразу ж із початком будівництва гідроелектростанції. Це могли бути публікації в художньому стилі або ж невеличкі брошурки, підготовані інженерами, що працювали на будівництві⁴⁶². Їхнім завданням було розповісти якомога більшій кількості населення про побудову нової гідроелектростанції: навіщо вона потрібна, які її особливості, як вплине на країну загалом та кожну радянську людину зокрема (і робітника, і селянина). Серед тогочасних творів про Дніпрогес можемо назвати і «Листи про Дніпробуд» (1931 р.) відомого радянського письменника Федора Гладкова.

⁴⁶⁰ Козленко І. Кавалерідзе: кінокубістичне життє / Іван Кавалерідзе. Мемуари. Драматургія. Публіцистика. Упоряд. Мензелевський С. Київ, 2017. С. 66.

⁴⁶¹ Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995. К., 2005. С. 76.

⁴⁶² Александров И. Г. Днепровское строительство и его экономическое значение. Харьков, 1925. 45 с.; Днепр работает на социализм / Составил Янтаров С. Москва, 1933. 94 с.; Ковалевский А. А. Днепровская гидроэлектрическая станция / Под ред. Веденева Б. Е. Москва-Ленинград, 1932. 111 с.

Також будівництво Дніпрогесу активно висвітлювалося на сторінках радянської преси, як центральної, так і місцевої («Червоне Запоріжжя»). Крім того, спеціально для детального інформування про будівництво «світового гіганта» у 1920-х – 1930-х рр. публікувалися видання «Пролетар Дніпробуду», «Хроніка Дніпробуду» та «Дніпробуд: Бюлетень Державного Дніпровського будівництва». Тематика публікацій могла включати переказ хронології подій на будівництві, технічні звіти, історії про ударників, які перевиконали план, фотографії будівництва та робітників⁴⁶³.

Дніпрогес також зображений і на тогочасних радянських плакатах на фотографіях. Зокрема, відомий плакат «Дніпрогес збудований» (1932 р.) на якому зображена гідроелектростанція та щасливий робітник. Однак Дніпрогес значно ширше представлений на фото, ніж у плакатному мистецтві, оскільки фотографування бачилось як ефективний спосіб фіксації та наочної демонстрації швидкого й успішного будівництва не лише Дніпрогесу, але й загалом соціалізму в СРСР. В одній з радянських статей про фото на Дніпрогесі писали так: «Жоден науковий метод не був так вичерпно використаний, як фотографія, тому що вона є точною копією живої природи»⁴⁶⁴. Фотографії із зображенням будівництва гідроелектростанції, що зібрані у Всеукраїнському центральному фотокіноархіві у місті Києві, представляють палітру тогочасних канонів радянського фотомистецтва: панорамні фото з фокусом на певному будівничому об'єкті, наприклад, гребля чи шлюз (Див. Додаток А) або маси людей на фоні будівлі під час якогось урочистого дійства, наприклад, святкове відкриття Дніпрогесу у 1932 р. (Див. Додаток Б); фото певних агрегатів, машин; портрети окремих відомих інженерів або робітників; фото, де зображено фотогалерею відомих робітників-ударників (Див. Додаток В); і найголовніше – колективні фото (Див. Додаток Г). Для колективних фотографій притаманне зображення робітників зі знаряддями праці в руках (Див. Додаток Г). Як зазначає Ірина Склокіна у своїй статті, присвяченій темі фотообразів Донбасу, такий спосіб фіксації був однією з головних характеристик героя у

⁴⁶³ Хроника Днепростроя, 1930–1931; Днепрострой, 1928–1930; Днепрострой, 1927.

⁴⁶⁴ Кандидов А. Фотография на службе Днепростроя // Советское фото. 1929. №5. С. 137.

виробничому портреті⁴⁶⁵. Фотографії будівництва Дніпрогесу також були зроблені американською фотожурналісткою Маргарет Бурк-Вайт та опубліковані в «New York Times Magazine» у 1931–1932 рр.⁴⁶⁶

У цьому розділі ми розглянемо на конкретному прикладі Дніпрогесу, як проводилась кампанія з написання ІФЗ на промислових об'єктах, у якій ключова роль відводилась збиранню спогадів робітників членами місцевої комісії. Інформація, яку розповідали робітники, мала бути використана в нарисі з історії цієї гідроелектростанції. Тож, буде охарактеризовано саму кампанію, передовсім способи збирання спогадів, та її конкретні результати.

4.1. Збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу

Збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу проводилось у 1933–1934 рр. Вечори спогадів, індивідуальні бесіди членів місцевої комісії з робітниками, письмові звернення комісії написати спогади – це три способи збору свідчень дніпробудівців. Збирання свідчень дніпробудівців розпочалося з проведення вечорів спогадів місцевою комісією/редакцією/редкомісією з історії Дніпрогесу⁴⁶⁷.

Організаторами *вечорів спогадів* про будівництво гідроелектростанції були літератори, представники місцевої комісії, що займалась написанням історії Дніпрогесу: Володимир Юрезанський, автор повісті «Зарево над полями» про революцію 1905 р., кореспондент газети «Известия» (справжнє прізвище Нос); Володимир Кузьмич, автор роману «Турбіни» про будівництво Дніпрогесу; Яків Баш (справжнє прізвище Башмак), який у 1928–1931 рр. працював на будівництві гідроелектростанції і в місцевій газеті «Пролетар

⁴⁶⁵ Склокіна І. Фотообрази Донбасу: створення, соціальне життя, архівування / Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. С. 207.

⁴⁶⁶ Kupensky N. K. The Soviet Industrial Sublime: The Awe and Fear of Dneprostroi, 1927–1932 / A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School Of Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy. 2017. P.115.

⁴⁶⁷ Редакція, редкомісія, комісія – форми, що використовувалися для позначення установи, що займалась написанням історії Дніпровської гідроелектростанції – К. О.

Дніпробуду» та інші⁴⁶⁸. Наявні матеріали щодо роботи комісії містять неповну інформацію щодо її складу. У документах зазначені також Касьян та В. Дончак, але не уточнюється, ким вони працювали до участі у редкомісії. Зокрема, про Касьяна зазначається, що він займався економічними питаннями на Дніпробуді⁴⁶⁹.

У запорізькій пресі вказується, що таких вечорів було проведено 38⁴⁷⁰. Нам вдалося знайти стенограми 21 вечора. Встановити точну кількість таких заходів неможливо, оскільки деякі з них могли не стенографуватися, а стенограми деяких не зберегтися. Ті стенограми, що були знайдені, датуються липнем 1933 р. – лютим 1934 р.: три вечори спогадів у липні, сім у серпні, п'ять у вересні, чотири у грудні, по одному у жовтні та лютому. Кількість учасників могла становити від 8 до 30 осіб.

Завданням вечорів спогадів було не просто зібрати у робітників інформацію про будівництво, але й стимулювати їх до подальших звершень: «Самі вечори спогадів, як і вся політична робота, повинні певним чином спрямовувати наші робочі маси на подальше підвищення трудової активності, підвищення рівня соціалістичного змагання та поліпшення якості експлуатації станції, щоб наші спогади про колишні героїчні дні служили засобом мобілізації, для подальшого поліпшення показників роботи нашого підприємства»⁴⁷¹.

Вечори спогадів про Дніпрогес здебільшого проводились тематично: присвячувались будівництву шлюзу, лінії передач, греблі тощо. Значну увагу приділяли підготовці самого вечора. Провівши пошук потенційних учасників, редакція, що займалася написанням історії Дніпрогесу, поширювала інформацію про організацію цього заходу: розповсюджувались невеличкі

⁴⁶⁸ Від видавництва / Юрезанський В. Т. Дніпрогес. Документальна повість. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 5 с.; Нагорна Г. М. Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду // Кращезнавство. Запоріжжя. 2017. № 3. С. 114.

⁴⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 48.

⁴⁷⁰ Створюємо історію індустріальних велетнів на Дніпрі // Червоне Запоріжжя. 1934. 3 липня. № 151. С. 4.

⁴⁷¹ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО) Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 15.

листівки-повідомлення, а також надсилались персональні запрошення взяти участь у вечорі спогадів.

Одна з перших листівок-повідомлень, що була надрукована 21 липня 1932 р. виїзною редакцією місцевої газети «Пролетар Дніпробуду», повідомляла про організацію вечора спогадів про будівництво гідроелектростанції.⁴⁷² (Див. Додаток Д). Учасники вечора мали розповісти історію будівництва гідроелектростанції у 1929–1931 рр. Листівка-повідомлення була надрукована у кількості аж 150 примірників. Тож організатори прагнули залучити до участі у заході якомога більшу кількість людей.

Перелік питань, представлених у цій листівці, демонструє, наскільки широкою була тематика заходу. Більшість з них присвячена технічним деталям, проте були й ті, що стосувались виховання «нової людини» (соцзмагання, боротьба зі «шкідництвом», кращі ударники тощо) та іноземних спеціалістів, які працювали на будівництві Дніпрогесу. Такі оголошення виконували функцію конспекту питань, щоб учасники попередньо могли спланувати, що розповідати. Водночас, детальний перелік питань міг допомогти організатору й учасникам вечора спогадів протягом самого заходу.

Окрім публічних запрошень були й такі, що розроблялося для конкретно підібраної групи робітників: у запрошенні залишалось місце, куди вписувалось від руки прізвище робітника. Формат цих запрошень був подібний до агітки, що закликала робітника прийти на вечір спогадів:

«Нам відомо, що ти любиш Дніпробуд, адже ти будував його, зводив ударною працею – тому запам'ятай: **11 грудня о 7 годині вечора, в їдальні №3 відбудеться ВЕЧІР СПОГАДІВ робітників Дніпробуду, що споруджували греблю.** На вечір запрошуються всі активісти греблі»⁴⁷³.

У цьому запрошенні зроблений чіткий наголос на тому, *хто* має бути в центрі розповідей про будівництво Дніпрогесу:

⁴⁷² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 02. Арк. 23.

⁴⁷³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 127. Шрифт та виділення жирним відображено як у документі – К. О.

«Йдучи на вечір, дорогий товаришу, згадай перший період будівництва з 1927 р. до кінця 1929 р., згадай, хто, як споруджував перші ряжі на правому і лівих берегах, згадай, як і де працювали теслі, слюсарі, підрильники, машиністи, хто ними керував, згадай кращих водників, водолазів – усіх ударників, які перемагали стихію Дніпробуду»⁴⁷⁴.

У запрошенні також міститься перелік головних питань майбутнього вечора: «Ряжі, шпунти, рефулери, водовідлив, скельні і підривні роботи, підсобні роботи (бетонний завод, завод рідкого повітря, шляхи, крани, механізація), аварії та їх ліквідація, перший бетон, перші бички на лівому і правому берегах, соцзмагання, громадські організації греблі, побут робітників, іноземна консультація»⁴⁷⁵.

Важливими були не лише заплановані для обговорення питання, а й те, як саме мав проходити вечір:

«Пам'ятай, що на вечорі ти зустрінеш всіх своїх бойових товаришів, потрапиш в атмосферу товариської теплоти і сердечності. Твої розповіді, прості і щирі, будуть застенографовані, а потім опрацьовані бригадою радянських письменників. **Вечір буде проводити пролетарський письменник Володимир Кузьмич і у формі відповідей на питання ти, дорогий товаришу, намалюєш нам могутню картину зведення світового гіганта. Ти допоможеш нам знайти передовсім людей – героїв будівництва: партійців, комсомольців, ударників, активістів, – якими керувала наша генеральна ленінська партія на чолі з тов. СТАЛІНИМ. Запам'ятай, товаришу, – В ІСТОРІЇ ДНІПРОБУДУ НАС ЦІКАВЛЯТЬ ЛЮДИ** – тому підготуйся і розкажи нам коротко про своє життя, як ти прибув на Дніпробуд, як ти вступив до ВКП (б), до комсомолу, якщо ти партієць. Розкажи найцікавіший випадок із життя твого колективу, твоєї бригади і твого особистого життя. Отже, чекаємо тебе 11-го грудня о 7 годині вечора в 3 розподі⁴⁷⁶ на лівому березі»⁴⁷⁷.

⁴⁷⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 127.

⁴⁷⁵ Там само.

⁴⁷⁶ Розпод – скорочена форма розподільника – К. О.

⁴⁷⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 127. Шрифт та виділення жирним відображено як у документі – К. О.

Таким чином, вечір спогадів мав бути пронизаний ностальгією за нещодавнім минулим і у виробничих спогадах мали возвеличуватись герої будівництва, Сталін та «світовий гігант» – Дніпрогес. Крім того, завдяки виділенню шрифтом та черговим нагадуванням, у цьому уривку знову був зроблений наголос на тому, що оповідач має говорити передовсім про людей, про себе – і, загалом, про колективну працю. І говорити робітник мав мілітаризованою мовою: робітники поставали «бойовими товаришами», а саме соціалістичне будівництво, окреслювалося би не просто як «боротьба», а навіть більше – як «фронт».

Це запрошення було надруковане у друкарні газети «Пролетар Дніпробуду» тиражем 50 примірників. З огляду на формат та зміст цього запрошення можна припустити, що організатори вечорів вже не прагнули зробити їх якомога масовішими за участі кількох сотень робітників, а навпаки – менш велелюдними, де б всі присутні могли розказати свою історію.

Окрім таких тематично-деталізованих повідомлень потенційним учасникам, організатори також надсилали прості запрошення взяти участь у заході. У цих запрошеннях не було детального переліку питань, лише вказувалось місце та час проведення вечора. Запрошення в основному мало такий зміст:

«Тов. _____

Редкомісія Історії Дніпробуду просить Вас, як активного учасника спорудження греблі, з'явитися 18/ХІІ-33 р. о 5 год. вечора в приміщення 3-го розподу, на вечір спогадів, присвячений будівництву греблі у 1929–1932 рр.»⁴⁷⁸.

В інших такого типу запрошеннях змінювались тільки тема вечора (наприклад, будівництво лінії передач, підстанцій і переходів через Дніпро⁴⁷⁹; мостів⁴⁸⁰), час та дата. Такі запрошення демонструють, що тематика вечорів спогадів поступово, з набуттям досвіду організаторами, ставала більш конкретною та деталізованою.

⁴⁷⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 122.

⁴⁷⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 02. Арк. 43.

⁴⁸⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 124.

Матеріали стенограм вечорів спогадів представляють їх здебільшого як бесіди робітників за участі та під керівництвом членів редкомісії, де учасники, будучи давно знайомими, виголошували промови чи обговорювали певні питання, що стосувались будівництва гідроелектростанції. Аналіз спогадів робітників, виголошених на вечорах спогадів, буде представлено у наступному розділі. Інші архівні матеріали свідчать, що такі зустрічі могли супроводжуватись чи завершуватись спільною вечерею. Інформацію про це знаходимо у матеріалах, які надсилала редкомісія у відділ робітничого постачання будівельників. Асортимент продуктів залежав від того, ким були учасники та якою була їхня кількість. Зокрема, для вечора спогадів, який присвячувався спогадам піонерорганізації про їхню участь у будівництві греблі, шлюзу та гавані, редакція просила виділити 20 кг печива та 40 пляшок ситра⁴⁸¹. Для вечора спогадів, присвяченого будівництву мостів, готувався інший перелік товарів: м'ясо – 20 кг, оселедців – 10 кг, смальцю – 5 кг, цукерок – 5 кг, картоплі – 32 кг, печива – 15 кг, хліба – 20 кг⁴⁸². На один з вечорів спогадів також був запит редкомісії надати 30 пачок сигарет⁴⁸³.

Після проведення вечора спогадів робітників часом закликали написати те, що, на їхню думку, не було сказане, пропущене, і подати замітки в редакцію⁴⁸⁴.

Близькими до вечорів спогадів були *індивідуальні бесіди*, які члени редакції проводили з робітниками. Для їх організації не потрібно було спеціальних оголошень, тому підготовка до них не відображена у джерелах. Однак переліки питань, що ставились робітникам на таких зустрічах, наявні у стенограмах індивідуальних бесід. У наступному розділі буде представлено аналіз індивідуальних бесід, що проводились з робітниками та інженерами: Пишницьким, Гайденком, Паншиним, Кучмою, Тагеровим, Романько.

---

⁴⁸¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 84.

⁴⁸² Там само. Арк. 103.

⁴⁸³ Там само. Арк. 101.

⁴⁸⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 81.

Ще одним способом збирання спогадів було надсилання робітникам *персональних запитів* написати свою автобіографію та спогади про будівництво Дніпрогесу. Наприклад,

«Тов. Краєвський»⁴⁸⁵

Шановний тов. Краєвський. Редкомісія “Історії Дніпрогесу” просить Вас, як активного учасника будівництва, в найкоротший термін надіслати свою автобіографію з описом видатних моментів В/ діяльності на будівництві, необхідних для написання Історії ДГЕС'у»⁴⁸⁶.

Прохання датується 6 січня 1934 р. Часом на таких запитах відсутні дати та підписи, відповідно не завжди відомо, чи це оригінали, чи копії, чи взагалі були відправлені. Проте сам факт наявності такого типу матеріалів свідчить про поширення цього способу збирання спогадів робітників.

Такі прохання були досить стандартизовані і узагальнені: могли вписуватись лише різні прізвища робітників. Але були й ті, що окрім стандартного звернення написати автобіографію містили певну конкретну вимогу/прохання описати «видатні» або ж просто окремі моменти діяльності робітника, наприклад: роботу на кам'яно-дробильному заводі, розбирання Кічкаського мосту, роботи для лінії передач тощо⁴⁸⁷. Також, були звернення до тих, хто міг описати співпрацю з іноземцями або ж побував за кордоном (Див. Додаток Е. 1).

Інколи редкомісія зверталась по декілька разів до однієї й тієї ж людини із проханнями написати спогади. В одному випадку це могли бути прохання у відповідь на отриманий матеріал, щоб робітник ще щось дописав чи уточнив (Див. Додаток Е. 2). Часом повторні звернення надсилались, якщо редакція не отримувала відповіді на перше прохання⁴⁸⁸. Тож Комісії з історії фабрик і заводів, як й Істпарту у 1920-х рр., не завжди вдавалося зацікавити/змусити робітників розповідати чи писати свої спомини.

⁴⁸⁵ Від руки написано прізвище – К. О.

⁴⁸⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 116.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 45.

⁴⁸⁸ Там само. Арк. 46.

Деякі звернення редкомісії написати спогади могли адресуватись не конкретному робітнику, а певному колективу. Нами було знайдено два майже ідентичних звернення до робітників різних заводів, у яких було тільки змінено назву заводу (Див. Додаток Е. 3, 4)⁴⁸⁹. У цих проханнях йшлося про написання спогадів про кращих робітників, що певний час були залучені до будівництва Дніпрогесу.

Тож способи збирання та фіксації спогадів про соціалістичне будівництво були, по суті, продовженням традицій, започаткованих Істпартом: проведення вечорів спогадів, індивідуальні бесіди, написання спогадів робітниками у відповідь на запити редкомісії. Однак, була і суттєва різниця: спогади робітників, що збирала Комісія з історії фабрик і заводів, мали стати головним джерелом для написання історії промислових новобудов, а не лише використовуватися як доказ для підтвердженні більшовицької версії історії, сконструйованої Істпартом.

4.2. Рукописи редакторів та опубліковані тексти

Зібрана інформація про будівництво Дніпрогесу мала використовуватись членами редкомісії для написання збірника з історії гідроелектростанції. Редкомісія розробила схему історії та визначила авторів й теми, про які потрібно було написати у збірнику. Збірник мав починатися з глави про дніпровські терени з часів Російської імперії. Потім – історія Жовтневої революції, і далі конкретно про саме будівництво Дніпрогесу, його значення в теперішньому та подальші перспективи⁴⁹⁰.

Нам вдалося знайти рукописи деяких авторів і відгуки на їхні твори, написані у 1934 р. професійними літераторами, членами вищих комісій, передовсім Всеукраїнської редакції «Історії заводів», та робітниками, які очолювали певні будівельні роботи чи бригади. Ці відгуки важливі тим, що демонструють, як авторам вдавалося написати історію «правильно», «по-

⁴⁸⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 87–88.

⁴⁹⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 12. Арк. 27–29.

більшовицьки», і водночас, яких «помилوک» вони все-таки припускалися. Самі ж твори з історії Дніпрогесу написані не як строгий хронологічний перелік подій, а в художньому стилі. І це очікувано, адже писали письменники.

Відгуки на рукописи були різними: і схвальними, і такими, що містили чимало критики. Найбільш поширене зауваження до авторів стосувалось стилю написання. Наприклад, останнє приписувалося Дончаку, який під час збирання матеріалів на вечорах спогадів найбільше концентрувався на технічних деталях, адже писав історію будівництва шлюзу. Йому радили зробити мову викладу менш монотонною, більш емоційною, не схожою на шаблонний офіційний стиль, притаманний для газет тощо⁴⁹¹. Натомість, глава Юрезанського про Дніпровські пороги часів Петра I та Катерини II, навпаки, була названа такою, що читається з неймовірним інтересом, хоча йому теж рекомендувалося вставляти репліки, які зробили би мову викладу «більш живою»⁴⁹². Часте використання цитат з офіційних документів, за твердженням рецензента, призвело до того, що автор промовляє у своєму тексті мовою документів того часу, про який пише⁴⁹³.

На роботу Башмака було написано відгук учасником Дніпровського будівництва Гарловим. І у своєму тексті він найбільшу увагу звернув на те, як добре Башмак зобразив людей, що працювали на будівництві: «Когорта творців-споруджувачів титанічної сили дніпрогесівських турбін-генераторів показана тобою бездоганно»⁴⁹⁴. Водночас, він радив Башмаку більш детально розкрити успіхи в облаштуванні побуту робітників⁴⁹⁵.

Загалом відгуки на рукописи Юрезанського, Дончака і Башмака були схвальними, хоча і містили низку побажань, порад, як покращити тексти. Зовсім інша справа була з рукописом Кузьмича про будівництво греблі: його робота зазнала нищівної критики⁴⁹⁶. Основний закид до роботи Кузьмича –

⁴⁹¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 14. Арк. 10.

⁴⁹² Там само. Арк. 18.

⁴⁹³ Там само.

⁴⁹⁴ Там само. Арк. 19.

⁴⁹⁵ Там само. Арк. 19–19 зв.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 20–33.

перекручування фактів, передовсім щодо роботи партійних керівників, що працювали на будівництві Дніпрогесу⁴⁹⁷. На додачу, також рекомендувалося вивчити краще російську мову, якою він написав текст⁴⁹⁸. Наостанок огляду зазначалося, що друкувати текст Кузьмича не можна: «Про друк рукопису не може бути й мови. Тов. Кузьмич, якщо він має намір писати “Історію Дніпробуду”, повинен цю історію по-справжньому вивчити і зрозуміти, пізнати людей, що створили Дніпробуд, добре засвоїти рішення партії з питань соціалістичного будівництва і, зокрема, про Дніпробуд [...]»⁴⁹⁹.

Рукопис Кузьмича, по суті, був названий «неправильним», таким, що спотворював реальність. Своєрідний стиль писання Кузьмича обумовлений його ставленням до роботи над історією Дніпрогесу: він збирав цікаві факти про події та людей, а не просто фактаж. Зрозуміло, у текст він включав зібрані на вечорах матеріали. Зрештою, намагаючись зробити текст «живим», автор «неправильно» представив роль партії на «історичному фронті» та героїв будівництва. Хоча, проаналізувавши питання, які він висвітлював, бачимо, що автор розставив правильні акценти: в центрі велике будівництво, така ж увага приділялася тим, хто творив це будівництво, – робітничому колективу, ударникам. Тож, Кузьмич все ж засвоїв основні правила написання історії, але дотримуватися їх йому не зовсім вдавалося. Про це, зокрема, свідчить те, що Всеукраїнська редакція ІФЗ тричі повертала його рукопис на доопрацювання, а згодом він і зовсім відмовився його перероблювати, самостійно подавши свою роботу до видавництва «Молодий Більшовик»⁵⁰⁰. Однак, чи було цей текст опубліковано, встановити не вдалося.

Нами було знайдено уривок з рукопису Кузьмича в різних архівних установах: ДАЗО та Державному архіві Російської Федерації. Уривок мав назву «Свято Дніпробуду»⁵⁰¹. Уривок, наявний в обох архівах, містить однаковий

⁴⁹⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 14. Арк. 20.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 32–33.

⁴⁹⁹ Там само. Арк. 33.

⁵⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6649. Арк. 15.

⁵⁰¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 25. Арк. 144–151; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. Р-7952. Оп. 6. Д. 23. Л. 91–98.

машинописний текст, проте різні правки, хоча всі стосувались коректорської роботи. З огляду на назву глави, можна припустити, що йтиметься про проведення святкових заходів, наприклад, святкування річниці Жовтневої революції, 1 Травня тощо. Проте це припущення помилкове, оскільки Кузьмич як свято представляє працю. При чому, одним з головних героїв у цій главі постає жінка, яка виборола собі право на «справжню» роботу на будівництві, а саме була включена до складу бригади, що займалась підливними роботами⁵⁰². А всі описані події відбувалися на тлі підливу однієї зі скель, що представлено і як перемогу техніки над природою, і як перемогу робітників над куркулями, що не вірили в соціалістичне будівництво⁵⁰³. У подальшому, текст Кузьмича не був перероблений чи опублікований.

Натомість, у 1934 р. російською мовою та в 1935 р. українською мовою (тиражем 2 000 примірників) у Харкові були опубліковані тексти, присвячені будівництву Дніпровської гідроелектростанції. Книги мали назву «З історії Дніпрогесу (уривки)»⁵⁰⁴. У першому виданні були вміщені роботи Юрезанського «Із історії проекту» (пробний уривок), Дончака «Шлюз» (глава I), Башмака «Висока напруга» (IV розділ V глави Історії Дніпрогесу). Друге видання було доопрацьоване і також містило рукописи Юрезанського («Початок боротьби з порогами», «Перші проекти»), Башмака («Поворот») та Дончака («Машина прибули»). До другого видання також увійшов уривок про інженерів, які опановували техніку та нові методи виробництва у Франції, написаний письменницею Марією Марич⁵⁰⁵.

У другому виданні на першій сторінці вказувалось, що цю публікацію видано для залучення робітників у редагуванні уривків з історії Дніпрогесу: «Ці уривки ні в якому разі не можна розглядати, як закінчену історію, а лише як зразки тої роботи, яка зроблена авторами і яка має дати уявлення про

⁵⁰² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 25. Арк. 144–145.

⁵⁰³ Там само. Арк. 147–148.

⁵⁰⁴ Юрезанский В., Дончак В., Башмак Я. Из истории ДГЭС им. Ленина. Пробные главы. Харьков, 1934. 39 с.; Юрезанський В., Башмак Я., Дончак, Мадич М. З історії Дніпрогесу (уривки). Харків, 1935. 98 с.

⁵⁰⁵ Марич М. За кордоном / / Юрезанський В., Башмак Я., Дончак, Марич М. З історії Дніпрогесу (уривки). Харків, 1935. С. 92–98.

літературні прийоми авторів, про їх підхід до висвітлення історичних фактів, достовірності цих фактів, правильності висвітлення окремих постатей та подій»⁵⁰⁶.

Писати свої враження та зауваження на адресу Всеукраїнської редакції «Історії заводів» закликали робітників, «старих більшовиків», істориків та літераторів. Формат спілкування з читачами пропонувався наприкінці книги: дати відповідь на наступні запитання:

1. «Чи подобається тобі мова та спосіб літературного прийому автора, чи цікаво читається?»
2. Що ти можеш сказати про достовірність описаних тут подій та постатей їх учасників?»
3. Що ти можеш сказати про ці уривки?»⁵⁰⁷

Порівнявши цей збірник із планом збірника з історії Дніпрогесу, бачимо, що не всі заплановані теми увійшли до опублікованого тексту. В «Історії заводів» (1934 р.) вказувалося, що Володимир Кузьмич мав написати про будівництва греблі; Яків Башмак – про будівництво гідроелектростанції; В. Дончак – про шлюзи, гавань та лінію електропередач; І. Я. Касьян мав дати характеристику економічному значенню Дніпробуду; Володимир Юрезанський мав написати «історію проблеми Дніпра протягом двох століть – від Петра I до постанови Раднаркому про початок будівництва»⁵⁰⁸. Натомість, в опублікованих уривках «З історії Дніпрогесу» відсутні тексти Кузьмича і Касьяна.

Більше робіт з історії Дніпрогесу у 1930-х рр. місцева комісія не опублікувала. У 1938 р. згадані тексти Юрезанського («Початок боротьби з порогами», «Перші проекти») було вміщено до верстки «Українського збірника

⁵⁰⁶ Юрезанський В., Башмак Я., Дончак В., Мадич М. З історії Дніпрогесу (уривки). Харків, 1935. С. 2.

⁵⁰⁷ Там само. С. 99.

⁵⁰⁸ Юрезанский В. Работа над предисторией Днепрогэса // История заводов. 1934. № 3–4 (11–12). С. 103.

з історії заводів». Але збірник не був надрукований, він у рукописному вигляді зберігається в Державному архіві Російської Федерації⁵⁰⁹.

У післявоєнне десятиліття видавалися художні твори Башмака (вже під псевдонімом Баш), у яких сюжет розгортався на Дніпрогесі⁵¹⁰. Також художні твори про Дніпрогес писав Юрезанський, зокрема, тема будівництва представлена ним у творі «Підкорення ріки» (1946 р.)⁵¹¹. У 1970 р. у Дніпропетровську було видано його книгу «Дніпрогес» накладом 4200 примірників⁵¹². Вона складалася з двох глав: «Історія проектів» та «Гребля». Коротку історію написання цих творів та автобіографію Юрезанського для цієї публікації написав Яків Баш⁵¹³. Також, уривки про історію будівництва Дніпрогесу, написані Юрезанським, видавались у 1970-х рр. в запорізькій пресі⁵¹⁴. Рукописи інших членів редкомісії, що займалась написанням історії Дніпрогесу, не були опубліковані. Один з членів комісії, Кузьмич, був репресований під час Другої світової війни та помер у 1943 р.⁵¹⁵

Збирання спогадів про будівництво Дніпрогесу також бачилось одним зі способів навчити робітників «правильно» говорити і писати про минуле і сучасне. На прикладі опублікованих спогадів дніпробудівця Бориса Вейде маємо змогу розглянути, чи вплинули на нього радянські техніки конструювання колективної та індивідуальної пам'яті робітників. У 2000-х рр. було знайдено і опубліковано його щоденник, переписаний у 1950-х рр. на основі заміток, зроблених у міжвоєнний час.

⁵⁰⁹ ГАРФ. Ф. Р-7952. Оп.2. Д. 151. Л. 125–159.

⁵¹⁰ Баш Я. Гарячі почуття. К., 1963. 300 с.

⁵¹¹ Юрезанський В. Покорение реки. М., 1946. 356 с.

⁵¹² Юрезанський В. Т. Дніпрогес. Документальна повість. / Вступ. стаття: Яків Баш «Літописець Дніпробуду». Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 182 с.

⁵¹³ Баш Я. Літописець Дніпробуду / Юрезанський В. Т. Дніпрогес. Документальна повість. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. С. 7–14.

⁵¹⁴ Юрезанський В. Страницы славной истории (Строительство Днепрогэс) // Индустриальное Запорожье. 1965. 16 июня. С. 3; Юрезанський В. Страницы славной истории (Фрагменты из 2-й ч. рукописи о строительстве Днепрогэс «Плотина») // Индустриальное Запорожье. 1965. 27 августа. С. 3; Юрезанський В. Триумф: про будівництво Дніпрогесу // Комсомольське Запоріжжя. 1967. 2 липня. С. 1–2.

⁵¹⁵ Ільєнко І. Володимир Кузьмич / З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій / Упоряд. О. Г. Мусієнко. К., 1991. С. 290.

Спогади дніпробудівця Бориса Вейде. З 2007 р., як зазначає Надія Швайба, уривки спогадів Бориса Вейде почали публікуватися в запорізькій пресі, а потім в інтернеті⁵¹⁶. У 2012 р. вони були видані окремою публікацією у Києві мовою оригіналу, російською, і мали назву «Записки будівельника». Ця публікація складається з кількох частин. Перша – «Від упорядника»: в ній Надія Швайба, упорядниця, описала, хто знайшов ці спомини та яким був їхній шлях до публікації. Друга частина – «Борис Вейде і його час». У цьому тексті Швайба запропонувала читачам свій аналіз споминів робітника. І, власне, головна глава – самі спогади – «Вейде Борис Александрович. Записки строителя. 1908–1935», що писались на базі щоденників. Наостанок – «Коментарі», підготовані упорядницею, та «Додатки».

Взагалі, роль запорізької дослідниці Надії Швайби в адаптації цього тексту надзвичайна, оскільки завдяки її роботі спогади «заговорили» до читача і стали доступні широкому загалу. Завдяки її роботі можна дізнатися ті відомості про Вейде, що відсутні у його спогадах, але віднайдені в архівних джерелах, наприклад, інформацію про те, що він мав подвійне прізвище, Лехмус-Вейде⁵¹⁷. У частині публікації, написаній Швайбою, спомини Вейде розглянуті в контексті тих подій, що відбувалися в радянському суспільстві 1920-х – 1930-х рр. Завдяки цьому самі спогади можуть стати більш зрозумілими для читачів, які професійно не займаються історією. А в її примітках по тексту споминів зазначені правки, закреслення, дописи, що їх робив автор. Підготовка до публікації здійснювалася за фотокопіями джерела. Як зазначає Швайба, місце, де оригінальний текст міг би зберігатися наразі, невідоме. Вона припускає, що після смерті А. В. Бойка, історика, що також

---

⁵¹⁶ Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. С. 4; У мережі Інтернет спогади Бориса Вейде «Как я строил Днепрогэс» (Ч. 1–3) були опубліковані, зокрема, на цьому ресурсі, URL:

<https://operkor.wordpress.com/tag/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81-%D0%B2%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B5/>
(дата відвідання 18.02.2017).

⁵¹⁷ Швайба Н. І. Борис Вейде і його час / Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935). Упорядник Н.Швайба. К., 2012. С. 8.

займався підготовкою публікації, щоденник залишився в особистому архіві цього запорізького науковця⁵¹⁸.

Тож, перевірити, наскільки опублікована версія відповідає оригіналу неможливо. Хоча, певною мірою, так само важко назвати джерело, з яким працювала упорядниця, оригінальним. Як зазначає Надія Швайба, свої мемуари Вейде писав протягом всього свого життя⁵¹⁹. Однак перші 39 сторінок зошита-щоденника (1908–1922 рр.) відсутні⁵²⁰. Та частина, що була знайдена, охоплювала період з 1923 р. до 1935 р. Як припускає Швайба, цей уривок зі спогадів міг бути переписаний у післявоєнний час, оскільки є вказівка на те, що ці спомини присвячувались сину Вейде, Феліксу Борисовичу, а сам текст написаний акуратно, без орфографічних помилок⁵²¹. Тож, як пише сама упорядниця: «Невідомо, наскільки зведений у 1950-ті роки текст співпадав із текстами 1920-30-х років»⁵²². З огляду на це, можна припустити, що Вейде міг переписати певні уривки, описати певні події та людей не так, як він оригінально їх сприймав, а вже переосмисливши їх.

В опублікованих спогадах перед читачем постає вже цілком сформована «нова людина», яка мислить «правильними» категоріями і вміє писати «по-більшовицьки». Будучи латишем за походженням, у своїх спогадах Вейде представив себе радянським робітником, який до 1923 р. служив у Червоній армії, потім працював на заводі в Запоріжжі, а згодом на будівництві Дніпрогесу. Певний час він був робкором місцевої газети «Червоне Запоріжжя», а на Дніпробуді входив до відділу з найму та звільнення, що по суті, займався «чисткою» кадрів⁵²³.

У споминах простежується величезна кількість штампів, що притаманні для тогочасних его-документів. Автор представлений просто зразково: має «правильне» походження, тобто з бідної сім'ї, дотримується комуністичних

⁵¹⁸ Швайба Н. І. Від упорядника / Вейде Б. Записки будівельника (1908-1935). Упорядник Н. Швайба. К., 2012. С. 3–4.

⁵¹⁹ Швайба Н. І. Борис Вейде і його час. С. 7.

⁵²⁰ Там само.

⁵²¹ Там само. С. 6–7.

⁵²² Там само. С. 21.

⁵²³ Вейде Б. Записки будівельника. С. 53.

ідеалів. Як пише Швайба: «Вейде добре розумів і знав, про що можна писати, а про що краще промовчати»⁵²⁴. Тож його спогади, написані у формі щоденника, – це яскравий приклад того, як у процесі написання споминів зовнішній контроль переростав у внутрішній самоконтроль. У своєму дослідженні Йохен Геллбек, аналізуючи щоденники метробудівців, зауважує, що щоденник як жанр не був суто особистим документом, а розглядався радше як «засіб та інструмент формування «Я», що визначався в категоріях об'єднання індивідуального та колективного, суб'єктивного та об'єктивного»⁵²⁵.

Пишучи про 1920-ті – 1930-ті рр., Вейде ділить населення СРСР на дві категорії: «непманів» та пролетарів. Він відверто демонструє свою зневагу до «непманів» і засуджує їхню поведінку, а пролетарів зображає як справжніх героїв соціалістичного будівництва. Водночас, у його мемуарах зроблено акцент на тому, що соціалістичне будівництво – це не просто успіх Радянського Союзу, а дещо більше, те, що може вразити світ: «Темпи Дніпробуду вже вражали світ. Бородаті дядьки в постолах, молодь зі значками КІМу на косоворотках, чоловіки і жінки демонстрували чудеса самовідданості і невтомності, дивуючи навіть американців»⁵²⁶.

Крім того, свою роль у будівництві соціалізму Вейде вбачав у тому, щоб ретельно виявляти «інших», передовсім «шкідницькі елементи». Тому що вони ставали на заваді створенню «нового» – ідеального – суспільства, про яке влада говорила ще з 1917 року. Свою «місію» Вейде зміг реалізувати, працюючи у складі відділу з найму та звільнення починаючи 1929 р.⁵²⁷ Про те, кого Вейде вважав ворогами, свідчить уривок з його спогадів: «Наїхало багато народу: колишні в'язні, бандити, петлюрівці, злодії усіх мастей, колишні білі офіцери, контрабандисти, священники, спекулянти, куркулі, карателі, сектанти, учасники бунтів, аристократи та інші. Проте найбільше було звичайних людей, простих, невибагливих, стійких»⁵²⁸.

⁵²⁴ Швайба Н. І. Борис Вейде і його час. С. 26.

⁵²⁵ Хелльбек Й. Революция от первого лица. С. 66–67.

⁵²⁶ Вейде Б. Записки будівельника. С. 49.

⁵²⁷ Там само. С. 53.

⁵²⁸ Там само. С. 47.

У своїх мемуарах Вейде описував, як виявляв зазначених вищезгаданих «шкідників», які приховували своє «вороже» походження, влаштовуючись працювати на будівництві Дніпрогесу, зокрема, подаючи фальшиві документи. У текст спогадів автор також вмістив кількісні і поіменні списки тих, кого відстрили від роботи, і вказував, через які саме причини⁵²⁹. Очевидно, що ці відомості він взяв з документів відділу, де працював.

«Іншими» у спогадах Вейде постають «куркулі» і їхні діти та священики. І цей образ класового ворога переростає в образ особистого ворога Вейде. Всі можливі негативні характеристики приписуються передусім священикам та «куркулям». Зокрема, останні, як пише Вейде, стверджували, що побудувати Дніпрогес не вдасться, оскільки це «вигадка більшовиків» тощо⁵³⁰. «Іншими», а точніше «чужими», в спогадах Вейде також постають іноземці. Пишучи про них, він зображає їх такими, що не вірять в соціалістичне будівництво, але поступово змінюють свою думку і в результаті неймовірно дивуються його досягненням⁵³¹.

На противагу «іншим», у спогадах постійно фігурує «нова людина», яка активно працює на соціалістичному будівництві. Як і у випадку зі «шкідницькими елементами», до тексту мемуарів вміщено переліки передових робітників, тих, кого називали прикладом для наслідування⁵³².

У спогадах яскраво можна прослідкувати вплив радянської пропаганди на виховання «нової людини» та її повсякденне життя. Вейде неодноразово згадує про своє захоплення читанням. Він пише про бібліотеку, в якій працював завідувачем до того, як піти працювати на Дніпрогес, адже був випускником курсів бібліотечних робітників. Також пише про книги, які читав: «Читав запоем і більшість вечорів проводив у бібліотеці біля каміну»⁵³³. Один з уривків, присвячених книгам, демонструє, що чіткої межі між «правильною» та «неправильною» книгою не було:

⁵²⁹ Вейде Б. Записки будівельника. С. 52, 56, 59, 61–62.

⁵³⁰ Там само. С. 48.

⁵³¹ Там само. С. 49, 71–72.

⁵³² Там само. С. 56.

⁵³³ Там само. С. 34.

«Якось я отримав для бібліотеки журнал “Новий Світ”. Мій знайомий продавець сказав: “Читайте повість Пільняка ... сенсаційна необхідна повість про Фрунзе!”. Однак прочитати цю повість не довелося. Коли я закінчив вечірній прийом відвідувачів, прийшов Окрліт і забрав цю книгу, залишивши розписку. Наступного дня стало відомо, що повість розкривала причини смерті М.Ф. Фрунзе. Так говорили ті, хто встиг її прочитати ...»⁵³⁴.

Варто зауважити, що ніяких власних коментарів до цієї ситуації Вейде не надає. У своїх спогадах Вейде подає перелік прочитаних ним творів, авторами яких були Горький, Малишкін, Фадєєв, Форш, Тинянов, Бабель та Фурманов⁵³⁵. Проте залишаючи невеликі замітки про сюжети творів зазначених авторів, він не писав про свої враження від прочитаного. Очевидно, що Вейде чітко знав, що була література «ідеологічно правильна» і та, прочитання якої могло призвести до небезпечних наслідків. Надія Швайба вказує на те, що у 1930-х рр. «у Вейде не вгасає інтерес до подробиць революційних років, серед прочитаного – “Північна контрреволюція” Миколи Корнатовського, “Антанта і Жовтнева революція” Олександра Гуковського»⁵³⁶.

Вплив пропаганди також яскраво продемонстровано, коли Вейде пише про релігію та «колишніх»: «У медсанчастині Дніпробуду організували бенкет. Здавалося, що не було революції, не було громадянської війни. У великій залі в кутку горіла лампадка перед іконою Св. Миколи. На протилежному боці портрети Миколи II та його дружини. Посеред кімнати розкішно накритий стіл. Безліч дорогих вин і закусок. За столом гості в костюмах 1915 року, дами, вбрані у шовки і діаманти. Самі дворяни з діда-прадіда. Випили, заспівали “Боже царя бережи” ... Однак про цей таємний бенкет, за словами очевидців, стало відомо широким масам»⁵³⁷.

⁵³⁴ Вейде Б. Записки будівельника. С. 43.

⁵³⁵ Там само. С. 42.

⁵³⁶ Швайба Н. І. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. 2011. Вип. 8. С. 95–96.

⁵³⁷ Вейде Б. Записки будівельника. С. 49.

Як видно з цієї цитати, автор переказує чийсь слова, того, хто ніби-то міг бути на цій події. Підозрілими і однозначно перебільшеними видаються деталі про стіл, портрети царя і його дружини, одяг. Ця цитата більше схожа на текст, переказаний і написаний за певною схемою.

У спогадах Бориса Вейде відображений також культ вождя, культ Леніна. Він описує, як населення сприйняло його смерть: «Одяглися в траур завод, місто, країна»⁵³⁸. Крім того, Вейде зазначає, що після звістки про його смерть багато людей подали заяви про прийом в партію⁵³⁹. Також, на початку спогадів автор згадує про своє знайомство з Феліксом Дзержинським, якого називає «рицарем революції»⁵⁴⁰. Деталей про це знайомство немає: автор тільки зауважує, що Дзержинський йому допоміг. Але ця допомога, ймовірно, мала важливе значення в його житті, адже на честь Дзержинського він назвав свого сина Феліксом⁵⁴¹.

Окрім розповідей про власну роботу та події державного масштабу, у спогадах Бориса Вейде також міститься чимало заміток про його особисте життя та стосунки з жінками. Пишучи про жінок, Вейде поділяє їх на дві групи: так звані зіпсовані жінки та зразкові робітниці. Перша категорія представлена згадками про «непманок» та «стару буржуазію»⁵⁴². У спогадах автор намагається продемонструвати, як він повадився з ними. І у такий спосіб вкотре переконати читача (а можливо, і самого себе), що він був «новою людиною». Зокрема, не випадково включено оповідь Вейде про те, що він припинив стосунки з однією жінкою після того, як вона сказала, що Сталін має «плебейський вигляд»⁵⁴³. Чи був насправді такий випадок у житті автора сказати достеменно не можна, проте ця нотатка показує, як Вейде намагається продемонструвати засудження подібних висловлювань і продемонструвати свою політичну лояльність.

⁵³⁸ Вейде Б. Записки будівельника. С. 33.

⁵³⁹ Там само.

⁵⁴⁰ Там само. С. 30.

⁵⁴¹ Там само; Швайба Н. І. Борис Вейде і його час. С. 7.

⁵⁴² Вейде Б. Записки будівельника. С. 35–36.

⁵⁴³ Там само. С. 60–61.

На противагу цим згадкам, у спогадах є розповіді про передових робітниць, з якими Вейде працював. Зокрема, ідеальною робітницею представлено Женю Романько, комсомолку, що організувала першу жіночу бригаду на будівництві Дніпрогесу⁵⁴⁴.

Спогади Вейде можна порівняти зі мемуарами американця Джона Скотта, що працював на будівництві Магнітогорська у 1932–1937 рр. («За Уралом. Американський робітник в російському місті сталі»)⁵⁴⁵. Спогади Скотта вперше були опубліковані у США 1941 р., після його повернення з СРСР. У 1991 р. їх було видано в Росії. У російському виданні, окрім самого тексту споминів, також вміщені фотографії Скотта, його сім'ї та Магнітогорська 1930-х рр. На відміну від Фредеріка Лєграна, спогади Скотта, як і Вейде, були радше продуктом радянської пропаганди, а не її інструментом.

Спомини Скотта і Вейде першопочатково писались у формі щоденників. І тому вони містять в собі низку тогочасних штампів правильного писання. Як у споминах Вейде, так і у Скотта, представлено образ і «нової людини», й «інших». «Нова людина» у спогадах Скотта – це робітник, який самовіддано працює на будівництві соціалізму, активно вчиться або займається самоосвітою, відвідує різноманітні культурні заходи. Також, американець змальовує всю палітру інструментарію радянської пропаганди та механізми її впливу на суспільство: виступи партійних лідерів, пресу, постановки в театрах, повідомлення на радіо, діяльність навчальних закладів тощо⁵⁴⁶.

Подібність у розстановці акцентів та увага до однакових тем пояснюється впливом радянської ідеології та пропаганди на населення, у даному випадку, на робітників: як радянських, так й іноземців, що приїхали працювати у «Країну Рад».

Обидва тексти мемуарів з часом могли бути підкоректовані своїми ж авторами. Тому у спогадах Скотта можна прослідкувати зміну риторики автора:

⁵⁴⁴ Вейде Б. Записки будівельника. С. 58.

⁵⁴⁵ Скотт Дж. За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали / Пер. с англ. М.: Издательство Московского университета, Издательство Уральского университета, 1991. 304 с.

⁵⁴⁶ Там само. С. 68, 210.

від захоплення процесами, що відбувалися в СРСР, коли він приїхав, і до розчарування перед від'їздом⁵⁴⁷. Натомість, у Вейде така зміна не прослідковується: протягом всього тексту його переконання у правильності комуністичних ідеалів лише зміцнюються. Тож можна сказати, що мемуари Вейде чітко відображають, як «нова людина» вчилася «правильно» говорити про себе, і що це вплинуло на стиль її репрезентації в майбутньому.

Висновки. Історія будівництва Дніпрогесу мала бути однією з фундаментальних радянських історико-літературних праць, присвячених історії фабрик та заводів у 1920-х – 1930-х рр. А сам Дніпрогес мав символізувати перемоги радянської влади над буржуазним минулим та капіталістичним Заходом. Образ Дніпрогесу, як гіганта промисловості, що викликав захоплення і у СРСР, і в усьому світі загалом, підсилювався його зображенням у кіно та літературі. Збирання спогадів робітників стало одним зі способів виховання « нової людини », яка мала вірити і демонструвати свою віру у соціалістичне будівництво. Використані місцевою комісією способи збирання споминів, свідчать про прагнення зібрати якомога більше відомостей та залучити значну кількість робітників. Одним із найбільш дієвих способів конструювання пам'яті на Дніпрогесі можна назвати вечори спогадів. Оскільки саме їх підготовка проходила дуже ретельно, із завчасно підготовленими питаннями для обговорення та доповідями, підібраним складом учасників.

Зібрані спогади послужили фактологічним матеріалом для редакторів комісії, що займалась написанням Дніпрогесу, однак ця праця так і не була до кінця завершеною. Опубліковані у 1934 р. та 1935 р. уривки з історії гідроелектростанції не були дописані для подальшої публікації. Попри це, сама кампанія збирання спогадів робітників стала дієвим інструментом самоідентифікації дніпробудівців як радянських робітників, як « нових людей ». А самостійне написання споминів робітниками навчило їх вибирати правильні теми та стиль письма: яскравим прикладом цього є спогади Бориса Вейде.

---

⁵⁴⁷ Скотт Дж. За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали. С. 249.

РОЗДІЛ 5. ПОСТАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» У СПОГАДАХ РОБІТНИКІВ ПРО БУДІВНИЦТВО ДНІПРОГЕСУ

5.1. Репрезентації робітників на вечорах спогадів

Вечори спогадів розпочинались зі вступного слова їхніх організаторів, які були водночас і ведучими. Вони розповідали про кампанію з написання історії фабрик та заводів і її завдання. Це передовсім було характерним для перших зустрічей⁵⁴⁸. Надалі робітників просто ознайомлювали з переліком питань про те, що потрібно обговорити.

Від підготовленості та індивідуальної майстерності організаторів залежала обстановка та загальна атмосфера цього заходу: вони намагалися зробити її менш формальною, закликаючи робітників «не соромитись» говорити та почувати себе «як вдома»⁵⁴⁹. Точної хронології подій в розповідях не вимагалось: зазначалося, що цю інформацію можливо перевірити у діловодній документації⁵⁵⁰. Робітникам рекомендувалося не перейматися щодо стилю викладу матеріалу: згодом можна взяти стенограму і виправити в ній помилки⁵⁵¹. Наприкінці вечора організатори просили робітників написати свої спогади, зосередившись на найцікавіших моментах будівництва⁵⁵².

Центральною темою розповідей на таких вечорах, звичайно ж, мало бути будівництво Дніпрогесу. Але окрім вечорів, присвячених темі будівництва Дніпрогесу, комісія також провела два вечора спогадів «червоних партизан» про встановлення радянської влади на Запоріжжі (2 та 6 вересня 1933 р.). Представники комісії обгрунтовували необхідність проведення цих зустрічей тим, що без написання історії Жовтневої революції неможливе написання історії Дніпрогесу⁵⁵³. Ці вечори в черговий раз демонструють, наскільки тісно

---

⁵⁴⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 35–62.

⁵⁴⁹ Там само. Арк. 63–63 зв.

⁵⁵⁰ Там само. Арк. 37–38.

⁵⁵¹ Там само. Арк. 38.

⁵⁵² Там само. Арк. 80 зв.

⁵⁵³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 47. Арк. 109–109 зв.

були пов'язані між собою обидві кампанії з написання радянської історії. Розповіді, що лунали на цих вечорах, підкреслювали регіональні особливості «боротьби за справу революції» на Запоріжжі: йшлося про протистояння більшовиків з «бандами» Марусі Никифорової, Махна, Григор'єва⁵⁵⁴.

На інших вечорах спогадів робітники розповідали про різні аспекти будівництва гідроелектростанції. Наприклад, на одному з перших вечорів, який проводив Касьян 16 липня 1933 р., були розглянуті питання щодо будівельної техніки та її освоєння робітниками, про американських спеціалістів, будівництво житла, трудову дисципліну, соцзмагання, шкідництво. Нами було знайдено два екземпляри стенограми цього вечора⁵⁵⁵. І на одному з них підкреслені згадані нами питання⁵⁵⁶. Це свідчить про увагу членів місцевої редкомісії саме до перелічених питань, адже правки та підкреслення найімовірніше робили члени редкомісії.

Такі ж питання обговорювалися і на наступних зустрічах. Присутні на вечорах робітники, коли виступали, в основному не представлялися. І це зрозуміло, адже здебільшого вони були членами того самого робітничого колективу. Однак формати проведення вечорів спогадів інколи відрізнялися. На деяких з них першою проголошувалась попередньо підготована доповідь одного робітника, а потім йшло загальне обговорення, доповнення. Зокрема, таким був вечір спогадів про будівництво гавані (7 серпня 1933 р.)⁵⁵⁷. Деякі ж вечори відразу розпочиналися зі спільної бесіди. Наприклад, у такому форматі відбулася зустріч робітників, що працювали на будівництві шлюзу (22 серпня 1933 р.)⁵⁵⁸.

Варто наголосити, що обидва щойно згадані заходи проводив один і той же організатор – Дончак. На другому вечорі він неодноразово нарікав на те, що робітники зовсім не підготовлені⁵⁵⁹. Ведучий був змушений ставити дуже

⁵⁵⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 47. Арк. 6, 120.

⁵⁵⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 35–62; Спр. 44. Арк. 13–40.

⁵⁵⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 13–40.

⁵⁵⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 45–63.

⁵⁵⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 53–92.

⁵⁵⁹ Там само.

багато запитань, щоб розговорити робітників, «витягнути» з них хоча б якусь інформацію. Також маємо зазначити, що на вечорах робітники не завжди відповідали на запитання організаторів. Інколи тому, що не знали відповідей на поставлені запитання, інколи ж просто розповідали те, що не стосувалося поставленого запитання тощо. Тому буде перебільшеним твердження, що організаторам зустрічей вдавалося повністю контролювати розповіді робітників. Більш вірогідною виглядає теза про те, що організатори, аби зібрати необхідну інформацію, намагалися спрямовувати розповіді у потрібне русло.

Як демонструють стенограми, багато розповідей робітників були присвячені фактологічним і технічним деталям будівництва. У цих розповідях про будівництво промислового гіганта першої п'ятирічки самі робітники відходять на другий план. А коли організатори наголошували на показі людей, йшлося конкретно про передовиків, тих, хто працював найкраще.

Про це, зокрема, йдеться у вступному слові Кузьмича на вечорі спогадів, що відбувся 11 грудня 1933 р. Він наполегливо акцентував увагу на тому, що потрібно говорити не тільки про будівельну техніку, а й про тих, хто її опановував, робив її «більшовицькою»⁵⁶⁰. Мова йшла про те, що спершу показовими вважалися «американські темпи» роботи, але потім їх змінили кращі, швидші, «радянські темпи»⁵⁶¹.

Також Кузьмич закликав згадувати жартівливі висловлювання робітників: «Давайте зберемо весь цей так званий фольклор розмов. Напр.: т. такалажників називали каталажниками, домкрат – панкрат і т.ін. так само як кожух домни називали юпкою і т.д.»⁵⁶². На іншому вечорі (18 грудня 1933 р.) Кузьмич так само наголошував, що значно цікавіше говорити про людей, а не про техніку і пропонував, як це, наприклад, зробити: «Ось ви і уявіть, що ви – Максим Горький і можете розповісти все, як Горький [...] Ось, наприклад, т. Зільберштейн, яка характеризувала всіх людей, серед них і Соловйова, згадала, що після роботи ходили до Соловйова і він пригощав “поліном” – це,

⁵⁶⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 27.

⁵⁶¹ Там само.

⁵⁶² Там само. Арк. 28.

виявляється, особливий пиріг, якого навіть в кондитерській не зроблять. Звичайно, це випадок споживчого характеру, а нас більше цікавлять випадки виробничого характеру»⁵⁶³.

Розповідаючи про соціалістичне будівництво та його передовиків, робітники дещо «забували» безпосередньо про себе. Їхні розповіді розпочиналися з моменту приїзду на будівництво, а якщо вони і говорили про своє життя до того, то вказувалось лише звідки вони родом та ким і де працювали раніше. Наприклад, один з робітників зазначав, що у 1920 р. був у складі комісії на Донбасі, що займалась «оглядом під'їзних шляхів, зруйнованих громадянською війною [...] Хоча комісія і називалася ім'ям Троцького, але на щастя чи на жаль, я ніколи не бачив самого Троцького, ми тільки користувалися великою вивіскою»⁵⁶⁴. Ця, здавалося б, незначна ремарка про Троцького насправді може бути дуже показовою, оскільки свідчить про намагання робітника продемонструвати своє відчуження від «ворожих елементів» на чолі з Троцьким.

Важливим чинником, що впливав на тематичність вечорів і стиль подачі матеріалу була особа його організатора. Зацікавленість не лише фактажем подій, але й особистим життям робітників до їхнього приїзду на Дніпрогес була, наприклад, у вже згаданого Кузьмича. Ймовірно, питання, що підіймалися Кузьмичем, і послужили однією з причин, чому його текст з історії Дніпрогесу, про який вже йшлося, був розкритикований рецензентом. Один з робітників, що виступав на вечорі організованому Кузьмичем, розповів, що переїхав з Донбасу на будівництво Дніпрогесу завдяки дітям⁵⁶⁵. Кузьмич попросив його розповісти про дітей і робітник розповів про них небагато, але «правильно»: «Мої діти дізналися про Дніпробуд з газет і почали мене тягнути до нього й таким чином спокусили мене сюди переїхати»⁵⁶⁶. У цьому випадку показові два основних моменти. По-перше, йдеться про вплив газет як одного з дієвих інструментів пропаганди і агітації робітників йти на будівництво. По-

⁵⁶³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 14.

⁵⁶⁴ Там само. Арк. 40 зв.

⁵⁶⁵ Там само. Арк. 5.

⁵⁶⁶ Там само.

друге, саме молодше покоління представлено як головний рушій соціалістичного будівництва.

Розповідаючи про себе та свій колектив, робітники постійно акцентували увагу на ставленні до праці. Стівен Коткін зауважує, що головним було демонструвати віру, а вірити не обов'язково⁵⁶⁷. І вечори спогадів були чудовим способом продемонструвати присутнім і організаторам свою віру та лояльність і, водночас, убезпечити себе від неприємностей. Практично на всіх вечорах спогадів говорили про тих, хто зразково працював. На противагу старанному робітникові згадували про «інших», передовсім тих, хто «підривав» соціалістичне будівництво.

У спогадах вказувалися їхні прізвища, а основна увага була зосереджена на «помилках», які ті зробили. І наступна категорія, про яку говорили, протиставляючи радянським робітникам, – це іноземці. Їх характеризували зазвичай, як таких, що налаштовані скептично до праці радянських робітників.

В одній із проаналізованих розповідей постає образ ідеального радянського робітника, «нової людини», яка вірить в соціалістичне будівництво: «Були, наприклад, такі хороші робітники, як Пуляєв. Він весь час ходив і говорив: “давайте працювати”. Майстер йому відповідає: “Ти, будь ласка, не чіпляйся”. Він був дуже свідомий, щойно закінчував роботу, одразу ж приходив і просив іншу»⁵⁶⁸.

У цьому уривку праця постає і як основний критерій зразковості робітника, і як метод його виховання. Розповідаючи про самовіддану працю, робітники, по-перше, говорили про свою участь у соцзмаганнях: у спогадах робітників це питання стоїть майже на одному рівні з переказом фактажу будівництва. Оповіді присвячувались темам змагання бригад лівого та правого берегів Дніпра, молоді з досвідченими робітниками тощо. Другий аспект – планове виконання роботи. Наприклад, знаходимо згадку про те, що одного разу бригада комсомольців не виконала свою роботу за 10 днів, а зробила її за

---

⁵⁶⁷ Kotkin S. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. P. 198–237.

⁵⁶⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 86.

11: «Після цього народ ходив, наче щось втратив»⁵⁶⁹. Однак розповідь про цю прикрість завершилась на оптимістичній ноті: наступного разу ця бригада виконала таку ж роботу за 8 днів⁵⁷⁰.

Особливо підвищувалась увага до праці напередодні та під час релігійних свят. Робітник Рубан пригадав про «боротьбу» комуністів та комсомольців напередодні Великодня у 1931 р. за те, щоб робітники у дні релігійних свят йшли працювати на шлюз [на будівництво шлюзу – К. О.]⁵⁷¹. В його описі цю «боротьбу» виграли комуністи: в ті дні майже всі робітники вийшли на роботу⁵⁷².

Радянська пропаганда використовувала різноманітні методи задля стимулювання ефективності праці. Одним з них була стінгазета. Як зазначає робітник Паншин, після того, як почали укладати «соцдоговори», на стінгазеті вказувались показники: «Одних хвалили, а інших підтягували»⁵⁷³. Подібні завдання щодо підвищенні показників, а також дисциплінування робітників виконувала виїзна редакція газети «Пролетар Дніпробуду»:

«Редакція застосовувала дуже цікаві методи роботи, тобто персонально зверталася до винуватців затримки робіт на окремих ділянках. Наприклад, пишуть: “Механік Рамковський, ви затримали з’єднання на 6 годин”. Ви розумієте, товариші, що наступного разу цей самий механік старався з усіх сил. Коли ми підійшли до головної траси, то люди працювали надприродними темпами, і розвитку цих темпів значною мірою сприяла робота виїзної редакції. Особливо активно працювали Беркович, Башмак. Листівки випускалися 3-4 рази на день і доходили, буквально, до верстата. Запізнився машиніст, не впорався з роботою десятник, і вже про нього пишуть, уже він фігурує на сторінках преси, а газету йому несуть»⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 86.

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 107.

⁵⁷² Там само.

⁵⁷³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 26.

⁵⁷⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 7.

У даному уривку варто відзначити швидкість, з якою редакція збирала і представляла інформацію про будівництво. Ймовірно, членам редакції дійсно вдавалось відслідковувати головні події на будівництві. Проте, новини про успіхи та невдачі надавали не лише робкори, але й безпосередньо звичайні робітники. Можна припустити, що одні робітники розповсюджували інформацію про невдачі інших, тобто, робили доноси спеціально, щоб їм зашкодити. Але деякі робітники були впевнені, що, критикуючи один одного, вони навпаки допомагають: «[...] у всій нашій критиці, в газеті, на зборах, на виробничих нарадах не допускалися елементи особистої помсти або гризні. Дуже багато сперечалися, критикували один одного, але тільки для того, щоб поліпшити хід справи. Билися по-більшовицьки»⁵⁷⁵.

Ставлення до праці виховувалось у робітників через засоби пропаганди. У спогадах робітників представлено весь їхній спектр. Окрім вже згадуваної газети, є інформація про «червоні куточки», що з'явилися у бараках робітників у 1927–1928 рр.⁵⁷⁶ Наприклад, робота «червоного куточка», що діяв у бараці робітників шлюзу, включала такі види діяльності, як: організація гуртків самодіяльності, читалень, використання кінопересувної установки⁵⁷⁷.

Окрім заходів, завданням яких було поширення комуністичної ідеології, також організовувались курси, гуртки, що займалися підготовкою робітників до роботи з будівельною технікою⁵⁷⁸. Це був необхідний крок, оскільки серед дніпробудівців були не лише робітники, що вже працювали на заводах і мали досвід поводження з технікою, але й ті, що лише нещодавно почали освоювати робітничий фах, тобто, селяни. Робота селян саме на будівництві Дніпрогесу мала певні особливості і відрізнялась від роботи на фабриці, заводі чи шахті. Справа в тому, що сюди селяни могли приходити працювати сезонно, а не постійно. У зв'язку з тим, що види робіт змінювались, їм, як і решті робітників, постійно доводилось освоювати нові для себе спеціальності.

⁵⁷⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 6.

⁵⁷⁶ Там само. Арк. 51 зв–52.

⁵⁷⁷ Там само. Арк. 51 зв–52.

⁵⁷⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 81–81 зв.

У спогадах робітників відвідання лекцій, особливо молоддю, представлено як добровільне і таке, що сприймалось робітниками «із захватом»⁵⁷⁹. У даному випадку мова йшла про курси, що проводились за 3-4 місяці до початку монтажних робіт. Інженери та техніки проводили лекції, а на курсах вивчалось обладнання та проект гідроелектростанції⁵⁸⁰. Подібні заняття проводились і перед початком інших нових видів робіт: оскільки будівництво відбувалось поетапно, то робітники після завершення одних робіт переходили на інші, де освоювали нову спеціальність: «У нас були ... [курси – К. О.] підвищення кваліфікації підричників, із чорноробів робили бурильників; потім була школа підвищення кваліфікації десятників. І ще були гуртки ліквідації техбезграмотності»⁵⁸¹.

Розповіді дніпробудівців містять відомості не лише про будівництво гідроелектростанції, але й про їхнє повсякденне життя. Важливе питання повсякдення дніпробудівців – це житлові умови: «Житлове будівництво тут йшло такими темпами, яких я ніколи і ніде в житті не бачив. Тут не було жодного живого місця, де б не йшло спорудження житла»⁵⁸². Згадок про будівництво житла знайдено лише кілька і не всі вони такі позитивні.

Наприклад, є розповідь про погані умови життя в бараках, де жили робітники з Первомайська (дахи течуть, не побілено стіни тощо)⁵⁸³. Ця згадка важлива не тільки з огляду на інфорацію про умови життя, а радше на те, як робітники намагались їх покращити. Як далі зазначено в розповіді, у газеті «Постройка» (дата не вказується) було надруковано статтю про умови в бараках, а в її кінці зазначалося, що робітники просять ЦК Союзу будівельників та райком будівельників вжити відповідних заходів для покращення житлових та побутових умов⁵⁸⁴. На публічне прохання зреагували, і було прийнято рішення щодо вирішення проблем⁵⁸⁵. Даний уривок важливий тим, що

⁵⁷⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 9.

⁵⁸⁰ Там само.

⁵⁸¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 44.

⁵⁸² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 45.

⁵⁸³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 99–99 зв.

⁵⁸⁴ Там само. Арк. 99.

⁵⁸⁵ Там само. Арк. 99–99 зв.

демонструє одну з моделей взаємин населення з владою – це прохання можна розглядати як своєрідний «лист до влади».

Робітниче повсякдення також представлене згадками про транспорт, про те, як робітники їздили на роботу з одного берега на інший тощо⁵⁸⁶. Життя дніпробудівців відрізнялося від повсякдення робітників інших великих промислових міст. Попри те, що вони мешкали в межах міста, робітники жили все ж дещо відокремлено від інших містян Запоріжжя: бараки будувалися як окремі поселення, неподалік будівництва гідроелектростанції⁵⁸⁷.

Тож, тогочасний зразковий радянський робітник мав працювати понаднормово, з'являтися на сторінках газет лише як «ударник», працювати у дні релігійних свят, відвідувати культурні заходи, вивчати будівельну техніку та опановувати все нові спеціальності. Це не означає, що у свою розповідь кожен робітник включав усі ці елементи: головне було продемонструвати, що він добре працював і чимось відзначився.

Інколи розповіді робітників стосувалися не лише роботи, а й «морально-естетичного обличчя» робітництва. На одному з вечорів спогадів (18 грудня 1933 р.) Кузьмич, сказав що Женя Романько, відома комсомолка-робітниця, ходила на танці «до американців»⁵⁸⁸. Робітник Жидовленко на це зреагував наступним чином: «Я додаю, що вона дівчинка дуже слабохарактерна, і тому пішли всякого роду розмови, навіть хотіли її гнати з групи ... але я її роботу вивчив; вона величезну роботу виконала, тільки мала слабе здоров'я – у неї був ревматизм. Її єдиний недолік такий, що вона слабохарактерна і неуважна дівчинка, а в сенсі виробничого порядку вона колосальну роль зіграла в той момент, коли не було робітників; вона зуміла навколо себе організувати дівчат і багато працювала»⁵⁸⁹. Такий опис робітниці дещо схожий на виправдання. Не

⁵⁸⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 46.

⁵⁸⁷ Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустриального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2004. Вип. ХУІІІ. С. 198, 201.

⁵⁸⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 21.

⁵⁸⁹ Там само.

випадково, двічі робиться наголос на її трудових звершеннях: і сама дуже добре працювала, і змогла організувала роботу інших.

Ідеальному радянському робітникові у спогадах дуже часто протиставляються «інші»: селяни, «шкідницькі елементи», ті, хто мав девіантні форми поведінки, «колишні» тощо. Як зазначає Лев Гудков, функцією «іншого» є вказати зсередини на культурні кордони «ми-групи», зони «своїх» та межі «наших»⁵⁹⁰. Даніел Вайсс наголошує на тому, що функцією «новомови», як будь-якої іншої пропагандистської мови, було окреслити протиставлення «ми-вони», тобто відмінності між «своїми» та «чужими»⁵⁹¹.

На основі розповідей робітників можна виділити кілька груп «інших»: іноземці; «колишні»; ті, що мали девіанту поведінку; селяни. Найбільш чітко виражена група «інших» – це іноземці. Образ іноземців, що постає у спогадах робітників, акумулює в собі усі характеристики, які робітники надавали «іншим». Якщо говорити більш точно, то вони зображувались не просто як «інші», а як «чужі», адже радянська пропаганда позиціонувала їх як представників капіталістичного Заходу, де панує економічна криза та безробіття. Радянська пропагандистська література 1930-х рр. прославляла досягнення «Країни Рад» та її героїв-пролетарів, протиставляючи їм занепад західних держав: «Криза охопила весь світ. Нема жодної країни, де б не розквітла криза, базою якої є капіталістична система господарства. Друга система – система будованого соціалізму господарство СРСР не знає криз»⁵⁹²; «Капіталістичний світ переживає тяжку, безнадійну кризу. Гаснуть домни, зменшується виробництво чавуну й сталі, техніка робить безперервні відступи назад. [...] А СРСР в той саме час простує вперед, опановує все щодалі нові досягнення»⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. М.: ОГИ, 2005. 334, [2] с, 16 л. ил. (Нация и культура: Новые исследования: Россия/Russia). С. 14.

⁵⁹¹ Вайсс Д. «Новояз» как историческое явление. С. 548.

⁵⁹² Литвак А. Нові велетні стають до лав. Харків, 1932. С. 3.

⁵⁹³ Там само. С. 7.

Одним з джерел формування уявлень та ставлення до Заходу були радянські газети, які створювали і поширювали образи ворогів і союзників СРСР⁵⁹⁴. Міжнародні питання та зовнішня політика були одними з головних на сторінках центральних та регіональних видань⁵⁹⁵.

Крім того, образи іноземців та відповідне ставлення до них також поширювалося і через художню літературу. Зокрема, в книзі Бруно Ясенського «Людина змінює шкіру» (1932–1933), присвяченій соціалістичному будівництву в Таджикистані, один з головних героїв – американський агент, що діяв з метою зашкодити соцбудівництву. Натомість інший герой, теж американець, приймає радянську дійсність і залишається жити й працювати в СРСР⁵⁹⁶.

У проаналізованих розповідях про американців можна прослідкувати, як робітники намагалися акцентувати увагу на змінах у ставленні іноземців до всього радянського. Спершу вони постають як такі, що не вірять ні в соціалістичне будівництво, ні в радянських робітників: «Американці на нас дивилися, як на дикунів, вони уявляли собі, що ми в трусах босі і брудні і т.д., як в період громадянської війни»⁵⁹⁷; «Спочатку американці недовірко ставилися до наших працівників лабораторії. Вони дивилися на СРСР, як на якусь Африку чи Австралію і ставилися до нас, як до темношкірих, яким нічого не можна довірити. Ми повинні були довести своєю роботою, що враження, яке в них склалося, неправильне»⁵⁹⁸.

Ці уривки наочно демонструють ті стереотипи, що радянська пропаганда розповсюджувала про капіталістичні країни. Причиною своїх непорозумінь з іноземцями робітники називали різне бачення методів роботи або ж «труднощі перекладу»⁵⁹⁹. Варто зауважити, що робітники акцентували увагу на тому, що головною причиною для зміни ставлення іноземців до них була їхня праця.

⁵⁹⁴ Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций / Е. Ф. Кринко, И. Г. Тажидинова, Т. П. Хлынина. Ростов-н-Д., 2011. С. 102.

⁵⁹⁵ Там само.

⁵⁹⁶ Ясенский Б. Я. Человек меняет кожу. Москва, 1956. 584 с.

⁵⁹⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 109.

⁵⁹⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 167.

⁵⁹⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 75.

Робітники розповідали, як активно та самовіддано вони працювали на соціалістичному будівництві та вражали світ і тих іноземців, що спочатку не вірили в їхні сили та ставились зневажливо: «Вони не раз заздрили нашим темпам і не розуміли звідки що береться, що рухає ці м'язисті руки, вони не можуть зрозуміти, що це все наше і що ми зацікавлені»⁶⁰⁰.

У кінці розповідей про іноземців робітники, зауважували, що закордонні працівники були добрими спеціалістами, але радянські стали такими ж фахівцями, як іноземці, або ж або ж навіть кращими за них:

- самі виготовили необхідні деталі, хоча їх і можна було купити в США⁶⁰¹;
- вміли працювати з технікою без спеціального навчання в Америці⁶⁰²;
- працювали швидшими темпами, ніж робітники за кордоном⁶⁰³;
- саме місцеві переконали проводити будівництво одночасно з обох берегів Дніпра, а не з одного, як пропонували іноземці, що пришвидшило темпи будівництва⁶⁰⁴;
- інколи помилки робили саме іноземні спеціалісти, а не радянські робітники тощо⁶⁰⁵.

Тож у спогадах можна прослідкувати, як робітники прагнуть продемонструвати зміни в поведінці іноземців: спочатку закордонні фахівці зневажливо ставляться до них, але згодом радянським робітникам вдається переконати іноземців у тому, що їхнє уявлення про СРСР і місцевих робітників хибне. І наостанок – радянські робітники та інженери демонструють кращість, «вищість» робітників Радянського Союзу над представниками капіталістичного світу.

---

⁶⁰⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 27–27 зв.

⁶⁰¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 53.

⁶⁰² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 55.

⁶⁰³ Там само. Арк. 50.

⁶⁰⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 43.

⁶⁰⁵ Там само. Арк. 4.

Проте образ іноземців у спогадах міг бути й іншим. Наприклад, серед архівних матеріалів знаходимо згадки про чехів, що кардинально різняться від розповідей про американців. Чехів представлено як друзів радянських робітників. Адже більшість з них були звичайними робітниками, а не інженерами, як у випадку з американцями. Також не було мовних перепон, що, звичайно, полегшувало спілкування навіть на побутовому рівні. З уваги на все це, чехи мали змогу легше і швидше пристосуватись до життя в СРСР і навіть певним чином стати «своїми». Підтвердженням цього є згадки про те, що серед чехів були члени компартії, які виступали на різноманітних місцевих зібраннях, а також організовували політичні гуртки для інших чехів на Дніпробуді⁶⁰⁶. Також чехи проводили вільний час разом з радянськими робітниками, зокрема, є згадка про організацію спільних ігор у футбол⁶⁰⁷.

Аналіз спогадів про закордонних спеціалістів і робітників демонструють, наскільки сильним був вплив радянської пропаганди на сприйняття радянським населенням іноземців. Ці спогади підтверджують тезу Ханни Арендт про те, що пропаганда – «найважливіше знаряддя тоталітаризму для спілкування з нетоталітарним світом»⁶⁰⁸.

Характерною особливістю цієї групи «інших» було те, що іноземці, звичайно ж, ніколи не могли стати «радянськими людьми». Натомість, решта категорій «інших» могли «замаскуватись»/«перевиховатись» і продемонструвати риси, притаманні «новій людині».

Наступною категорією «інших» у спогадах постають «колишні», чиє походження та характер діяльності в минулому безпосередньо впливали на їхній нинішній та майбутній статус. У своїй «Підсумки першої п'ятирічки і народногосподарський план 1933 р.» (1933) Сталін зарахував до когорти «колишніх» «приватних промисловців і їхню челядь, приватних торговців та їхніх посіпак, колишніх дворян і попів, колишніх білих офіцерів й урядників, колишніх поліцейських і жандармів, різних буржуазних інтелігентів

⁶⁰⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 155.

⁶⁰⁷ Там само.

⁶⁰⁸ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. С. 393.

шовіністичного спрямування та всі інші антирадянські елементи»⁶⁰⁹. Він таким чином характеризував «колишніх»:

«Будучи вибитими з колії і розкиданими по всьому СРСР, ці колишні люди розповзлися по наших заводах і фабриках, по наших установах і торгових організаціях, по підприємствах залізничного та водного транспорту і найголовніше – по колгоспах і радгоспах. Розповзлися і сховалися вони там, одягнувши маску “робітників” і “селян”, до того ж дехто з них проліз навіть в партію»⁶¹⁰.

Практично повторювали слова Сталіна у своїх спогадах і робітники про «колишніх» на Дніпрогесі: «сюди зібрався всілякий чужий елемент: тут були і поміщики, і спекулянти, і графи, і князі»⁶¹¹. Є згадки, що там також працювали графиня Растопчина (про неї також писав Вейде⁶¹²) та дружина ад'ютанта Керенського⁶¹³.

Групою в категорії «колишніх» можна виділити «махновців». Василь Марочко зазначає, що у 1920-х – 1930-х рр. в радянському суспільстві цей термін рідко використовувався, на відміну від дефініції «петлюрівці»⁶¹⁴. Зустрічаємо кілька згадок про «махновців». В одній з них, що прозвучала на вечорі спогадів 16 липня 1933 р., йдеться про каменолома, який крав камінь для будівництва власного житла. Розповідь про нього, однак, завершується «правильно»: він просить вибачення за свої вчинки⁶¹⁵. З розповіді про нього не одразу стає зрозумілим, чому його назвали «махновцем». Адже, якби було відомо, що він діяв у складі груп Махна, то його мали би одразу звільнити, як це робилось, коли виявляли на будівництві «колишніх». У даному випадку цей

⁶⁰⁹ Цит. за: Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. М.: Издательский дом «Мир истории», 2003. С. 235.

⁶¹⁰ Цит. за: Смирнова Т. «Бывшие люди» Советской России. С. 235.

⁶¹¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 5.

⁶¹² Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935). С. 52.

⁶¹³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 19 зв.

⁶¹⁴ Марочко В. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського суспільства / Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.) / Голова редкол. В.А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. 2. С. 743.

⁶¹⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 55 зв–56 зв.

термін радше приписувався людині, для якої була властива некомандна поведінка.

Підтвердженням того, що «махновцями» могли називати не лише осіб, що підтримували угруповання Махна, які діяли якраз на Запоріжжі, а радше через їхню «негідну» поведінку, може слугувати згадка про «махновців» на іншому вечорі спогадів (18 грудня 1933 р.), де одну з бригад було охарактеризовано таким чином: «Чисті махновці. Ну такі махновські настрої, що просто далі нікуди»⁶¹⁶. Коли організатор вечора запитав, чи вони з Гуляй Поля, то з'ясувалося, що ні – вознесенівські. Тобто жителі Вознесенки, села поблизу Запоріжжя, яке у 1927 р. стало територією міста. Ця бригада, як і згаданий раніше каменолом, теж відзначилася девіантною поведінкою, а саме – погрожувала своєму бригадиру, що вб'є його. Причиною цього бригадир тих робітників назвав строгу дисципліну, яку він встановив: «Протестували, бо не могли зрозуміти, чому не можна палити. Годину працює, дві палить»⁶¹⁷. Історія про цю бригаду також завершилася дуже добре. Завдяки дисципліні та найголовніше праці робітники виправилися: і вчилися, і зразково працювали.

На вечорах спогадів робітники також розповідали про боротьбу з ледарями⁶¹⁸ та алкоголізмом. Неодноразово на вечорах спогадів згадувалось саме про алкоголізм:

«Касьян: Мені говорили, що були такі робітники, які без пляшки горілки не йшли на кран.

Молчанов: Були й такі, напр. Аверін, хороший машиніст, але у нього постійно стояв чайник із горілкою, а якщо не було горілки, так він лаявся і казав, що тут Шахтинська справа і шкідництво»⁶¹⁹.

Розповідь про Аверіна дещо не завершена, оскільки залишилося неказаним, що з ним сталося далі, чи він виправся, як інші робітники, про яких йшлося раніше. Наступна згадка свідчить, що алкоголізм, передовсім на початках будівництва, був однією з головних проблем:

⁶¹⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 20 зв.

⁶¹⁷ Там само.

⁶¹⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 85.

⁶¹⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 65–65 зв.

«Якщо взяти механіків, то там “турмесовщина” була. Цей Турмесов приїхав з Волховбуду – молодий хлопець, став тут бригадиром кранового господарства, оточив себе відповідними працівниками, які на виробництві влаштовували пиятику, знімали з роботи машиністів, якщо хотіли погуляти, залишали машину кочегару, а самі йшли гуляти. В цей час на Дніпробуді горілка була рідкістю, і пиятику влаштовували “по малинках”. Тут були землянки біля греблі, і там могли отримувати горілку тільки завдяки особливому знайомству»⁶²⁰.

Учасники вечора, на якому прозвучала ця розповідь, почули звичне добре завершення історії: завдяки діям парторганізації «турмесовщину» було подолано.

Одним з методів боротьби з алкоголізмом були «товариські суди». Вони були показовими і на них визначалась міра покарання: «Пам’ятаю, Ромашов отримав примусівку. На роботі він здавався невинною комашкою, а коли нап’ється, то весь барак уникав його»⁶²¹. Однак у цій згадці відсутня інформація про деталі «примусівки», тобто примусових робіт: що конкретно потрібно було виконувати та в який термін.

Згадки про алкоголізм зовсім не випадкові, адже пияцтво, відповідно до радянських постулатів, не мало бути притаманне «новому» суспільству. Оскільки, як зазначає Наталя Лебіна, більшовики називали пияцтво пережитком капіталізму, «соціальною хворобою»⁶²². За твердженнями більшовиків, при соціалізмі ніщо не могло спричиняти пияцтво⁶²³.

Ще однією групою «інших» у спогадах можна виділити селян. Однак «іншими» вони постають не через їхнє минуле чи поведінку, а через «неправильні» переконання, через невіру у соціалістичне будівництво. У спогадах робітників дуже помітно, як вони намагалися наголосити на змінах,

⁶²⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 53–53 зв.

⁶²¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 19.

⁶²² Лебіна Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. С. 24.

⁶²³ Там само.

що відбувалися з селянами, коли ті приходили працювати на будівництво. Прийшовши на будівництво селяни не вірили в нього, але потім змінювали свою думку⁶²⁴. У розповідях робився наголос на тому, що селяни змінювалися «на краще» і працювали, усвідомлюючи важливість своєї праці та будівництва гідроелектростанції загалом. Саме праця представлена тим інструментом, що робила з байдужого селянина свідомого робітника.

Прослідкуємо цю трансформацію на прикладі спогадів Панченка про групу селян-татар, що приїхали з колгоспу і працювали на будівництві Дніпрогесу під керівництвом Ішмух-Махомета. Вони погано говорили російською, у них у групі був перекладач⁶²⁵. На жаль, у цих спогадах не вказано, звідки саме приїхали ці татари і ким був Ішмух-Махомет. Проте, у спогадах досить чітко прослідковується, як автор намагається продемонструвати зміни, що відбулися з селянами: спочатку вони цікавились тільки своїм щоденним заробітком, але потім почали самовіданно працювати. Значну роль у зміні їхнього ставлення до праці відіграла пропаганда (у спогадах це названо «культурно-просвітницькою роботою», «бесідами»), що проводилась поміж селянами, як тільки ті ставали до роботи. Під кінець розповіді ця група селян вже представлена як «нові люди»:

«Вони дуже швидко перероджувалися; приїхали сюди заради заробітку, а потім дивилися на цю справу з політичного боку [...] Коли з ними була проведена бесіда про значення Дніпробуду, їхній ентузіазм в роботі став ще більшим, весь час вони були пройняті думкою про те, скільки хорошого дасть Дніпробуд і що саме вони беруть участь у створенні такого великого будівництва»⁶²⁶.

Ще одним підтвердженням того, що колишні селяни таки можуть стати «новими людьми», представлено подачу заяви на вступ до Комуністичної партії. Один з робітників пригадує історію про бригаду завербованих у 1931 р.

⁶²⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 33.

⁶²⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 20 зв.

⁶²⁶ Там само. Арк. 20 зв–21 зв.

колгоспників з Первомайська, які перевиконали план на 165% і потім подали заяви на вступ в партію⁶²⁷.

Згадки про селян свідчать, що у радянському суспільстві вони не були типовими «іншими», а були радше тією категорією, яку ще необхідно було навчити вірити/демонструвати віру у соціалістичне будівництво.

Тож, ключовими питаннями на вечорах спогадів були безпосередньо технічні деталі про будівництво Дніпрогесу та працю як критерій зразковості робітників. Обговорюючи ці питання, робітники також розповідали про повсякдення, зразкових робітників, «інших» тощо. Загалом у центрі спогадів робітників поставала загальнодержавна кампанія – індустріалізація, а не власне *Я*. Про себе робітники більше розповідали під час індивідуальних бесід з членами місцевої редакції, що займалась написанням історії Дніпрогесу, та у своїх автобіографіях.

5.2. Індивідуальні бесіди з дніпробудівцями та їхні автобіографії

Індивідуальні бесіди з робітниками, що працювали на будівництві Дніпрогесу, як і вечори спогадів, організовувались членами місцевої комісії. Формат проведення бесід міг бути різний: єдиного канону не існувало. На те, як проходила бесіда, впливали різні чинники: чи були попередньо знайомі член редкомісії з робітником, які запитання ставились робітнику (розповісти про технічні деталі чи про свій колектив), хто саме з редкомісії проводив бесіду тощо. Останній чинник був чи не головним. Адже різних членів комісії могли цікавити абсолютно різні питання, відповідно до тем з історії будівництва Дніпрогесу, глави до історії якого вони мали написати. Так, Дончак зосереджувався на реконструкції подій будівництва та технічних деталях, а Кузьмич займався збиранням фольклору.

Бесіди відбувались у 1933–1934 рр. Деякі з них проводились з робітниками, що уже брали участь у вечорах спогадів. Відповідно, це могло

---

⁶²⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 44.

вплинути на стиль індивідуальної оповіді, відповіді на запитання. Тобто, участь у вечорі могла навчити робітника говорити «по-більшовицьки»; досвід, отриманий на вечорі, міг бути накладений на власні спогади.

Більшість розмов були індивідуальними: розмовляли лише робітник та інтерв'юер. Однак нами були знайдені матеріали, які свідчать, що були і групові, наприклад, одна бесіда велася одночасно з трьома робітниками⁶²⁸. Опитувались і звичайні робітники, й інженери. Бесіди, як і вечори спогадів, стенографувалися. На відміну від стенограм вечорів, стенограми бесід менш деталізовані. Тобто, в деяких з них не вказується, хто та коли проводив бесіду, інколи не записані запитання інтерв'юера тощо. Часом є декілька варіантів стенограми однієї бесіди: деякі з них абсолютно однакові і без правок⁶²⁹, а інколи один з варіантів містив правки⁶³⁰. Найімовірніше текст коректувався членами редкомісії. Проте так само це міг робити робітник, з яким проводилась бесіда, оскільки стенограми могли надаватись їм для перегляду. Деякі стенограми не повні: відсутні певні частини з бесіди, розмова виглядає не завершеною.

Для більш детального аналізу індивідуальних бесід з робітниками, проаналізуємо декілька стенограм. Їхня вибірка обумовлена наявністю вказаної інформації про точну дату проведення розмови та її учасників: хто проводив бесіду та хто розповідав. Також як респондентів було обрано представників різних категорій робітництва: пересічних робітників та інженерів.

26 вересня 1933 р. Башмак провів бесіду з Пишницьким, начальником монтажної частини ГЕС. Нами було знайдено два варіанти стенограми цієї розмови: одна без правок⁶³¹, інша з підкресленнями та дописами⁶³². Буде проаналізовано останню. На початку стенограми відсутня інформація про оповідача. Але далі по тексту дізнаємося, що він поляк за походженням, але

⁶²⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 42. Арк. 50.

⁶²⁹ Там само. Арк. 39–39 зв., 51–51 зв., 60–61 зв.

⁶³⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 10–16, 79–85.

⁶³¹ Там само. Арк. 79–85.

⁶³² Там само. Арк. 10–16.

народився в Росії⁶³³. До будівництва Дніпрогесу працював на Волховбуді. Розповідь містить багато інформації конкретно про будівництво, що обумовлено запитаннями Башмака, які стосувались саме фактологічного матеріалу. Водночас, окрім інформації про будівельну техніку, у бесіді також було підняте питання про іноземців. У тексті стенограми один уривок про американців підкреслений⁶³⁴. Стиль розповіді про них повністю відповідає тій риторичі, що лунала на вечорах спогадів: іноземців представлено як таких, що спочатку не вірили у швидкі темпи будівництва, але їхні сумніви робітники розвіяли, виконавши план раніше встановленого терміну. Під кінець розповіді про іноземців знову згадали: радянські робітники справили на них хороше враження⁶³⁵.

Наступна розмова, яку розглянемо, була дещо подібною за стилем до попередньої. Схожість полягала в тому, що оповідач у своїй же розповіді не був у центрі оповіді. Це розмова Дончака з Гайденком, яка відбулась 12 березня 1934 р.⁶³⁶ Починається стенограма із прохання Дончака розповісти про роботу трьох бригадирів: Щедріна, Морозова, Шулякова. На початку розмови Гайденко не розповідає про себе: що конкретно він робив на будівництві Дніпрогесу. Лише наприкінці розмови він згадав про себе, свою роботу інженером-гідротехніком⁶³⁷. Однак стенограма виглядає дещо незавершеною: немає підсумовуючого питання, висновків. Хоча, з іншого боку, можливо, розповідь про себе і мала означати завершення розмови. Стенограма цієї бесіди містить багато описів та характеристик робітників і керівників будівельних робіт. Таким чином, головним персонажем у цій бесіді була «нова людина», а її основною характеристикою – самовіддана праця.

Ці дві бесіди яскраво демонструють, якою була роль інтерв'юера і як він виконував своє завдання. В обох випадках інтерв'юери, найімовірніше, були добре підготовлені до бесід і чітко знали свої завдання: зібрати інформацію про

⁶³³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 15.

⁶³⁴ Там само. Арк. 12 зв.–13.

⁶³⁵ Там само. Арк. 16.

⁶³⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 56–84.

⁶³⁷ Там само. Арк. 84.

технічні деталі будівництва та про робітників. Як результат, оповідачі досить чітко та детально відповідали на запитання. Однак матеріали не всіх бесід містять таку детальну інформацію. Наприклад, у стенограмі розмови з Паншиним (від 30 квітня 1934 р.) не вказано, хто її проводив, а також не написано, які запитання ставив інтерв'юер та чи ставив взагалі⁶³⁸. Також, це не переказ розмови: оповідь ведеться від першої особи. Формат викладу дуже схожий на завчасно підготовлену доповідь, що їх представляли робітники на вечорах спогадів або ж на спогади, написані на прохання редакції. Лише заголовок стенограми вказує на те, що це була індивідуальна бесіда.

Розповідь Паншина майже зразкова: він прагне представити себе як ідеального робітника, що має бідне походження. На відміну від попередніх бесід, у цій оповідач нарешті говорить про себе і робить це на початку: каже, що родом з села, із сім'ї «службовця»⁶³⁹. Така згадка щодо свого походження досить завуальована: залишається неказаним, ким саме був його батько. Паншин намагається представити свою родину небагатою: називає це причиною того, що після закінчення сільської школи він не міг продовжити навчання, а пішов працювати за наймом. Потім був на військовій службі, на війні, а після встановлення радянської влади організував перший колгосп у своєму селі⁶⁴⁰. З огляду на те, що батько Паншина був «службовцем», і сам робітник все ж отримав певну освіту, видається дещо перебільшеним його твердження про те, що його родина була «небагатою». А у комплексі з певним замовчуванням свого походження, можна припустити, що робітник випустив деякі деталі зі свого минулого, що могли би зашкодити його теперішньому. Далі Паншин говорить про свій захват від побаченого на будівництві Дніпрогесу. Він захоплено розповів про свою мрію там працювати, як він її досягнув і ким працював на будівництві (десятник, бригадир). Ключова тема оповіді – робота.

---

⁶³⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 165–167.

⁶³⁹ Там само. Арк. 165.

⁶⁴⁰ Там само.

Дещо подібна розповідь про себе представлена у бесіді з іншим дніпробудівцем – Кучмою (від 5 квітня 1934 р.)⁶⁴¹. У першому ж реченні він вказує, що з бідної селянської родини. Потім розповідає, де і ким працював, коли прийшов на Дніпрогес, які саме роботи виконував. Справжнім підтвердженням того, що Кучма – «нова людина» у даному випадку є не лише розповідь про роботу, а вказівка, що він є членом партії, а також навчається. Стенограма бесіди з цим робітником дуже коротка (лише одна сторінка), але завершена. Як і у випадку з Паншиним, ця стенограма не містить питань інтерв'юера, але вказано, хто проводив розмову: Степанова. Вона була робітницею, яка залучалась до збирання спогадів та працювала стенографісткою⁶⁴². Формат стенограми цієї індивідуальної бесіди можна прирівняти до автобіографії, де поетапно описано життя робітника. Такий спосіб викладу матеріалу міг пояснюватись проханням інтерв'юера розказати історію свого життя або ж бути результатом отриманого досвіду написання власної біографії.

Проаналізовані розмови чітко сигналізують, як «нова людина» шукала шляхи «правильної» репрезентації минулого. Як демонструє Олена Стяжкіна у своєму дослідженні, у 1920-х рр. робітники Донбасу у своїх біографіях підкреслювали, зокрема, своє бідне походження та що вони походили з сім'ї службовця⁶⁴³. Ті ж акценти наявні і в автобіографіях дніпробудівців.

Те, що індивідуальні бесіди проводили не лише члени редкомісії з написання історії Дніпрогесу, свідчить не лише приклад Степанової, але й Жені Романько, комсомолки, про яку розповідали на вечорах спогадів. Охарактеризувати, як вона проводила бесіди з робітниками, складно: у стенограмі бесіди, яку вона провела з Тагеровим Закиром, не вказано поставлені йому запитання. Розповідь цього робітника містить автобіографічні відомості (від вказівки, що він народився у сім'ї селянина-середняка в Татарстані, до переказу ключових подій всього життя: про військову службу,

⁶⁴¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 42. Арк. 38.

⁶⁴² Там само. Арк. 41–43.

⁶⁴³ Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу). С. 204–224.

полон, повернення в Росію, роботу на будівництві Дніпрогесу). На будівництві Дніпрогесу він організував першу бригаду татар, був премійований дванадцять разів. І, найголовніше, – отримав орден Леніна, найвищу державну відзнаку, яку йому вручив Михайло Калінін: «Не можу передати свою радість. Мені здається, що кожен з нас, хто нагороджений, не може, передати все, що коїться у нього на душі, коли дізнається, що керівництво нагородило його орденом Леніна»⁶⁴⁴.

Індивідуальні бесіди були ефективним способом зібрати необхідну інформацію про будівництво Дніпрогесу. А стиль розповіді робітників про себе та про соціалістичне будівництво дуже подібний до стилю письмових споминів робітників. Спогади робітників гідроелектростанції, що писалися на прохання місцевої редкомісії, здебільшого представлені у формі автобіографій. По пунктах розписувалось, де і коли народився, навчався, працював, чим відзначився (грамоти, премії) тощо. Проаналізувавши і усні розповіді робітників, і їхні письмові спомини, можна сказати, що форми висловлювань практично ідентичні. Спільним є намагання оповідачів наголосити на своєму бідному походженні, самовідданій праці, також є згадки про кращих робітників, про іноземців тощо. Така подібність пояснюється тим, що передовсім про це Комісія з історії фабрик та заводів і збирала інформацію. Як демонструють стенограми вечорів спогадів та індивідуальних бесід, до участі в них залучалися й інженери, і пересічні робітники. Писати спогади так само закликали обидві категорії. Під кінець вечорів спогадів їхні організатори просили робітників приносити свої письмові спогади. Персональні ж прохання написати спомини надсилалися бригадирам та інженерам.

Архівні матеріали демонструють, що письмові спогади робітників надходили до редакції історії Дніпрогесу у 1933–1934 рр., тобто, паралельно з проведенням інших способів збирання спогадів. Свої спогади робітники надсилали до редакції як листи, написані від руки. А потім ті передруковувалися на машинці. Нам вдалося знайти спогади одного робітника,

---

⁶⁴⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 85–85 а.

які збереглися в обох форматах⁶⁴⁵. Надруковані спомини були такі ж самі, як і написані: не було пропущено чи перероблено жодного рядка. Друкувались спогади, очевидно, для зручнішої роботи з ними членами редкомісії.

Проаналізуємо два приклади автобіографій. Перші спогади-автобіографія написані Арсенієм Жуковим, «начальником експлуатації залізничного транспорту правого та лівого берегів»⁶⁴⁶. Редакція персонально звернулася до нього із проханням надати свої спогади: «Відповідно до Вашого прохання, наразі повідомляю свою автобіографію і видатні моменти роботи зі спорудження Дніпрогесу»⁶⁴⁷. Його спогади збереглися і в оригінальному варіанті (написані від руки), і у передруці. Надрукованих збереглося два варіанти⁶⁴⁸. Його спогади містять уже звичний перелік питань: походження, навчання, робота, відзнаки. Народився він в одній селянській родині, а коли мав 3-4 роки його передали на виховання в іншу. Причиною він називає бідність своєї сім'ї. Не відомо, чи це була справжня причина, адже за його словами, він не пам'ятає скільки землі вони мали, але зазначає, що у них було двоє коней⁶⁴⁹. З огляду на друге зауваження, акцент на бідності може бути дещо перебільшеним, оскільки наявність вказаної кількості худоби на початку ХХ ст. вказувала на середні статки, а не на бідність.

Згадка про особисте, родину, втискається в рамки того, про що треба писати і говорити. Тобто, потрібно було писати про своє походження: він пише про свою сім'ю. Але далі по тексті нічого не стає відомо про його особисте життя: дітей, дружину. Олена Стяжкіна, аналізуючи радянські біографії зазначає: «Люди писали свої історії, зрозуміло, маючи на меті поставлені завдання. В першу чергу вони шукали і писали «правильну біографію», тобто

⁶⁴⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 41. Арк. 776–78 зв.; ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 124–124 зв.

⁶⁴⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 124 зв.

⁶⁴⁷ Там само. Арк. 124.

⁶⁴⁸ Там само. Арк. 124–125 зв.

⁶⁴⁹ Там само. Арк. 124.

таку, яка демонструє наївність класової свідомості, вірних соціального походження, професійної підготовки і індивідуальних якостей»⁶⁵⁰.

Написання спогадів про будівництво Дніпрогесу слугує й інструментом навчання робітника говорити про себе передовсім як про частину колективу, а не індивідуаліста. Яскравим підтвердженням цього є уривок зі спогадів-автобіографії інженера Веселаго, який також надіслав свої спогади в редакцію історії Дніпрогесу з міста Ярославль (від 24 січня 1934 р.): «Робота на Дніпрі була в такій мірі просякнута колективною ідеєю, всі так були натхненні спільною працею, що мені вкрай важко виділити свою особисту роль у спільній справі. Якщо щось і ставлю собі в заслугу, то це вміння критично ставитися до американської техніки, вміння підібрати те, що нам потрібно, поєднати її з радянськими методами роботи і об'єднати колектив працівників лівого берега в дружну сім'ю, що йде до спільної мети без придушення ініціативи, але й без порушення єдинопочатку»⁶⁵¹.

Така увага автора до будівельної техніки не випадкова, оскільки у 1928 р. він їздив у відрядження до США вивчати американську будівельну техніку⁶⁵². Однак описав він свою поїздку досить сухо і зовсім беземоційно. Веселаго зосередився лише на техніці, відсутні враження, судження щодо побаченого у країні, що належала до капіталістичного світу. Веселаго максимально обережно зачепив тему цієї поїздки, хоча вона цікавила членів редкомісії. Підтвердження останнього є виділення уривків про неї в одному з варіантів тексту спогадів⁶⁵³. Те, що його обрали для поїздки, може свідчити про його добру кваліфікацію і, водночас, благонадійність. Хоча, щодо останнього можна висловити кілька сумнівів. На початку автобіографії він вказує вид діяльності своїх батьків: стандартне, завуальоване «службовці». Вищу освіту здобув до Жовтневої революції, закінчивши у травні 1917 року Ленінградський інститут інженерів зв'язку (вказує радянську назву інституту). Крім того, станом на 1934 р. він

---

⁶⁵⁰ Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу). С. 206.

⁶⁵¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 148.

⁶⁵² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 11.

⁶⁵³ Там само.

залишався безпартійним⁶⁵⁴. Також досить обережною є його фраза про військову службу: «На військовій службі не був, ні в яких арміях не служив»⁶⁵⁵. Хоча станом на 1917 р. йому виповнилося 24 роки. З одного боку, абсолютно стандартне формулювання, що має прописуватись в автобіографії, таке ж, як і те, що не був судимий, про що він теж зазначає⁶⁵⁶. Але з іншого боку, це формулювання про військову службу може розцінюватись і сигналом про те, що у 1917 р., він не підтримував ворогів більшовиків.

Письмові спогади робітників яскраво демонструють, як треба було писати про своє минуле. І, як показують проаналізувати автобіографії, робітники намагалися засвоїти правила правильного представлення себе як частини колективу у контексті із загальнодержавною кампанією – індустріалізацією. Як підкреслює Йохен Геллбек, радянські робітники розповіді про себе постійно вписували у контекст загальнодержавних кампаній⁶⁵⁷. Однак розповіді жінок, що працювали на будівництві Дніпрогесу, дещо інакші за стилем та тематикою.

5.3. Гендерний аспект: особливості розповідей жінок

Матеріали комісії, що займалась написанням історії Дніпрогесу, які наявні в ДАЗО, містять спогади і жінок, і чоловіків. Хоча спогадів робітниць про будівництво гідроелектростанції наявно значно менше, ніж споминів чоловіків. Знайдені матеріали свідчать, що спогади жінок збиралися на спеціально організованих заходах. Тож у цьому підрозділі буде охарактеризовано гендерний аспект, а саме особливості розповідей жінок, що брали участь у будівництві Дніпрогесу.

Спогади робітниць розглянемо на конкретних прикладах: вечір спогадів робітниць Дніпрогесу, що відбувся 24 грудня 1933 р. та індивідуальна бесіда місцевої редакції з Женею Романько. Серед матеріалів ДАЗО нам вдалося

---

⁶⁵⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 144.

⁶⁵⁵ Там само.

⁶⁵⁶ Там само.

⁶⁵⁷ Hellbeck J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts // Russian Review. 2001. № 3. P. 350.

знайти стенограму лише одного вечора спогадів жінок. У стенограмі неодноразово зазначається, що це був перший вечір спогадів жінок. Тому достеменно визначити, чи проводилися такі заходи в подальшому, не вдалося. Також нам вдалося знайти стенограму лише однієї бесіди з робітницею – Женею Романько, яка прийшла на будівництво комсомолкою, а також керувала фізкультурною організацією⁶⁵⁸.

У спр. 51 ДАЗО збереглася стенограма вечора спогадів робітниць, які працювали на будівництві греблі⁶⁵⁹. Організатором цього заходу був письменник Кузьмич. Відразу зазначимо, що стенограма є не зовсім повною і матеріали в ній представлені не завжди в правильній послідовності. Це ускладнює можливість відслідкувати порядок розповідей робітниць. Крім того, на початку документа відсутній перелік присутніх, який здебільшого наявний в стенограмах інших вечорів спогадів. Текст стенограми містить різноманітні правки: закреслення та надписи. Хто саме робив ці правки встановити достеменно не видається можливим, оскільки це міг бути і Кузьмич, який мав би використати цю стенограму для написання своєї частини історії Дніпрогесу, і робітниця, які могли після вечора ознайомитись з текстом стенограми і внести свої корективи. Уривки цієї стенограми знаходимо також в справі 44 ДАЗО⁶⁶⁰. Проте тут вони відредаговані: не містять правок й інколи у деяких з них відсутня інформація, що представлена у тексті зі справи 51. Проте говорити про жорстку цензуру у даному випадку не варто: теми та риторика викладу залишались однакові.

Нашим джерелом стали стенограми, що були робочим матеріалом для редкомісії Дніпрогесу, а не публікуватись на загал. Мова викладу навіть відкорегованої стенограми інколи заплутана, не точна, наявні граматичні помилки тощо.

Тематика вечора спогадів та склад учасниць, найімовірніше обумовлювалася тим, що якнайбільше жінок залучалось саме до роботи,

⁶⁵⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 34.

⁶⁵⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. 77 арк.

⁶⁶⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. 169 арк.

пов'язаної з будівництвом одного головних будівельних об'єктів – греблі. Для потенційних учасниць цього вечора були підготовані персональні запрошення, у яких залишалось місце для вписування прізвищ робітниць⁶⁶¹.

Про причини організації цього вечора спогадів жінок (чому та з якою метою він проводився окремо від вечорів спогадів чоловіків) в матеріалах редкомісії Дніпрогесу прямих відповідей знайти не вдалося. Причин цьому може бути кілька. По-перше, підкреслювати жіноче представництво у різних сферах діяльності було поширеною тогочасною практикою: жінки брали активну участь у різноманітних зборах, з'їздах. Власне, тому самі жінки-робітниці, яких на Дніпрогесі була значна кількість і які активно залучались до роботи жіночих відділів, могли виявити таку ініціативу організувати такий вечір.

По-друге, цей вечір міг бути запропонований безпосередньо письменниками, що займались написанням історії гідроелектростанції. При цьому, про організацію саме жіночих вечорів спогадів чи збирання спогадів конкретно жінок нічого не йдеться в жодній з інструкцій, що були видані Всеукраїнською та Головною редакціями щодо написання історій фабрик та заводів. Водночас, збирання і написання спогадів саме жінками було поширеною практикою міжвоєнної доби. Так, у згаданій уже нами інструкції, що видавалась на західноукраїнських територіях та за кордоном, рекомендувалось писати спогади і жінкам, які «перейняті національним патріотизмом»⁶⁶².

Організацію саме жіночого вечора спогадів важливу роль міг ініціювати його ведучий, письменник Володимир Кузьмич, який збирав інформацію не лише про перебіг подій на будівництві, але й «фольклор». У своєму вступному слові письменник представив цей вечір як унікальний і відразу протиставив його вечорам, на які збиралися чоловіки: «Товариші, ми почнемо наш єдиний і унікальний вечір спогадів жінок, учасниць боротьби за бетон, боротьби за

⁶⁶¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 06. Арк. 123.

⁶⁶² Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки. Відень: Видання уряду Преси й Пропаганди Західної УНР, 1921. С. 29.

Дніпробуд. Потрібно відзначити хорошу рису жінок – жінки з'явилися акуратно і точніше, ніж чоловіки, які тут же засідали протягом 3-х вечорів і теж розповідали нам про свою боротьбу за Дніпробуд»⁶⁶³.

Вечір спогадів жінок-робітниць має кілька важливих відмінностей від решти зустрічей такого формату. Як правило, на таких заходах розповіді робітників і про робітників накладені на загальну канву соціалістичного будівництва. На цьому ж вечорі у центрі уваги постала «нова людина» (точніше, «нова радянська жінка»), яка активно брала участь у будівництві Дніпрогесу. Важливу роль у зміні акцентів зіграв організатор вечора, Кузьмич, який на початку заходу закликав жінок розповісти про «себе» (як будучи спершу домашніми господарками та студентками, стали активними учасницями соціалістичного будівництва) та своїх друзів, товаришів (інакше кажучи, свій колектив)⁶⁶⁴. Якщо розповіді робітників на інших вечорах здебільшого розпочиналися без переказу історії свого життя до роботи на будівництві гідроелектростанції, то в оповідях жінок цьому періоду відводилась важлива роль.

Крім того, у спогадах робітниць переломним моментом в їхньому житті представлено вихід на роботу, а не Жовтневу революцію, що була точкою відліку радянської історії загалом. Одна з жінок, пригадуючи час, коли вона не працювала, характеризує себе як «малоосвічену та темну»⁶⁶⁵. Свої історії робітниці починали з розповіді про походження, сім'ю, звідки вони родом та як потрапили на будівництво. При чому, розповіді про минуле могли бути і відвертими, включаючи згадки про незручні факти з біографії, і, навпаки, дещо завуальованими. Прикладом першого випадку є розповідь робітниці Воробйової, яка зазначає, що її чоловік був членом партії, проте перевищив свої обов'язки під час колективізації і за це відбував примусові роботи⁶⁶⁶. Вона не зупиняється на деталях справи свого чоловіка, проте і не приховує цей факт. Зовсім інакшою є розповідь робітниці Кубракової, яка, навпаки, досить

⁶⁶³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 5.

⁶⁶⁴ Там само. Арк. 5–6.

⁶⁶⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 146.

⁶⁶⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 10.

загальна, без акценту на минулому: згадує, що жила в селі, але не вказує подробицях та не каже, з якої походила сім'ї (бідної чи куркульської)⁶⁶⁷. Робітниця Аврамець, навпаки, відразу вказує на своє правильне, *бідне*, походження: працювала батрачкою. Свою роботу та життя в селі вона представляє як таку, що її пригнічувала: «Знаєте, як на селі вважають, що жінка це хто-зна що»⁶⁶⁸. У розповіді робітниці Єпіхіної, що жила в селі Біленьке (неподалік Запоріжжя), вказано, звідки вона дізналася про Дніпрогес та що говорили про нього її односельчани. У 1926 р. до них в село приїхав інженер гідроелектростанції Іван Александров: розповідав про Дніпрогес, «показував стрічки»⁶⁶⁹. На його слова один з селян зреагував так: «Ти що, приїхав голову морочити, очі затуманювати, народ дурити. Хіба Дніпро така річка, що її можна загородити? Я свій вік проживши, жодного разу не чув, що Дніпро можна загородити, щоб кури воду пили»⁶⁷⁰. Згадуючи слова цього селянина, Єпіхіна демонструє тогочасні поширені в українському суспільстві настрої щодо цього радянського експерименту і, водночас, своє засудження подібних висловлювань.

Спільною рисою спогадів і робітників, і робітниць є акцент на своїй роботі. Праця постає інструментом виховання останніх як «нових радянських жінок». Зокрема, такою представлено Баранову, домогосподарку, яка приїхала на Дніпробуд за своїм чоловіком з Волховбуду. На прохання Кузьмича розповісти про Волховбуд вона відповіла таким чином: «Я нічого не можу розповісти про Волховбуд, оскільки я була забитою домогосподаркою, тільки іноді брала участь в екскурсіях, щоправда, на жіночі збори теж ходила два рази на рік, а так нічого не робила. У мене були дуже маленькі діти. Коли сюди приїхала, вони трохи підросли – одному 6 років, другому – 4, третьому – 2 роки»⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 44.

⁶⁶⁸ Там само. Арк. 20.

⁶⁶⁹ Там само. Арк. 58.

⁶⁷⁰ Там само.

⁶⁷¹ Там само. Арк. 39.

Тож вона згадує про себе як «темну», ліниву домогосподарку, яка приїхавши на Дніпрогес стає активісткою: відвідує політшколу, бере участь в організації «червоного куточка», вистави для робітників на жовтневій святкування⁶⁷². При цьому, в її розповіді чітко зроблений наголос на тому, що вона є частиною певного колективу («ми, жінки»). Вона багато уваги приділяє всім тим видам діяльності, в яких брала участь, зокрема, підкреслює свою участь у «боротьбі» за покращення харчування робітників: виявленні крадіжок продуктів харчування та покаранні винних⁶⁷³. Проте всі ці зайнятості не були її постійною роботою, і в 1930 р. вона змінює своє життя та стає справжньою робітницею: «Мені набридло вдома сидіти, дітей я влаштувала в школу і пішла на виробництво, до сьогодні працюю на телефонній станції, а в 1932 році подала заяву в партію і тепер кандидат»⁶⁷⁴. Вступ в партію представлений у її спогадах як справжній успіх, підтвердження остаточного переродження домогосподарки: вона позиціонує себе як справжню радянську робітницю.

Агітація йти працювати проводилась і серед дружин інженерів. Яскравим прикладом є згадка робітниці Нагаєвої про дружину інженера Молчанова, яку вона вперше залучила до участі в суботнику. Робітниця наголошує на кардинальній зміні Молчанової завдяки праці: на Дніпрогесі та починає активно працювати, а до того «вона все життя нічого не робила, жила за рахунок чужої праці»⁶⁷⁵. У наступному реченні робітниця деталізує, які ж саме зміни відбулися з тією жінкою: «Вона виросла в родині інженера, жила в Ленінграді, але так заразилася пролетарським духом, що і сама стала пролетаркою та симпатичною людиною»⁶⁷⁶. Робітниця, що розповідала про Молчанову, стверджувала, що подібних прикладів було багато. Інструментом змін вона називає «хорошу обробку і підхід»⁶⁷⁷.

⁶⁷² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 40.

⁶⁷³ Там само. Арк. 40.

⁶⁷⁴ Там само.

⁶⁷⁵ Там само. Арк. 57.

⁶⁷⁶ Там само.

⁶⁷⁷ Там само.

Однією з особливостей спогадів саме робітниць є їхній наголос на тому, що вони можуть працювати на рівні з чоловіками, а часом навіть сумлінніше за них. Жінки згадували, як перевиконували плани, інколи працювали по 16-18 годин або ж навіть всю добу; «Коли йшли сильні дощі, то у чоловіків були прогули, а ми працювали»⁶⁷⁸. За зразкове виконання робіт деякі жінки, як і чоловіки, отримували відзнаки, наприклад, ордени⁶⁷⁹.

У спогадах прослідковуємо чіткий поділ на категорії «ми» (жінки) – «вони» (чоловіки). До того ж, у багатьох згадках чоловіків представлено з досить негативного боку, як таких, що називали домогосподарок, які вийшли працювати на будівництво, «каструлями»⁶⁸⁰ та не вірили в те, що жінки можуть працювати на будівництві. Наприклад, Воробйова так говорить про ставлення чоловіків до жіночої групи на чолі з комсомолкою Женею Романько: «У бригаді було 9 молоденьких дівчат. Спочатку їх зустріли дуже погано, говорили: “Не працювати прийшли, а тільки дурня клеїти”»⁶⁸¹. Особливо негативне ставлення було до тих, хто прагнув виконувати традиційно чоловічу роботу, наприклад, працювати машиністкою: «У 1931 році я перейшла [працювати – К. О.] на компресорну машину, мені хотілося отримати кваліфікацію машиніста. Чоловіки з мене сміялися, а деякі навіть знущалися, особливо майстер Вогаскін – “жіночий ненависник”, він говорив: “Жінка тільки біля горщика може стояти, а не біля машини”»⁶⁸².

Цей уривок взято з розповіді робітниці Ткаченко. Вона неодноразово наголошувала, що хотіла працювати саме машиністкою, але їй кілька разів відмовляли ніби-то через незнання справи: «Іду і плачу, хочеться мені вивчитися»⁶⁸³. У результаті, вона все ж отримала бажану роботу, а шлях досягнення своєї мети описала як справжню *боротьбу*. І в даному випадку це могло бути не перебільшення, а відображенням реального стану речей,

⁶⁷⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 17.

⁶⁷⁹ Там само. Арк. 19.

⁶⁸⁰ Там само. Арк. 48.

⁶⁸¹ Там само. Арк. 14.

⁶⁸² Там само. Арк. 23.

⁶⁸³ Там само. Арк. 21.

труднощів з якими стикалися жінки на роботі, особливо, в освоєнні традиційно чоловічих професій. Водночас, характерною рисою спогадів жінок є наголос на тому, що першопочаткове негативне ставлення чоловіків до роботи жінок під впливом успіхів останніх все ж таки змінювалось на схвальне.

Венді З. Голдман відзначає випадки, коли вже після здобуття нового фаху та підвищення, жінки через утиски в колективі були змушені повертатися на попередні місця роботи⁶⁸⁴. Причиною спротиву чоловіків Голдман називає складнощі, що виникали у сприйнятті чоловіками жінок на роботі, оскільки чоловіки сприймали присутність жінок на роботі як сексуальний виклик⁶⁸⁵.

У розповідях робітниць на вечорі спогадів питання взаємин жінок та чоловіків стосувалися лише роботи. Тільки у стенограмі вечора спогадів членів партактиву Дніпрогесу (27 лютого 1934 р.) є коротенька згадка особистісного характеру: «На чистці жінки виступали і говорили, що Лавов примушував жінок до співмешкання і т.д.»⁶⁸⁶. Точно встановити, про які саме дії робітника йшлося та що сталося з ним після партійної чистки у 1929 р. (коли, власне, і прозвучало вищезазначене звинувачення) складно. Оскільки оповідач дещо плутається і точно не пам'ятає: Лавов ніби-то був виключений з партії, а потім поновлений. Не до кінця зрозумілим залишається питання, чи він потрапив під партійну чистку конкретно внаслідок заяв жінок чи з інших причин, адже в СРСР «політичних» злочинців часто звинувачували у збоченнях та домаганнях. Згадка про випадок Лавова на вечорі спогадів була радше випадковою, адже розповіді на подібні теми не мали включатись у збірки з історії фабрик та заводів.

Окрім роботи на будівництві, жінки також могли навчатися у вільний час або вчити інших. У справі 44 ДАЗО знаходимо розповідь однієї з піонерок на цю тему. Оскільки зазначена архівна справа не достатньо чітко укомплектована хронологічно та тематично, стенограма розповіді цієї піонерки виглядає як частина стенограми жіночого вечора спогадів, однак вона відсутня у справі 51.

⁶⁸⁴ Голдман В. З. Женщины у проходной: гендерне отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). С. 286.

⁶⁸⁵ Там само. С. 282.

⁶⁸⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 18 зв.

Тому, можливо, ці спогади були записані в інший спосіб. Піонерка повідомляє про те, як вона навчала робітників читати і писати: спочатку до неї ставились з насмішкою, але коли пересвідчилися, що дехто вже почав читати, то змінили своє ставлення⁶⁸⁷. Ця історія, як і опанування «чоловічих» професій, демонструє зміну соціальних ролей в тогочасному радянському суспільстві: тепер не чоловік навчає жінку, але й жінка навчає чоловіків.

Окрім того, що жінки опановували «чоловічі» професії, навчалися та навчали інших, також змінювався і їхній зовнішній вигляд: наприклад, як робочий одяг жінки використовували штани, а не спідниці. Знаходимо дві згадки про те, що з такого одягу сміялися: «Бувало й так, що сміються над нами, от, мовляв, ударники йдуть на зміну, а нам дали штани, кашкети. Ми вважали, що не соромно це носити, аби зручно було»⁶⁸⁸; «Так, над нами сміялися чоловіки, а ми, бувало, одягнемо штани і відповідаємо: “Нічого не вкрали і не крадемо, а одягаємо штани для того, щоб зручніше було працювати і можна було швидше рухатися”. У штанях не зачепишся, а в спідниці незручно. Всі у штанях, всі з цигарками, курять, лаються, але знають, що потрібно виконати норму»⁶⁸⁹.

В обох випадках відчутне певне намагання жінок виправдати/пояснити, чому вони мали такий зовнішній вигляд: використовували чоловічий одяг задля зручності і ефективного виконання робіт. Проте зміна одягу також символізувала й зміни уявлень про норми поведінки жінки, про що свідчить, зокрема, останнє речення.

У споминах робітника Козловського знаходимо деталі, що доповнюють образ «нової жінки-робітниці», яка активно бере участь у соціалістичному будівництві. Його спогади містяться в справі 44 і відсутні у справі 51 ДАЗО. Тобто, він міг бути присутнім на вечорі спогадів жінок або ж на якомусь іншому вечорі, де і розповів про певну групу робітниць. У будь-якому разі, представлена ним інформація доповнює опис поведінки та зовнішності

---

⁶⁸⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 153.

⁶⁸⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 18.

⁶⁸⁹ Там само. Арк. 62.

робітниць. Козловський згадує про групу робітниць, які називали себе чоловічими іменами: Нюра стала зватись Федором, Анна – Іваном тощо. Їхній зовнішній вигляд теж був відповідним: вони ходили в гумових чоботах та парусинових штанях⁶⁹⁰. Оскільки робітник не пояснює мотиви жінок щодо присвоєння собі чоловічих імен, то можна припустити, що у такий символічний спосіб жінки прагнули продемонструвати рівність робітниць і робітників.

У спогадах робітниць можна прослідкувати бачення жінок стосовно певної ієрархії цінностей в соціалістичному будівництві. Найвищим досягненням представлялось працювати безпосередньо на будівництві, беручи активну участь у соцзмаганнях. Водночас інша робота (прибиральницями, куховарками, агітаторками) теж представлялась як участь у соціалістичному будівництві. Хоча зі згадок про таку роботу стає зрозуміло, що вона не вважалася престижною (саме цей термін не використовувався). Така робота розцінювалася лише як перша сходинка для здобуття «справжньої» роботи й участі у будівництві гідроелектростанції.

«Робота – найбільша радість» – так можна охарактеризувати опис ставлення до праці однієї з учасниць вечора спогадів, робітниці Харламової. Спершу вона приїздила на Дніпробуд «проводити масову роботу і прямо вогнем горіла, так хотілося перейти на будівництво»⁶⁹¹. А про свою роботу на будівництві, куди вона врешті перейшла і де займалася розподілом будматеріалів, Харламова розповідала таким чином: «Коли приходили ешелони з цементом, то раділа так, ніби отримувала хліб»⁶⁹². У даному випадку, порівняння з хлібом символізувало роботу як найвищу цінність.

Аналізуючи спогади Харламової, ми не беремося стверджувати, чи вона дійсно вірила в те, що говорила. Адже це також могла бути лише показна демонстрація своєї віри та підтримки того, що пропагувала держава.

Ще однією темою, що піднімалася на вечорі, було виявлення «шкідницьких елементів», тих, хто «підривав» соціалістичне будівництво.

---

⁶⁹⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 154.

⁶⁹¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 29.

⁶⁹² Там само.

Приклади «шкідництва» у спогадах жінок стосувалися не безпосередньо будівництва, а роботи фабрик-кухонь, на яких багато з них працювали. Особливістю розповідей є зазначення прізвищ «шкідницьких елементів» та тих, хто їх викрив. Актами шкідництва представлялись крадіжки продуктів та псування їжі робітників⁶⁹³. Зазначення прізвищ «шкідників» свідчить про поширену практику в радянському суспільстві: знати «ворога» потрібно було так само добре, як і «героя». На противагу тим, хто шкодив, згадувались зразкові робітники: «Там були кухарі хороші і погані, були серед них справжні шкідники, наприклад, Луговенко. Я разом з ним працювала біля плити, коли він сипав пісок, бруд, скло в їжу. Викрила цю справу кухарка Цислячка»⁶⁹⁴.

Окрім згадок про «шкідників», що діяли на будівництві гідроелектростанції, також є згадка однієї з робітниць про необхідність спростування чуток про Дніпрогес, які поширювались у суспільстві. Робітниця вказує, що під час вербування робітників у колгоспах потрібно було спростовувати чулки, що на Дніпробуді «вбивають людей». Вона говорить, що для неї самої Дніпробуд став місцем можливостей, де можна стати кваліфікованим робітником⁶⁹⁵.

Крім того, загибель людей насправді не була вигадкою: смерть робітників внаслідок травмувань була поширеним явищем. І жінки, присутні на вечорі, неодноразово згадують різні випадки загибелі робітників⁶⁹⁶. Це ще одна особливість жіночих розповідей. На відміну від чоловіків, вони більше та емоційніше розповідали про випадки травмувань. Хоча один випадок згадувався на двох вечорах і жінками, і чоловіками. Йдеться про робітницю на прізвище Цюпа, яка потонула. Її чоловік звинуватив бригадира у смерті дружини та хотів його убити, але все ж не зробив цього⁶⁹⁷.

Ще однією центральною темою, що піднімалася на вечорі спогадів робітниць, було перевиховання певних категорій населення, тих, хто мали

⁶⁹³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 50–52.

⁶⁹⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 149.

⁶⁹⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 22.

⁶⁹⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 56.

⁶⁹⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 43.

девіантну поведінку. Наприклад, у 1929 р. було створене «Товариство боротьби проти алкоголізму», яке організувало «культурну чайну». У вечірній час там проводилась культробота: грав оркестр, люди грали в шахи, організовувались лекції, їх проводили в тому числі й лікарі⁶⁹⁸.

Також здійснювалось перевиховання «дезорганізаторів», тобто тих, хто погано працював на будівництві. З ними проводились індивідуальні бесіди або ж збиралась відповідна рада загону і обговорювала його роботу та поведінку, ймовірні виховні заходи⁶⁹⁹.

Зрозуміло, що головним способом перевиховання було залучення порушників до трудових процесів – до праці. Зокрема, робітниця Харламова розповідає про майстерню, де шились мішки для перевезення цементу: «В майстерні не було кадрових робітниць, а здебільшого працювали жінки з села, неорганізовані, нестримані. Більше того, до нас надсилали людей, які боялися праці; жінок, піднятих з вулиць, які посковзнулися на своєму шляху, всіх їх надсилали до мене, а я повинна була зацікавити їх роботою, привчити до трудових процесів»⁷⁰⁰. Знову зауважуємо, як негативно представлено селянство, у даному випадку селянки. Найімовірніше, малися на увазі «куркулі» або ж їхні діти. Окрім виконання роботи у майстерні, серед робітниць також проводилась культурно-політична робота з питань морального виховання жінок, санітарних проблем⁷⁰¹. Харламова зазначає, що з часом 30 жінок з тієї майстерні вступили в партію, а 100 пішли працювати на будівництво⁷⁰². Тож робітниця підкреслює, що саме завдяки праці цю групу жінок було перевиховано і вони змогли стати «новими людьми».

Її опис жінок представлений в обох справах ДАЗО, і це дало нам змогу порівняти два варіанти стенограми⁷⁰³. У справі 51 представлено повний варіант стенограми її розповіді: з правками, закресленнями та деталями, що

⁶⁹⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 26.

⁶⁹⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 136.

⁷⁰⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 29–29 зв.

⁷⁰¹ Там само. Арк. 30.

⁷⁰² Там само. Арк. 32.

⁷⁰³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 145; ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 29–32.

характеризують жінок з майстерні досить негативно. А точніше кажучи, демонструють певну безпорадність керівництва майстерні: «Їхнім директором була Тетяна Тихонівна Кравченко. [...]. Організувати масу жінок було дуже складно. Кравченко доводилося ходити битою ними. Це було тоді, коли хліб вкрали і мішки потягли. Крім того, що нам було фізично важко виконувати свої обов'язки, то доводилося переживати і морально, але, товариші, немає такої праці, яка б не винагороджувала»⁷⁰⁴. Цей уривок був закреслений у стенограмі, що містилась у справі 51, а в стенограмі, яка в справі 44, – відсутній. Після цього уривку далі в стенограмі пішла мова про успіхи жінок, що спершу працювали у тій майстерні: тих, хто вступив у партію та пішов на будівництво. Проте згодом Харламова знову повертається до складнощів у перевихованні жінок з цієї майстерні: «Вдень вони працювали, а ввечері за кожною групою не встежиш – вони ходили по базару, ходили погуляти на вечори. Я дізнавалася про це і наступного дня розмовляла з ними, часом доводилося вмовляти їх, як матері, часом плакала разом з ними, коли вони відкривали свою душу, а інколи доводилося і лаяти, а лаяти я теж майстриня»⁷⁰⁵.

Свою розповідь вона, як звично, завершила на оптимістичній ноті, наголосивши на тому, що вони виправились: «Після каяття, вони намагалися затиснути свої рани і працювали, а потім йшли вчитися»⁷⁰⁶. Під опис Харламової могли потрапити як жінки, що займались проституцією, так і ті, хто після роботи не йшов вчитися, так, як це мала робити справжня «нова людина», а проводив свій вільний час на власний розсуд. Ця згадка Харламової також відсутня у справі 44.

Однією з головних відмінностей у спогадах робітників та робітниць є не лише теми, які вони обговорювали, але й особи про яких вони розповідали. Якщо робітники зосереджувались на історіях про передовиків та ударників й дуже рідко виринали згадки про їхні родини, то жінки-робітниці, навпаки, не залишали особисті історії поза увагою. Хоча, звичайно, про свої сім'ї робітниці

---

⁷⁰⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 30.

⁷⁰⁵ Там само. Арк. 33.

⁷⁰⁶ Там само. Арк. 33.

розповідали значно менше, аніж про свою роботу. У стенограмі зустрічаємо кілька розповідей про дітей. В одному випадку про них згадується, коли йдеться про дитячі майданчики та садочки, організація яких, за словами однієї з робітниць, звільнила домогосподарок і надала їм можливість долучатись до будівничих процесів⁷⁰⁷. Є також розповіді про те, як діти гралися у будівництво Дніпрогесу: «У них є і крани, цебра, греблі, бички. Біля квартири ніколи не можна пройти – там перемичку розвалиш, а там кран звалиш. Питаєш, “Що ви, діти, робите?”. “Так тато працює на крані, значить, і я повинен такий кран побудувати”»⁷⁰⁸. Також є згадка про гру дітей, як вони встановлювали пам’ятник Леніну⁷⁰⁹. В іншій розповіді – уривок з пісні, яку діти співали у дитсадочку: «Ми пилкою дрова пиляли, і давали хід пилі, і за літо збудували перемичку на Дніпрі»⁷¹⁰.⁷¹¹ У цих уривках діти робітниць представлені як дорослі: вони не просто граються, вони працюють. Крім того, Дніпрогес був не лише місцем роботи їхніх батьків. Його сприймали як спільний дім всіх робітників та їхніх родин.

Варто зазначити, що під час вечора спогадів ведучий та учасниці ставили доповідачкам уточнюючі запитання. І деякі з них були своєрідним критерієм успішності та правильності поведінки робітниць. Таким, наприклад, було питання, чи навчається робітниця⁷¹². «Нова людина», окрім наднормової праці та участі в різноманітних заходах, також мала активно вчитися. Робітниці неодноразово згадують, де вони навчалися або ж, які курси організували. Зразково-правильним є приклад однієї з робітниць, яка вчилася і сама організувала навчання для інших: закінчила курси Червоного хреста, потім вчилася в партшколі, у вечірньому комуністичному університеті⁷¹³, організувала 3-місячні курси для домогосподарок. Після закінчення цих

⁷⁰⁷ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 54.

⁷⁰⁸ Там само. Арк. 59.

⁷⁰⁹ Там само. Арк. 10.

⁷¹⁰ Там само. Арк. 56 зв.

⁷¹¹ В оригіналі: «Мы пилой дрова пилили И давали ход пиле, И за лето сколотили Перемычку на Днепре» – К. О.

⁷¹² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 20.

⁷¹³ Там само. Арк. 26 зв.

курсів робітниці могли працювати за прилавком⁷¹⁴. Інші запитання, що ставились робітницям, стосувались кількості жінок, яких вони мобілізували на прорив на греблі⁷¹⁵, кількості разів їх преміювання тощо⁷¹⁶.

На завершення вечора спогадів його організатор зазначив, що було зібрано багато цікавої інформації і в цьому сенсі робітниці випередили чоловіків⁷¹⁷. Така невеличка ремарка зайвий раз підкреслила рівноцінність праці жінок та чоловіків, про що згадувалося протягом всього заходу.

Індивідуальна бесіда з Женею Романько. Серед архівних матеріалів ДАЗО вдалося знайти стенограму індивідуальної бесіди лише з однією робітницею – Женею Романько. На деяких фотографіях вона зображена в чоловічому одязі (Див. Додаток Є). Свою роботу на будівництві вона розпочала каменоломом, але з часом стала бригадиром. Про Романько розповідали інші робітники на вечорах спогадів. Вона також збирала спогади дніпробудівців і зрештою, – розповідала свою історію про будівництво гідроелектростанції під час індивідуальної бесіди зі Степановою. Нами було знайдено три варіанти стенограми цієї бесіди⁷¹⁸. Два з них містять лише уривки. Можливо, навіть третя – неповна, оскільки розмова виглядає дещо незавершеною і не вказано дату проведення бесіди, що могла бути зазначена в кінці стенограми. Розглянемо третій варіант стенограми, оскільки він містить найбільше інформації.

Перше запитання Степанової – це прохання до Романько розповісти історію свого життя від народження і до роботи на Дніпробуді⁷¹⁹. Робітниця відповідає на це та інші запитання досить розлого, не намагаючись уникнути відповіді. Народилася в сім'ї слюсаря-машиніста в Брянській губернії; її родина у 1920 р. переїхала на Донбас. Причиною цього Романько називає голод, «не було хліба»⁷²⁰. Варто наголосити, що про цей голод в той час знали й

⁷¹⁴ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 28.

⁷¹⁵ Там само. Арк. 27.

⁷¹⁶ Там само. Арк. 43.

⁷¹⁷ Там само. Арк. 63.

⁷¹⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 42. Арк. 41–43, 44–48; Там само. Спр. 46. Арк. 34–46.

⁷¹⁹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 34.

⁷²⁰ Там само.

говорили відкрито і на радянських теренах, і за кордоном, на відміну від подій 1932–1933 рр. Тому ця згадка не є помилкою Романько: вона не зачепила забороненої теми. Однак у споминах інших робітників подібних висловлювань не знаходимо.

Вся розповідь Романько присвячена її роботі: де і ким працювала, як організувала свою бригаду, як брала участь у соцзмаганнях, які нагороди за свою роботу отримала (зокрема, орден Леніна, який був найвищою нагородою в СРСР) тощо. Романько була не пересічною робітницею, а керівником: очолювала першу жіночу бригаду. Під час індивідуальної бесіди, звичайно ж, не було залишено поза увагою питання про те, як чоловіки сприймали роботу жінок на будівництві. Романько, як і робітниці, що виступали на жіночому вечорі спогадів, відзначила спершу здивування та негативне ставлення чоловіків до праці жінок. Але наголосила на ударній праці робітниць, завдяки якій вдавалося змінити думку чоловіків. Як підтвердження, Романько розповідає різні історії про свою роботу на будівництві. Зокрема, перший робочий день своєї бригади по укладці бетону вона описувала таким чином: «Ми вийшли з піснями, зі сміхом. Нас обступили все американці, все робітники “дивитись, як баби топчуть бетон”. Ми ні на кого не звертали уваги, а продовжували працювати. В середньому ми отримали 100% виконання програми»⁷²¹. Цей уривок, здавалося б, дуже загальний, однак у ньому чітко зроблений наголос на ставленні чоловіків щодо роботи жінок і неоднозначному сприйнятті їхньої роботи на будівництві.

Загалом, питання праці було ключовим у цій індивідуальній розмові. А її успішне виконання – критерієм, що характеризував Романько як «нову радянську жінку», члена партії, яка зуміла не лише сама успішно працювати, але й зорганізувала на роботу інших робітниць, в тому числі й безпартійних, а також керувала бригадою чоловіків. За її словами, до цієї бригади входили колгоспники, які відставали у виконанні термінів робіт, а також там були «класово-ворожі настрої»: «... вони не розуміли ціль нашого виробництва, їм

---

⁷²¹ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 37.

потрбіно було лише одне – заробити гроші, і більше ні про що вони не думали»⁷²².

Деякі моменти з розмови суперечили тому, що говорили про неї інші робітники на вечорах спогадів. Наприклад, одна з робітниць розказувала, що одного разу Романько мала конфлікт зі своєю жіночою бригадою і її хотіли звідти виключити через те, що вона «багато говорила, хоча мало працювала»⁷²³, але преміювали здебільшого її, а не робітниць з її бригади, які працювали більше за неї⁷²⁴. Зрозуміло, що сама Романько наголошувала на дружній атмосфері у своєму колективі. Інша розбіжність стосувалася її здоров'я: про неї говорили, що вона мала проблеми зі здоров'ям⁷²⁵. Натомість, Романько говорила, що великих проблем не було, а лікувалася вона після травмувань та від «упадку сил»⁷²⁶. І, таким чином, вона представляла себе як справжню радянську жінку, яка була витривалою та красивою і тілом, і духом.

Наступна тема, яка була піднята під час розмови, стосувалась іноземців, а саме американців. Романько детально розповідає про те, як її бригада одного разу ходила до них на обід. Це ж питання згадувалось і на вечорах спогадів, про що вже йшлося вище. Романько акцентує увагу на манері спілкування радянських робітниць з іноземцями. Поведінку своєї бригади вона представляє зразковою: робітниці «не зраджують» комуністичних ідеалів та не потрапляють під вплив представників капіталістичного світу, а, навпаки, їм навіть трохи вдається перевиховати американців, змінити їхню девіанту поведінку. Наприклад, Романько відмовилась від алкоголю, що був на столі. І на додачу до цього, вона переконала іноземців взагалі прибрати його і не пити при робітницях⁷²⁷. Такий опис цілком відображає зміст тогочасних антиалкогольних кампаній в СРСР.

⁷²² ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 39.

⁷²³ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 36.

⁷²⁴ Там само.

⁷²⁵ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 21.

⁷²⁶ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 46, 42.

⁷²⁷ Там само. Арк. 45.

Після обіду були танці, описуючи які, Романько теж робить правильні ремарки: «танцювали, але не фокстрот»⁷²⁸. Ремарка щодо фокстроту тут зовсім не випадкова, оскільки танець, що з'явився в США в 1914 р., як проголошувала радянська ідеологія у 1920-х – на початку 1930-х рр., був танцем «буржуазної» Європи та доби непу⁷²⁹. Тож через ретрансляцію пропагандистських постулатів, Романько представляє себе і свою бригаду як справжніх пролетарів, що не лише добре працюють, але й залишаються вірними своїм радянським цінностям і під час спілкування з іноземцями. Відносини своєї жіночої бригади з іноземцями Романько характеризує виключно як дружні, «без залицянь з боку американців»⁷³⁰. Очевидно, що ця тема могла неодноразово обговорюватися серед радянських робітників та обростала плітками.

Тож, у спогадах робітниць, що лунали на вечорі спогадів та з уст Жені Романько, постає образ «нової людини», а саме радянської жінки, якій притаманні такі основні риси: вона активно бере участь в соціалістичному будівництві, маючи право на працю на рівні з чоловіками, бореться за втілення цього права в життя, виявляє «шкідницькі елементи» і пильнує, щоб ніхто не зашкодив будівництву соціалізму. У споминах основна увага зосереджена на власній роботі і соціалістичному будівництві, згадки про сім'ю, а саме про дітей, є небагаточисельними, але їх все ж більше, ніж у спогадах чоловіків. Робітників-чоловіків представлено узагальнюючим образом як таких, хто не допускає жінок до «чоловічої» роботи та не відразу вірить у їхні здібності.

Висновки. У спогадах робітників про соціалістичне будівництво, уособленням якого було конкретно будівництво Дніпрогесу, представлено постання «нової людини», яка вчилася говорити про себе «правильно»: про своє минуле, про роботу, колектив, у якому працювала. Все це мало бути вплетено в канву історії символу перших сталінських п'ятирічок. Представлення споминів на вечорах спогадів вчило дніпробудівців, як потрібно

⁷²⁸ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 45.

⁷²⁹ Алякринская М. А. Танец и идеология: фокстрот в советской культуре 1920–1930-х гг. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2012. № 3(12) С. 24.

⁷³⁰ ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 45.

представляти себе, уникаючи небажаних тем та вибираючи відповідні моменти зі своєї біографії. У розповідях робітників на вечорах спогадів про будівництво гідроелектростанції, чітко відображено, як робітники намагаються представити себе «новими людьми». Роблять це робітники, коли описують суспільство, в якому жили, поділяючи населення на дві протилежні категорії: ми (радянські робітники) – вони («колишні», «куркулі», «шкідницькі елементи», іноземці та інші). Зібрані спогади дніпробудівців, окрім фактажу, також вміщали згадки про їхнє повсякденне життя та всю палітру пропагандистської машини на зламі 1920-х – 1930-х рр.

Спомини жінок про будівництво Дніпрогесу демонструють насамперед, як відбувалося постання «нової радянської жінки». У розповідях робітниць представлено «нову жінку», яка не просто бере активну участь у соцбудівництві, але й працює на рівні з чоловіками, прагне освоїти традиційно чоловічі професії. Розповідаючи про індустріалізацію, жінки дещо змістили акценти: історія особистого життя вплітається в історію колективу, країни загалом, а не пропускається, як це робили чоловіки-робітники на вечорах спогадів. Стиль та тематика, що відрізняють жіночий вечір спогадів від інших, водночас роблять його схожим на індивідуальні бесіди. В обох випадках, оповідачі нарешті говорять про себе, а не лише про роботу, будівництво, колектив.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. дозволило зробити наступні висновки, основний зміст яких виноситься на захист:

1) Аналіз наявної історіографії засвідчив, що радянські кампанії з написання історії міжвоєнного періоду, в яких ключову роль відіграло збирання спогадів про Жовтневу революцію та історію фабрик і заводів, недостатньо представлені в історіографії. У 1950-х – 1980-х рр. західні дослідники не зверталися до цих тем, а радянські історики вивчали ці питання в руслі тогочасних ідеологічних постулатів. Починаючи з 1990-х рр., вказані теми починають цікавити і західних, і українських, і російських дослідників, але нині кількість публікацій залишається не численною. Тому для розв'язання поставлених завдань було залучено широке коло джерел: публікації матеріалів та документація Істпарту та Комісії з ІФЗ, їхні рекомендації, як збирати і писати спогади, спомини іноземців, що працювали або відвідували СРСР, спогади відомих радянських робітників, дніпробудівців, неопубліковані та опубліковані варіанти уривків збірника з історії Дніпрогесу. Під час дослідження було виявлено джерела, що раніше не вводилися в науковий обіг, зокрема із ДАЗО (м. Запоріжжя): це спогади дніпробудівців, зібрані у 1930-х рр. Для вивчення конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. використовується різнопланова за змістом і походженням джерельна база та спеціальні історичні методи, методологія студій пам'яті, мікроісторії, історичної антропології, case study.

2) Кампанія з написання історії 1917 року стала першою більшовицькою спробою конструювання колективної та індивідуальної пам'яті, першим цілеспрямованим проектом нової влади в культурній сфері, де ключову роль відведено Жовтневій революції: її точці відліку і водночас кульмінації. Більшовики розглядали 1917 рік як засіб легітимації їхньої влади та перший крок до «світової революції пролетаріату». Ця кампанія здійснювалась Істпартком за допомогою централізованої роботи широкої мережі місцевих

відділів по всій території СРСР у кількох напрямках: збирання спогадів, документів на революційну тематику, їхня публікація в істпартівських виданнях. Вагомий вплив Істпарту на витворення історичної пам'яті засвідчили заходи з організації виставок, архівів, створення музеїв тощо.

Істпарт та проведена ним кампанія запропонували модель для організації майбутніх проектів пам'яті. Зокрема таким стало написання історії фабрик та заводів невдовзі після «великого зламу» під керівництвом однойменної комісії. Структура та організація роботи цієї комісії була подібна до Істпарту. Однак основними авторами та виконавцями цього проекту стали не історики, як було в 1920-х рр., а літератори. Мета діяльності Комісії з історії фабрик та заводів полягала не лише в написанні історії робітників та успіхів соціалістичного будівництва, але й була спрямована на виховання робітника як «нової людини». До того ж, робітників, на рівні з літераторами, проголошували авторами цієї «нової» історії.

Попри те, що обидві кампанії були масштабні та організовані «згори», вплив та контроль обох комісій на населення не був таким потужним і тотальним, як можна припустити. Про це свідчать проблеми із врегулюванням взаємин центр-місця, недостатня кількість кадрів, фінансування, ігнорування населенням звернень комісій надати певні матеріали чи написати спогади тощо.

3) Кампанія, спрямована на конструювання пам'яті про Жовтневу революцію, стала зразком для проекту, присвяченого соціалістичному будівництву у 1930-х рр. Способи збирання спогадів учасників революційних подій та робітників подібні: звернення комісій до партійних діячів та робітників написати спогади, проведення вечорів спогадів. Натомість, замість поширеної у 1920-х рр. практики анкетування робітників, Комісія з історії фабрик та заводів стала проводити індивідуальні розмови з учасниками соціалістичного будівництва. Розповіді на вечорах спогадів мали корегувати організатори та учасники заходу за допомогою так званого колективного методу у разі, якщо оповідач помилявся. У письмових зверненнях комісії до робітників питання сформульовані таким чином, щоб були розкриті потрібні теми й не зачіпались

небажані. Як правильно писати спогади, було представлено в рекомендаціях, підготованих та опублікованих ще Істпартом («Конспект-мінімум для спогадів», підготовлений Миколою Батуриним у 1921 р. та методологічний нарис Йосипа Геліса «Як потрібно писати спогади» у 1925 р.). Основне правило – писати передовсім про подію (Жовтневу революцію), а вже потім, і небагато, про свою участь у ній. Цією вказівкою у дещо зміненому вигляді послуговувалися і під час написання спогадів про побудову промислових об'єктів: писати про перемоги соцбудівництва, представляючи себе як частину робітничого колективу, що активно працює. Ці принципи відображали комуністичну догму, відповідно до якої кожен мав бути частиною колективу, а не індивідуалістом.

Інформацію про те, як Істпарт збирав спогади, та відомості про взірцевий збір свідчень робітників на конкретних заводах Комісія з історії фабрик та заводів публікувала у своєму журналі «Історія заводів» у 1932–1934 рр. Особливістю кампанії збирання спогадів про соціалістичне будівництво було те, що робітники, по суті, не просто розповідали або писали про нещодавнє минуле, а вчилися «інтерпретувати» теперішнє та говорити про щасливе майбутнє, адже ця комісія працювала в роки другої п'ятирічки. І робітники набували досвіду, як «правильно» розповісти про себе і колектив, не тільки з рекомендацій комісії, а передовсім під впливом засобів радянської пропаганди, яка прославляла успіхи форсованої індустріалізації та колективізації: досягнення соціалістичного будівництва презентувались у фільмах на цю тему та під час святкувань річниць Жовтневої революції. Наочною ілюстрацією того, як «треба» пам'ятати і говорити про соціалістичне будівництво, були спогади відомих радянських робітників та іноземців, що приїздили і працювали в Радянському Союзі. Їхні спомини публікувались великим накладом російською мовою.

4) Кампанія з написання історії Дніпрогесу проводилась у кілька етапів. Спершу відбувався збір інформації з історії цієї гідроелектростанції місцевою комісією. Головними джерелами для написання історичного нарису Дніпрогесу

відповідно до проекту мали стати спогади робітників, зібрані під час проведення вечорів спогадів, індивідуальних бесід з ними, а також їхні автобіографії. Спогади дніпробудівців бачились не лише одним зі способів навчити «нову людину» належним чином сприймати минуле і теперішнє та вірити в майбутнє, але й справді мали стати важливим джерелом для написання історії гідроелектростанції. Оскільки робітники могли багато розповісти не лише про технічні деталі будівництва Дніпрогесу, але й про людей, які там працювали і про яких було обмаль відомостей в офіційній документації та тогочасній пресі. Матеріали місцевої комісії свідчать про те, що розповіді робітників на вечорах спогадів були завчасно підготованими, а не спонтанними. Для цього готувалися спеціальні повідомлення або ж персональні запрошення взяти участь у вечорі, у яких було вказано тему та питання для обговорення.

На основі зібраних матеріалів комісія з написання історії Дніпрогесу видала лише пробні уривки у 1934 р. та 1935 р., про які мали написати своє враження або зауваження ті, хто брав участь у будівництві. В єдиний історичний нарис, як це планувалося спочатку, ці уривки не було переписано, оскільки в роки Великого терору робота над ним призупинилася. Рукописи редакторів, літераторів, що займалися цією історією, коректувалися членами Всеукраїнської та Головної (тобто всесоюзної) редакцій. Аналіз їхніх правок демонструє, якими були правила «правильного» написання радянської історії, та як літератори намагалися їх дотримуватися, хоча не завжди успішно.

У 1930-х рр. спогади робітників, що їх збрала місцева комісія, не публікувалися. Натомість тематика та стиль спогадів дніпробудівця Бориса Вейде, які вийшли друком у 2012 р., свідчать про те, що кампанія з написання ІФЗ вплинула на пам'ятання дніпробудівцями свого досвіду. Наявні в його тексті штампи та кліше відповідають стилю, притаманному радянським егосвідченням, а також демонструють самоцензуру автора під час написання спогадів.

5) Спогади робітників про будівництво Дніпрогесу дають можливість показати, який інструментарій використовувала радянська влада задля

виховання «нової людини». Ділитись спогадами про недавнє минуле фабрик та заводів було одним зі способів виховання «нової людини», ударника, що працює понаднормово, перевиконує плани та говорить «по-більшовицьки», певною формалізованою і мілітаризованою мовою, демонструючи свою віру в соціалістичне будівництво. Розповідаючи про будівництво Дніпрогесу на вечорах спогадів та під час індивідуальних бесід, робітники вчилися презентувати себе як «треба», роблячи наголоси на правильних аспектах зі свого життя: бідне, пролетарське походження, самовіддана праця на будівництві, пильність задля виявлення «шкідницьких елементів» тощо. Ті ж акценти дніпробудівці робили і в своїх спогадах-відповідях на прохання комісії. Такі спомини робітники здебільшого писали у формі автобіографій. Усні та письмові розповіді про себе подавалися в контексті з описом того, як працював колектив робітника. Інколи у своїх же спогадах робітники опинялися на периферії, вся увага була зосереджена на загальнодержавній кампанії – індустріалізації, символом якої був Дніпрогес. Розповідаючи про будівництво гідроелектростанції, робітники поділяли населення на дві категорії: «ми» (радянські робітники) та «вони» (іноземці, «куркулі», «шкідницькі елементи», «колишні» та інші). У такий спосіб робітники підкреслювали своє відчуження від «ворожих» радянському устрою елементів. У спогадах також наявні згадки про повсякдення робітників та засоби пропаганди: згадано стінгазети, кіно, діяльність «червоних куточків», вистави, організовані робітниками.

Спогади робітниць показують різницю між споминами чоловіків та жінок, а також демонструють образ «нової радянської жінки». Робітниці менше акцентували увагу на технічних деталях будівництва, а водночас включали до оповіді згадки про свій одяг, сім'ю, дітей, навчання, тобто більше, ніж чоловіки, розказували про себе. Але у центрі спогадів жінок все ж була праця. Розповідаючи про свою працю, робітниці постійно наголошували на тому, що чоловіки негативно ставилися до їхньої роботи на будівництві та до освоєння жінками властиво чоловічої роботи. Однак наприкінці оповідей жінки зазвичай

наголошували, що завдяки їхнім швидким темпам виконання планів чоловіки все ж змінювали свою думку про них.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребує питання діяльності Комісії з історії фабрик та заводів на Донбасі та в Харкові. Це дасть можливість визначити особливості пам'ятання соціалістичного будівництва на об'єктах, що мали іншу спеціалізацію, та порівняти стиль розповідей робітників з різних міст та містечок УСРР. Темати для майбутніх досліджень можуть стати особливості зображення повсякденного життя в щоденниках радянських робітників; специфіка розповідей шахтарів про соціалістичне будівництво; кінофільми, в яких (не)правильно висвітлено боротьбу за форсовану індустріалізацію; образ жінки-трудівниці в українських радянських фільмах 1930-х рр. тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**I. ДЖЕРЕЛА****НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА**

*Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України,
м. Київ
(ЦДАВО України)*

Ф. 1. Верховна Рада України, 1917–2002 рр.

Оп. 3.

1. Спр. 66. Протоколи засідань та план робіт комісії по святкуванню 10-ї річниці Жовтневої революції при ВУЦВКу та її підкомісій. Оригінали. 30 серпня 1926 р. – 26 квітня 1928 р. 249 арк.

2. Спр. 776. Матеріали про роботу комісії по організації та святкуванню 10-річчя Жовтневої революції та її агітаційно-видавничої підкомісії (обіжник, випис з протоколу, програма, доповідні записки, відозви, листування). 9 грудня 1926 р. – 25 грудня 1927 р. 110 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти України, 1917–2000 рр.

Оп. 6.

3. Спр. 1130. Матеріали про підготовку до проведення святкування Х-ти річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (протоколи, виписи з протоколів, плани, програма, доповідні записки, листування). 2 квітня 1926 р. – 11 січня 1928 р. 683 арк.

4. Спр. 1132. Матеріали про виконання постанов ювілейних сесій ЦВК СРСР IV скликання і ВУЦВКу 10 скликання та відзначення 10-х і 13-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції і 25-х роковин революції 1905 р.

(виписи з протоколів, доповіді, доповідні записки, листування). 1 червня 1928 р.
– 29 жовтня 1930 р. 248 арк.

*Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ
(ЦДАГО України)*

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1918–1991 рр.

Оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.

5. Спр. 1449. Цыркулярные письма ЦК РКП(б) и ЦККП(б)У о создании и работе губернских бюро Истпарта, сборе историко-революционных документов. Переписка Республиканского Истпарта с ЦК КП(б)У, местными истпартотделами об издании сборника документов, организации выставки к 5-летней годовщине Октябрьской революции, подготовке статей для журнала «Летопись революции», материальном обеспечении историко-революционного архива и др. вопросов... 4 января 1922 г. – 27 декабря 1922 г. 60 арк.

6. Спр. 1773. Положения (копии) ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об истпартотделе ЦК КП(б)У и губернских комитетов партии. Отчеты Истпарта ЦК КП(б)У об издательской деятельности, организации выставок, реорганизации Истпарта, проведенной работе на местах. 10 января 1923 г. – 22 декабря 1923 г. 69 арк.

7. Спр. 1857. Протоколы заседаний Истпарта ЦК КП(б)У (Комиссии по истории Октябрьской революции и Коммунистической партии (большевиков) Украины). Докладная записка, доклад Истпарта о штатах Комиссии по истории Октябрьской революции и ЦК КП(б)У, его губернских отделов на 1924–1925 гг., результатах обследования Екатеринославского губернского истпартотдела. 7 января 1924 г. – 20 декабря 1924 г. 33 арк.

8. Спр. 2021. Выписки из протоколов заседаний Секретариата, Оргбюро ЦК КП(б)У по вопросам работы Республиканского Истпарта.

Положение об Истпарте ЦК КП(б)У и окружных истпартотделов... 26 января 1925 г. – 4 декабря 1925 г. 167 арк.

9. Спр. 2498. Циркуляр ЦК ВКП(б) о разработке архивных фондов в связи с подготовкой к 10-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Отчет Истпарта ЦК КП(б) за 1927 г., его переписка с ЦК КП(б), другими истпартами по вопросам истпартрabоты. 7 февраля 1927 г. – январь 1928 г. 42 арк.

10. Спр. 2710. Циркулярные письма, выписки из протоколов заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки, справки Истпарта ЦК КП(б)У о состоянии истпартрabоты в республике, постановке научно-исследовательской работы по истории партии и Октябрьской революции на Украине, публикации документов и материалов в журнале «Летопись революции», сборе и хранении партийных документов, работе Музея революции. 6 января 1928 г. – 29 января 1929 г. 78 арк.

11. Спр. 6225. Протоколы заседаний, справки, информации редакции «Истории фабрик и заводов», переписка по выпуску серии книг по истории крупных предприятий. 9 марта 1933 г. – 16 декабря 1933 г. 66 арк.

12. Спр. 6444. Переписка с редакцией «Истории фабрик и заводов» о ходе подготовки материалов для этой серии. 14 февраля 1934 г. – 4 ноября 1934 г. 36 арк.

13. Спр. 6649. Докладные записки, справки, письма ЦК КП(б)У, обкомов партии, Института истории партии и Октябрьской революции на Украине, ВУАМЛИН, издательств, редакций о подготовке к изданию «Истории гражданской войны», «Гражданская война на Дальнем Востоке», «Истории фабрик и заводов на Украине», подготовке учебника по истории Украины, сборника документов «Революция 1905–1907 гг. на Украине». 1 января 1935 г. – 21 ноября 1935 г. 49 арк.

Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя
(ДАЗО)

Ф. 995. Спогади будівничих різних об'єктів Дніпробуду, варіанти книги «Історія Дніпробуду», матеріали про соціалістичні змагання на Дніпробуді, 1927–1934 рр.

Оп. 28. Редакція «Історія Дніпробуду», 1933–1934 рр.

14. Спр. 02. Отчет о работе редакции «История Днепрогэс», переписка с редакцией «История заводов» об уточнении плана издания, о сокращении сроков работы и другим вопросам по написанию и изданию книги «История Днепрогэс». 31 мая 1932 г. – 14 декабря 1933 г. 60 арк.

15. Спр. 06. Протоколы и выписки из них совещаний секретариата Всеукраинской редакции «История фабрик и заводов» и переписка с последней по вопросам написания и издания книги «История Днепрогэс», списки и справки сотрудников редакции «История Днепрогэс». 14 декабря 1933 – 24 апреля 1935 г. 127 арк.

16. Спр. 12. Планы отдельных глав книги и протокол заседания авторской группы книги «История Днепрогэс» совместно с заведующим Архивного управления о помощи в подборе архивных материалов для авторов «История Днепрогэс». 14 февраля 1934 г. 60 арк.

17. Спр. 14. План работы редакции на сентябрь и рецензии на рукописи глав книги «История Днепрогэса». 21 июня 1934 г. – 1 октября 1934 г. 33 арк.

18. Спр. 25. Черновой экземпляр главы «Плотина» В. Кузьмича. Без даты. 158 арк.

19. Спр. 37. Стенограммы воспоминаний и автобиографии участников строительства днепростроя с приложением фотографий. 18 октября 1927 г. – 15 ноября 1934 г. 148 арк.

20. Спр. 38. Воспоминания участников строительства Днепростроя. 1 сентября 1930 г. – 15 января 1934 г. 167 арк.

21. Спр. 41. Черновики воспоминаний и автобиографии участников строительства Днепростроя. Списки сотрудников редакции «История Днепрогэс». 21 декабря 1932 г. – 24 января 1934 г. 104 арк.

22. Спр. 42. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства Днепрогэс. 14 июня 1933 г. – 5 апреля 1934 г. 91 арк.

23. Спр. 43. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства. 14 июля 1933 г. – 3 сентября 1933 г. 116 арк.

24. Спр. 44. Стенограмма воспоминаний участников строительства Днепростроя. 16 июля 1933 г. – 28 января 1936 г. 169 арк.

25. Спр. 45. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства. 31 июля 1933 г. – 22 августа 1933 г. 92 арк.

26. Спр. 46. Воспоминания участников строительства Днепростроя (черновики). 6 августа 1933 г. 50 арк.

27. Спр. 46 а. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства. 17 августа 1933 г. – 27 февраля 1934 г. 121 арк.

28. Спр. 47. Стенограмма воспоминаний красных партизан о борьбе за установление советской власти на Запорожье. 2 сентября 1933 г. – 6 сентября 1933 г. 124 арк.

29. Спр. 50. Стенограммы вечеров воспоминаний о ходе сооружения плотины. 11 декабря 1933 г. – 18 декабря 1933 г. 64 арк.

30. Спр. 51. Стенограмма вечера воспоминаний женщин, участниц строительства Днепростроя. 24 декабря 1933 г. 77 арк.

Государственный архив Российской Федерации

(ГАРФ, Москва)

Ф. Р7952. Государственное издательство «История фабрик и заводов» при объединении государственных издательств, 1931–1938 гг.

Оп. 2. Рукописи библиографических указателей и сборников по истории фабрик и заводов, 1931–1938 гг.

31. Д. 151. Верстка “Украинский сборник по истории заводов”, 1931–1938 гг. 453 арк.

Оп. 6. Документы по истории фабрик и заводов Украины, 1931–1938 гг.

32. Д. 23. Дончак “Левый берег”, Юрезанский “Из истории проекта”, Кузьмич “Плотник”, Дончак “Шлюз”, Кузьмич “Праздники Днепростроя”, 1931–1938 гг. 98 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

33. Александров И. Г. Днепровское строительство и его экономическое значение. Харьков, 1925. 45 с.

34. Андерсен-Нексе М. Два мира. Мысли и впечатления от поездки в СССР. Л., 1935. 158 с.

35. Ахун М., Лукомский В. Выявление архивных материалов для истории фабрик и заводов (По фондам Ленинградского отделения Центрального исторического архива). М.: Государственное издательство «История заводов», 1933. 8 с.

36. Баш Я. Гарячі почуття. К., 1963. 300 с.

37. Богданов А. А. О пролетарской культуре 1904–1924. Ленинград–Москва, 1924. 343 с.

38. Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. 140 с.

39. Героїні соціалістичної праці. Київ, 1936. 69 с.

40. Глазами иностранцев. 1917–1932 / Сост. М. Живов. М., 1932. 720 с.

41. Горький А. М. и создание истории фабрик и заводов / Сборник документов и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов. Москва, 1959. 363 с.

42. Горький М. Несвоевременные мысли / М. Горький. Книга о русских людях. М., Вагриус, 2000. С. 435–559.

43. Грекулов Е. Архивы как источник изучения истории заводов. М., 1933. 14 с.
44. Доклад А. М. Горького о советской литературе / Первый Всесоюзный съезд советских писателей 1934 г. Стенографический отчет. Москва, 1934. С. 5–18.
45. Дочери Октября. Работницы и селянки в дни Великой пролетарской революции. Харьков, 1922. 152 с.
46. Жемчужный В. Как организовать Октябрьскую демонстрацию. Москва, 1927. 31 с.
47. За большевитскую историю заводов / Отв. ред. П. Низовцев. Ленинград, 1934. 184 с.
48. Изотов М. Мое життя, моя робота. К., 1934. 141 с.
49. Інструкція Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів». Х, 1932. 8 с.
50. Кандидов А. Фотография на службе Днепростроя // Советское фото. 1929. № 5. С. 134–137.
51. Кревецкий І., Назарук О. Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки. Відень: Видання уряду Преси й Пропаганди Західної УНР, 1921. 34 с.
52. Легран Ф. 16 лет в СССР. Москва «Профиздат», 1933. 48 с.
53. Литвак А. Нові велетні стають до лав. Харків, 1932. 47 с.
54. Луначарский А. В. Воспитание нового человека. Ленинград: «Прибой», 1928. 48 с.
55. Луначарский А. О народных празднествах // Вестник театра. 1920. № 62. С. 4.
56. Монографическое изучение фабрик и заводов. Москва, 1930. 26 с.
57. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишко, П. Таращук. Київ: 2003. 436 с.
58. Орман А. І. Робітниця у важкій індустрії. Харків, 1931. 30 с.

59. Панкратова А. М. “История заводов СССР”. (Из доклада на международном конгрессе историков в Варшаве в 1933 году) // Создадим историю заводов Ленинграда. Ленинград, 1958. С. 97–116.
60. Письма и отзывы М. Горького – Публикация Архива А. М. Горького // Вопросы литературы. 1957. № 7. С. 115–132.
61. Покровский М. Н. Избранные произведения в 4-х книгах. Книга 4. М.: Наука. 1967. 640 с.
62. Рабочие пишут историю заводов / Сборник статей под редакцией М. Горького и Л. Авербаха. Ленинград, 1933. 179 с.
63. Рид Дж. 10 дней, которые потрясли мир / Пер. В. Яроцкого; Предисл. В. Ленина и Н. Крупской; Краткая биогр. Д. Рида А. Р. Вильямса. Москва, 1923. 316 с.
64. Скотт Дж. За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали / Пер. с англ. М.: Издательство Московского университета, Издательство Уральского университета, 1991. 304 с.
65. Создадим историю заводов / Сборник. Ленинград, 1933. 112 с.
66. Сталин И. В. Историческая идеология в СССР в 1920-1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. Ч. 1. 1920–1930-е годы. / Сост. М. В. Зеленов. СПб.: Наука-Питер, 2006. 496 с.
67. Сталін Й. В. Твори. Т. 12. Переклад з рос. видання, схвалений комісією ЦК КП(б)У. Київ, 1950. 391 с.
68. Стаханов А. Рассказ о моей жизни. М., 1937. 192 с.
69. Троцкий Л. Д. Поколение Октября: речи и статьи. Пг.-М.: «Молодая гвардия», 1924. 260 с.
70. Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння. Як писати мемуари / Пояснення і практичні вказівки подали І. Кривецький і д-р О. Назарук. Львів: З друкарні НТШ, 1923. 48 с.
71. Цехновицер О. Демонстрация и карнавал. К десятой годовщине Октябрьской революции. Ленинград, 1927. 160 с.

72. Юрезанский В., Дончак В., Башмак Я. Из истории ДГЭС им. Ленина. Пробные главы. Харьков, 1934. 39 с.
73. Юрезанський В. Т. Дніпрогес. Документальна повість / Вступ. стаття: Яків Баш «Літописець Дніпробуду». Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 182 с.
74. Юрезанський В., Башмак Я., Дончак, Мадич М. З історії Дніпрогесу (уривки). Х., 1935. 98 с.
75. Ясенский Б. Я. Человек меняет кожу. Москва, 1956. 584 с.
76. Reed J. Ten Days That Shook the World. New York: Bony and Liveright, 1919. 371 p.

ПЕРІОДИКА

Бюллетень Истпарта, 1921 г.

77. Батурич Н. Конспект-минимум для воспоминаний // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 11–12.
78. Инструкция для местных бюро Истпарта // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 14–16.
79. План работы Комиссии по истории РКП // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 8–11.
80. Работа секции Истпарта на конференции архивных работников // Бюллетень Истпарта. 1921. № 1. С. 26–42.

История заводов, 1932-1934 гг.

81. Бондарев М. Из дневника метростроевца // История заводов. 1934. №3–4 (11–12). С. 141–148.
82. Иезуитов Н. Кино как источник истории заводов // История заводов. 1933. № 7. С. 76–89.
83. К. Л. Автобиография Н. Изотова // История заводов. 1934. № 3–4 (11–12). С. 223–224.

84. Как идет работа // История заводов. 1932. № 2. С. 111–128.
85. Медынский Г. Дневники строителей метро // История заводов. 1934. №3–4 (11–12). С. 128–140.
86. Научим давать хорошие воспоминания. В чем успех т. Френкеля // История заводов. 1932. № 3. С. 143–145.
87. Паялин Н. Как я написал книгу по истории завода им. Ленина // История заводов. 1932. № 2. С. 128–132.
88. Попов Н. Г. За повышение теоретического уровня, за большевистскую партийность в «Истории заводов» // История заводов. 1933. № 6. С. 76–110.
89. Рабинович И. О записи воспоминаний. Из опыта работы т. С. Мирера // История заводов. 1933. №4–5. С. 205–210.
90. Рожкова М. Как записывать воспоминания // История заводов. 1932. № 3. С. 140–143.
91. Френкель Я. Выпуск первого трактора // История заводов. 1932. № 3. С. 145–148.
92. Фридлянд Ц. Литература Америки и Запада по истории предприятий // История заводов. 1933. № 3–4 (11–12). С. 205–209.
93. Что читать автору «Истории заводов» // История заводов. 1934. № 3–4 (11–12). С. 225–228.
94. Юрезанский В. Работа над предисторией Днепрогэса // История заводов. 1934. № 3–4 (11–12). С. 103–108.

Літопис революції, 1922-1933 рр.

95. Адамович Е. Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. 1925. № 3. С. 238–243.
96. Адамович Е. Вокруг работы Истпартов // Летопись революции. 1925. № 5–6. С. 332–336.
97. Адамович Е. Встреча с Владимиром Ильичем // Летопись революции. 1925. № 1. С. V–XVI.

98. Адамович Е. Доклад Истпарта ЦК КП(б)У на конференции Истпартов во время 12 съезда партии // *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 321–328.
99. *Летопись революции*. 1922. № 1. 248 с.
100. Від редакції. На вищий щабель // *Літопис революції*. 1930. № 1. С. VII.
101. Вокруг работы Истпарта // *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 283–288.
102. Вокруг работы Истпарта // *Летопись революции*. 1925. № 1. С. 228–235.
103. Всеукраинское совещание Истпарта // *Летопись революции*. 1925. № 3. С. 224–237.
104. Громицкий А. Несколько слов о работе групп участников ревдвижения // *Летопись революции*. 1927. № 3. С. 270–276.
105. Инструкция по организации групп участников Октябрьской революции и гражданской войны на Украине // *Летопись революции*. 1926. № 2. С. 223–224.
106. Манилов. Работа Киевского Истпарта КП(б)У // *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 231–237.
107. От Истпарта // *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 5–6.
108. Работа Истпарта ЦК КП(б)У за январь-октябрь 1925 года (краткий отчет) // *Летопись революции*. 1925. № 5–6. С. 327–331.
109. Хмельницкий И. Из деятельности Одесского Истпарта // *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 228–230.
110. Хроника бюро Истпарта // *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 240–241.
111. Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным // *Летопись революции*. 1925. № 1. С. I–IV.

Правда, 1931-1932 гг.

112. «Газета» Фридриха Леграна // Правда. 1932. 17 марта. № 76. С. 2.
113. Горький А. М. За работу! // Правда. 1931. 28 ноября. № 327. С. 2.
114. Горький А. М. История фабрик и заводов // Правда. 1931. 7 сентября. № 247. С. 2.
115. Из постановления ЦК ВКП(б) об издании «Истории заводов» // Правда. 1931. 11 октября. № 281. С. 1.
116. Инструкция Главной редакции «Как писать “Историю фабрик и заводов”» // Правда. 1931. 28 ноября. № 327. С. 2.
117. Как я работаю. Статья забойщика Н. Изотова // 1932. 11 мая. № 129. С. 3.

Пролетарская революция. 1921-1931 гг.

118. Вокруг истпартовской работы. Объединение Института Ленина и Истпарта ЦК // Пролетарская революция. 1928. № 10. С. 220–227.
119. Гелис И. Как надо писать воспоминания (Методологический очерк) // Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 197–212.
120. Глевенко. О работе Одесского Истпарта // Пролетарская революция. 1928. № 3. С. 238–239.
121. Каюров В. Отчет Истпарта ЦК ВКП(б) к XV съезду ВКП(б) // Пролетарская революция. 1927. № 11. С. 258–270.
122. Манилов. Работа истпарта Киевского окрпарткома в 1927 г. // Пролетарская революция. 1927. № 11. С. 272–275.
123. Новая сеть местных истпартотделов // Пролетарская революция. 1923. № 8. С. 275–276.
124. Ольминский М. От Истпарта. Всем истпартотделам. № 1 // Пролетарская революция. 1923. № 10. С. 267.
125. Положение о группах содействия Истпарту ЦК ВКП(б) // Пролетарская революция. 1926. № 4. С. 268.

126. Приложение к статье Покровского М. Н.: Проект анкеты по революции пятого года // Пролетарская революция. 1924. № 11. С. 14–18.

127. Работа групп содействия Истпарту ЦК ВКП(б) за ноябрь 1925 – июнь 1926 г. // Пролетарская революция. 1926. № 7. С. 270–271.

128. Сводка работы местных Истпартотделов // Пролетарская революция. 1924. № 5. С. 254–258.

129. Список ликвидируемых местных истпартов (Утвержден Секретариатом ЦК ВКП(б) 22/ X – 1928 г.) // Пролетарская революция. 1928. № 11–12. С. 362–363.

Червоне Запоріжжя, 1930–ті рр.

130. Відкрився перший Всеукраїнський з'їзд радянських письменників // Червоне Запоріжжя. 1934. № 139. 18 червня. С. 4.

131. На з'їзді радянських письменників // Червоне Запоріжжя. 24 червня. 1934 р. № 144. С. 4.

132. На першому всеукраїнському з'їзді радянських письменників // Червоне Запоріжжя. 1934. 22 червня. №142. С. 4.

133. Створюємо історію індустріальних велетнів на Дніпрі // Червоне Запоріжжя. 1934. 3 липня. №151. С. 4.

Інші:

134. Бюллетень Комиссии при Президиуме ЦИК Союза ССР по организации и проведению празднования 10-летия Октябрьской революции. 1927. № 3. 50 с.

135. Добровольский Л. Литературная деятельность истпартов СССР (1921–1927) // Каторга и ссылка. 1927. № 7. С. 208–215.

136. Юрезанский В. Страницы славной истории (Строительство Днепрогэс) // Индустріальное Запорожье. 1965. 16 июня. С. 3.

137. Юрезанский В. Страницы славной истории (Фрагменты из 2-й ч. рукописи о строительстве Днепрогес «Плотина») // Индустриальное Запорожье. 1965. 27 августа. С. 3.

138. Юрезанський В. Триумф: про будівництво Дніпрогесу // Комсомольське Запоріжжя. 1967. 2 липня. С. 1–2.

II. ЛІТЕРАТУРА

Монографії

139. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозов. К., 2001. 272 с.

140. Андрухов Н. Р. У истоков историко-партийной науки (Краткий очерк деятельности Истпарта. 1920–1928). М., 1979. 64 с.

141. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2005. 584 с.

142. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. К.: «Ніка-Центр», 2012. 440 с.

143. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

144. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів: Український католицький університет, 2008. 520 с.

145. Бордюгов Г. А., Козлов В. А. История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества. М., 1992. 352 с.

146. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / Ред. В. Романюк. Київ: ВД «Стилос», 2007. 288 с.

147. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. К.: ВД «Стилос», 2009. 355 с.

148. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Лингвистическая советология. Екатеринбург: Уральский гос. пед. ун-т, 2009. 291 с.
149. Быков Д. Был ли Горький? Москва, 2008. 348 с.
150. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія. Т. 1. Відповідальний редактор В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 750 с.
151. Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. М., 1975. 288 с.
152. Геллер М. Я. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва, 1994. 336 с.
153. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. London, 1989. 926 с.
154. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. Москва: РОССПЭН, 2000. 272 с.
155. Глебкин В. В. Ритуал в советской культуре. М., 1998. С. 168 с.
156. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. 445 с.
157. Голдман В. З. Женщины у проходной: гендерне отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). М.: РОССПЭН, 2010. 358 с.
158. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М., 1970. 113 с.
159. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995. К., 2005. 464 с.
160. Гудзенко П. П. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). Київ, 1980. 339 с.
161. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 252 с.

162. Данилов В. Н. Власть и формирование исторического сознания советского общества в первые послереволюционные десятилетия / Историческое сознание и власть в зеркале России XX века. Научные доклады. Серия «Научные доклады»; вып. 6. СПб.: Изд-во СПбИИ РАН «Нестор-История», 2006. 256 с.

163. Дель О. От иллюзии к трагедии: немецкие эмигранты в СССР в 1930-е гг. М., 1997. 147 с.

164. Добренко Е. Политэкономия соцреализма. М.: Новое литературное обозрение, 2007. 592 с.

165. Добренко Е. Формовка советского писателя. Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. 557 с.

166. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.

167. Журавлев С. В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электрозавода в советском обществе 1920–1930-х гг. М.: РОССПЭН, 2000. 352 с.

168. Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов»: горьковское начинание в контексте эпохи 1930-х годов. М.: ИРИ РАН, 1997. 215 с.

169. Журавлев С. В., Мухин М. Ю. Крепость социализма. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии 1928–1938 гг. М.:РОССПЭН, 2004. 240 с.

170. Измозик В., Лебина. Н. Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве 1920–1930-е гг. СПб., 2010. 248 с.

171. Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред. В.Смолій; творч. кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.

172. Касьянов Г. Past continuos: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна і сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

173. Кіноревізія Донбасу 2.0 / Упоряд. С. Мензелевський. К.: Національний центр Олександра Довженка, 2017. 396 с.
174. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. К.: Дух і літера, 2005. 380 с.
175. Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: Опыт лингво-социологического чтения. М.: Гнозис, Русское феноменологическое чтение, 1996. 256 с.
176. Козлова Н. Советские люди: сцены из истории. М.: Европа, 2005. 527 с.
177. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х.: Курсор, 2008. 122 с.
178. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). К., 1973. 172 с.
179. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
180. Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). Київ: Наукова думка, 1982. 200 с.
181. Куликова Г. Б. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920–1930-х годов глазами западных интеллектуалов. Москва, 2013. 371 с.
182. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург; Пермь: Изд-во Урал.ун-та, 1995. 144 с.
183. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі. Україно-російське прикордоння, 1980–1990-ті роки. К.: Основи, 2002. 512 с.
184. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. 317 с.
185. Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). Донецк, 1973. 176 с.

186. Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ, 2000. 242 с.
187. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Науковий редактор Л. Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л. Ю. Посохової. Х.: Раритети України, 2016. 226 с. (Структури повсякденності).
188. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке; [пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона и др.; под общ. ред. и с предисл. С.В. Журавлева]. М.: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2010. 271 с.
189. Максимова В. А. Как Горький редактировал рукописи. М., 1955. 72 с.
190. Малышева С. Ю. Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917–1927). Казань: Рутен, 2005. 400 с.
191. Маркевич А. М., Соколов А. К. «Магнитка близ Садового кольца». Стимулы к работе на московском заводе «Серп и молот», 1883–2001 гг. М.: РОССПЭН, 2005. 368 с.
192. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. К., 2017. 240 с.
193. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Інститут історії України НАН України, 2010. 312 с.
194. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
195. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.
196. Образ врага / Сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. Москва: ОГИ, 2005. 334 с.
197. Олексієнко І. Є. Дніпрогес ім. В.І. Леніна. Київ, 1977. 88 с.

198. Плаггенборг Ш. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой Сталинизма / пер. с нем. Спб.: Журнал «Нева», 2000. 416 с.
199. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций / Е. Ф. Кринко, И. Г. Тажидинова, Т. П. Хлынина. Ростов-н-Д., 2011. 359 с.
200. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / За ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів, 2018. 244 с.
201. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму / Передм. Л. Т. Масенко. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»». 2018. 232 с.
202. Рикер П. Память, история, забвение / Пер. с франц. М.: Издательство гуманиарной литературы, 2004. 728 с.
203. Рольф М. Советские массовые праздники. Москва, 2009. 438 с.
204. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Х.: ХНАМГ, 2012. 456 с.
205. Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. Киев: Наукова думка, 1986. 136 с.
206. Скубій І. В. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): економіка та повсякденність / Відп. ред. В.В. Калініченко. Х.: Раритети України, 2017. 308 с.
207. Слово о Днепрогэсе имени В. И. Ленина. Днепропетровск, 1980. 109 с.
208. Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. М.: Издательский дом «Мир истории», 2003. 296 с.
209. Советская социальная политика 1920 – 1939-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦГСПИ, 2007. 432 с.
210. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ, 2002. 352 с.

211. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев, 1978. 135 с.

212. Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, 2013. 295 с.

213. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Т. 2. Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.

214. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст. нариси повсякденного життя. Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

215. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. / Пер. с англ. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 336 с.

216. Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. М., РОССПЭН, 2011. 376 с.

217. Хаттон П. История как искусство памяти / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова. Санкт-Петербург, 2003. 423 с.

218. Хелльбек Й. Революция от первого лица: дневники сталинской эпохи / Авторизов. пер. с англ. С. Чачко; науч. ред. А. Щербенок. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 424 с.

219. Чудакова М. Язык распавшейся цивилизации // Новые работы. 2003–2006. М., 2007. 293 с.

220. Шаповалов С.Н. Генезис советских государственных праздников на Кубани в 1918–1930-е гг. Краснодар: Кубанский государственный университет, 2012. 125 с.

221. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-е вид., переробл. і доп. Харків: Акта, 2015. 252 с. (Університетські лекції).

222. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / Предисл. А. Беляева; пер. с англ.; 2-е изд. М.: Новое литературное обозрение, 2016. 604 с.

223. Яковенко. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 376 с.
224. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України в міжвоєнну добу. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.
225. Clark K. The soviet novel: history as ritual. Indianapolis: Indiana Univ. Press, 2000. 320 p.
226. Corney F. C. Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution. Ithaca: Cornell University Press, 2004. 301 p.
227. Cybriwsky R. A. Along Ukraine's River. A Social and Environmental History of the Dnipro. Budapest–NewYork: Central European University Press. 238 p.
228. Folkenflik R. The culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation. Stanford, 1993. 272 p.
229. Goodwin J. Autobiography: The Self Made Text. New York, 1993. 175 p.
230. Halfin J. Red autobiographies: initiating the Bolshevik self. Washington, 2011. 197 p.
231. Halfin J. Terror in my Soul: Communist Autobiographies on Trial. Cambridge, 2003. 366 p.
232. Hellbeck J. Revolution on my mind: writing a diary under Stalin. Cambridge, Mass. London: Harvard University Press, 2006. 448 p.
233. In the shadow of revolution: life stories of Russian women from 1917 to the Second World War / Ed. by Sheila Fitzpatrick and Yuri Slezkine; transl. by Yuri Slezkine. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000. 443 p.
234. Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 308 p.
235. Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. Berkely, Calif.: Univ. Of California Press, 1998. 639 p.
236. Krementsov N. Stalinist Science. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997. 388 p.

237. Petrone K. Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin. Bloomington: Indiana University Press, 2000. 266 p.

238. Rasweiller A. D. The generation of the power: the history of Dneprostroi. New York: Oxford University Press, 1988. 247 p.

239. Shevchuk V., Satalkin Y., Biliavsky G., Navrotsky V., Mazurkevitch O. Preserving the Dnipro River: Harmony, History, and Rehabilitation. Ottawa, 2005. 144 p.

240. Siegelbaum L. H. Stakhanovizm and the politics of productivity in the USSR. 1935–1941. Cambridge University Press, 1988. 344 p.

241. Von Geldern J. Bolshevik festivals, 1917–1920. University of California Press, 1993. 316 p.

Статті

242. Алексеева Г. Д. Истпарт: основные направления и этапы деятельности // Вопросы истории. 1982. № 9. С. 17–29.

243. Алякринская М. А. Танец и идеология: фокстрот в советской культуре 1920-1930-х гг. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2012. № 3(12). С. 24–30.

244. Амиантов Ю. Н., Нелидов Н. В., Остроухова К. А. У истоков советской историко-партийной науки (К 50-летию Истпарта) // Вопросы истории КПСС. 1970. № 9. С. 113–120.

245. Аргутинская Н. К. О создании книг по истории фабрик и заводов / Исследования и материалы. Сб. 11. М., 1965. С. 58–75.

246. Арнаутова Ю. Культура воспоминания и история памяти // История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. Репиной. М., 2006. С. 47–56.

247. Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. 1996. № 5. С. 147–148.

248. Балина М. «Какой-то непроявленный жанр»: мемуары в литературе соцреализма / Советское богатство: Статьи о культуре, литературе и кино. К 60-

летию Ханса Гюнтера / Под ред. М. Балиной, Е. Добренко, Ю. Мурашова. СПб.: Академический проект, 2002. С. 241–258.

249. Балина М. Дискурс времени в соцреализме / Соцреалистический канон / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. СПб.: Академический проект, 2000. С. 585–595.

250. Бойко О. Колективна пам'ять: своєрідність природи та специфіка структури / Хронологія радянської культури: константи й трансформації: Вип. 3. Київ–Ніжин, 2014. С. 8–20.

251. Вайсс Д. «Новояз» как историческое явление / Соцреалистический канон / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. СПб.: Академический проект, 2000. С. 539–555.

252. Вакшина А. Історія будівництва та реконструкції Дніпрогесу (20-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) // Молода наука : зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 1. С. 33–35.

253. Верменич Я В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 156–169.

254. Веселкова Н. В. История фабрик и заводов Алексея Маленького: портрет и проект // Эпоха социалистической реконструкции: идеи, мифы и программы социальных преобразований: сборник научных трудов / гл. редактор Л. Н. Мазур; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. С. 641–649.

255. Волин М. С. Истпарт и советская историческая наука / В кн. Великий Октябрь. История. Историография. Источниковедение. М.: Наука, 1978. С. 189–206.

256. Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х рр. / Українські жінки у горнілі модернізації. Під заг. ред. О. Кісь. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. С. 106–130.

257. Вороніна М. С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20-30 рр. ХХ ст.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та

географія»; Харківський національний університет імені Г.С. Сковороди. Харків: 2008. Вип. 33. С. 147–153.

258. Гловінський М. Новомова // 12 польських есеїв / Упоряд. О. Гнатюк. К.: Критика, 2001. С. 158–182.

259. Годунов К. Праздник 7 ноября как механизм социальной стратификации советского общества (на материалах Карелии 1918–1941-е гг.) / Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (20–21 апреля 2012 года, Санкт-Петербург). СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. С. 39–45.

260. Горло Н. В. Основні підходи до забудови сіл та житлового будівництва у зоні водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: історичний аспект (50–70-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин: Зб. наук праць / За ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 363–366.

261. Грінченко Г. Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 13–14. Харків, 2009. С. 11–24.

262. Добренко Е. «Занимательная история»: исторический роман и социалестетический реализм / Соцреалистический канон / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. СПб.: Академический проект, 2000. С. 874–895.

263. Дорохина О.В. Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 1998. № 4. С. 138–154.

264. Ефремцев Г. П., Кирьянов Ю. И., Кисленко И. С. Всесоюзная конференция по истории фабрик и заводов // Вопросы истории. 1984. № 1. С.147–148.

265. Євселевський Л. І. Діяльність Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» // Український історичний журнал. 1976. № 6. С. 84–87.

266. Євселевський Л. І. Матеріали Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» як історичне джерело // Архіви України. 1979. № 5. С. 48–50.

267. Єжов В. А., Степанов З. В., Ковальчук В. М. Досвід наукової розробки історії заводів і фабрик СРСР // Український історичний журнал. 1972. № 9. С. 41–48.

268. Журавлев С. В. Материалы о строительстве первой очереди Московского метрополитена в фонде Главной редакции «История фабрик и заводов» ЦГАОР СССР // Археографический ежегодник за 1984 г. / Отв. ред. С. О. Шмидт. М.: Наука, 1986. С. 276–285.

269. Журавлева Н. С. «История фабрик и заводов» на Урале // Литература Урала: история и современность: сб. ст. / РАН, УрО, Ин-т истории и археологии; [отв. ред. Е. К. Созина]. Вып. 7. В 2 т. Т. 1. Екатеринбург, 2013. С. 280–284.

270. Забужко О. Мова і влада // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х. К., 1999. С. 99–124.

271. Зак Л. М. Большое и важное дело // Наш современник. 1957. № 1. С. 308–330.

272. Зелена А. Повсякденне життя будівельників Дніпробуду // Молода наука : зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 1. С.37–39.

273. Иокар Л. Живые традиции (История фабрик и заводов): Вступительная статья // Вопросы литературы. 1957. № 7. С. 103–115.

274. Ігнатуша О. М. Американське представництво на Дніпробуді. Документи і матеріали // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ ст. Вип. 1. Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1998. С. 47–79.

275. Ігнатуша О. О. Американська консультація на Дніпробуді 1927–1933 рр. // Історичні та політологічні дослідження: Науковий журнал. Донецьк. 2007. № 3–4. С. 161–165.

276. Ігнатуша О. О. Дніпробуд крізь призму мікроісторії: життєва драма американського громадянина Йосифа Маєвського // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХУІІІ. С. 234–237.

277. Ільєнко І. Володимир Кузьмич / З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій / Упоряд. О. Г. Мусієнко. К., 1991. С. 289–290.

278. Киридон А. Колективна пам'ять в темпоральному модусі репрезентації // Київська старовина. 2010. № 4. С. 96–105.

279. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 159–172.

280. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія 8 «Гендерні дослідження» / Укл. М. С. Петрушкевич. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 2. С. 56–73.

281. Коваль М. К. До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки радянської влади // УІЖ. 1966. № 4. С. 66–72.

282. Козленко І. Кавалерідзе: кінокубістичне життє / Іван Кавалерідзе. Мемуари. Драматургія. Публіцистика. Упоряд. Мензелевський С. Київ, 2017. С. 60–87.

283. Козлов К. Устная история в советской гуманитаристике в 1920–1980-е гг. / У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : Видавництво, 2010. С. 103–109.

284. Колесник І. Будівники Дніпробуду в записках Бориса Вейде // Молода наука: зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя, 2010. Вип. 1. С. 98–101.

285. Комаренко Н. В. Висвітлення боротьби за перемогу влади рад на Україні в журналі «Літопис революції» // УІЖ. 1967. № 1. С. 130–137.
286. Комаров Н. С. Создание и деятельность Истпарта (1920-1928 гг.) // Вопросы истории КПСС. 1958. № 3–4. С. 153–165.
287. Коровайников В. Ю. Группы содействия Истпарту ЦК ВКП(б) // Вопросы истории КПСС. 1991. № 1. С. 112–123.
288. Кулаков А. А. Издание произведений Ленина Истпартом в 1921–1924 гг. // Вестник Ленинградского университета. 1965. № 20. С. 5–14.
289. Кур-Королев К. Новый человек, или социальная инженерия при сталинизме: некролог по мечтам о новом человеке / История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5-7 декабря 2008 г. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. С. 372–377.
290. Кушнір Л. Повсякденні реалії робітничих сімей Донбасу у 1920 – 1930-х роках // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 178–182.
291. Лабур О. Гендерна складова трудової політики в Радянській Україні (20–30-х рр. ХХ ст): історіографія проблеми // Університет: науковий історико-філософський журнал. 2008. № 2. С. 59–68.
292. Леві Дж. Про мікроісторію // Нові підходи до історіописання. За ред. П. Берка; Пер. з англ. 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 119–143.
293. Лініков В. А. Підрив Дніпровської греблі 18 серпня 1941 р. // Музейний вісник. Запоріжжя. 2012. № 12. С. 226–231.
294. Марочко В. Ставлення радянської влади до «колишніх людей» / Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928). Кол. моногр. / Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. Т. 2. С. 300–348.
295. Марочко В. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського суспільства / Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.) / Голова редкол.

В. А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. 2. С. 703–767.

296. Медик Х. Микроистория // THESIS. 1994. Вып. 4. С. 193–202.

297. Митрофанова А. В., Остапенко И. П., Рогачевская Л. С. Итоги и задачи изучения истории фабрик и заводов СССР // Вопросы истории. 1982. № 1. С. 3–17.

298. Нагорна Г. М. Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду // Краєзнавство. Запоріжжя. 2017. № 3. С. 114–117.

299. Нора П. Проблематика мест памяти / Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 17–50.

300. Окунева Р. Вопросы источниковедения в методических материалах Главной редакции «Истории фабрик и заводов» (1930-е г.). / Труды Московского государственного историко-архивного института, 1963. Т. 17. С. 109–136.

301. Пересветов В. А. Деятельность Истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне // Вопросы истории. 1981. № 5. С. 113–120.

302. Пересветов В. А. Работа истпарта по собиранию документов по истории Октябрьской революции в 1920–1923 гг. // Археографический ежегодник за 1969. М., 1971. С. 139–150.

303. Різницька М. В. Про історіографічне значення довоєнних видань з історії фабрик та заводів України // Український історичний журнал. 1973. № 12. С. 120–126.

304. Рогачевская Л. С. Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов // Вопросы истории. 1963. № 3. С. 109–119.

305. Сарбей В. Г. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // УІЖ. 1967. № 1. С. 3–10.

306. Сергеева М. С. “Физиологический коллективизм”: истоки идеи и практическая реализация в Институте переливания крови // История медицины. 2015. Т. 2. № 4. С. 519–532.

307. Смирнова А. Л. Архивная история «Истории фабрик и заводов» // Человек труда в истории: актуальные вопросы исторической науки, архивоведения и документоведения. III Смирновские чтения: статьи III Всерос. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 3 марта 2016 г.) / редкол.: О. Н. Широков и др. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. С. 338–348.

308. Соколов А. К. Принуждение к труду в советской экономике 1930-е – середина 1950-х гг. / Гулаг. Экономика принудительного труда / Отв. ред. Л. Бородкин, П. Грегори, О. Хлевнюк. М.: РОССПЭН, 2008. С. 17–66.

309. Соколов В. Ю. «История заводов и фабрик» в контексте разных периодов // Историческая наука на рубеже веков: материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 120-летию Том. гос. ун-та (27–28 мая 1998 г.) 1999. Т. 3. С. 60–66.

310. Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей / гол. ред. З.Г. Лихолобова. Донецьк: ДонНУ, 2008. Кн. 15–16. С. 204–224.

311. Стяжкіна О. В. Пересічна людина Донбасу на поч. 1920-х років: У пошуках слова, простора і часу // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей / гол. ред. З.Г. Лихолобова. Донецьк, 2007. Кн. 13–14. С. 76–99.

312. Тарле Г. Я. Ранние опыты организации собирания материалов по истории фабрик и заводов // История СССР. 1959. № 2. С. 170–172.

313. Ткаченко В. Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20-30-ті роки ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2003. Вип. ХУІ. С. 221–225.

314. Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного

факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2004. Вип. ХУІІІ. С. 197–204.

315. Хвингия Дж. К. Сталин и историческая наука // Сталин – защитник интересов Российской империи (СССР). К.: ХИК, 2006. С. 69–85.

316. Шабалин Б. И. Забытый участок советской литературы // Ленинградский альманах. 1956. № 11. С. 350–356.

317. Швайба Н. І. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Дніпропетровськ : Нац. Гірничий ун-т, 2011. Вип. 8. С. 27–31.

318. Швайба Н. І. Борис Вейде і його час // Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. С. 6–27.

319. Швайба Н. І. Від упорядника // Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. С. 3–5.

320. Щедрина Д. С. Діяльність Істпартів України по збиранню документів з історії партії і Жовтневої революції (1921–1924 рр.) // УІЖ. 1974. № 2. С. 13–21.

321. Юркова О. В. Істпарти / Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2005. С. 640.

322. Attwood L., Kelly C. Programmes for Identity: The «New Man» and the «New Woman» / Constructing Russian Culture in the Age of Revolution: 1881–1940 / ed. by C. Kelly and D. Sheferd. Oxford: Oxford Univ. Press. P. 256–290.

323. Bushnell J. The «New Soviet Man» Turns Pessimist / The Soviet Union since Stalin / ed. by Stephen F. Cohen. London, 1980. P. 179–199.

324. Clark K. «The History of the Factories» as a Factory of History: a Case Study on the Role of Soviet Literature in Subject Formation / Hellbeck J., Heller K. (Eds.). Autobiographical practices in Russia. Gottingen: V&R unipress, 2004. P. 251–278.

325. Corney F. C. Rethinking a Great Event: the October Revolution as Memory Project // *Social Science History*. 1998 Vol. 22. № 4. Special Issue: Memory and the Nation. P. 389–414.

326. Harris J. G. Introduction: Diversity of Discourse: Autobiographical Statements in Theory and Practice, in Idem (ed.) *Autobiographical Statements in Twentieth-century Russian Literature*. Princeton 1990. P. 1–23.

327. Hellbeck J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts // *Russian Review*. 2001. № 3. P. 340–359.

328. Kelly C. A Laboratory for the Manufacture of Proletarian Writes': the *Stengazeta* (Wall Newspaper), *Kulturnost'* and the Language of Politics in the Early Soviet Period // *Europe-Asia Studies*. 2002. Vol. 54. № 4 (Jun.). P. 573–602.

329. Olick J. Collective Memory: The Two Cultures // *Sociological Theory*. 1999. Vol 17. № 3 P. 333–338.

330. Paperno I. What Can Be Done with Diaries? // *Russian Review*. 2004. № 4. P. 561–573.

ДИСЕРТАЦІЇ

331. Андросова С. Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 296 с.

332. Гогохія Н. М. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... канд. наук: 07.00.01. Луганськ, 2003. 211 с.

333. Довіна М. С. Образ «Великого Жовтня» в українській радянській літературі: хронологія, типологія, семіотика: дис. ... канд. філ. наук: 10.01.01. Київ, 2017. 178 с.

334. Ігнатуша О. О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2012. 267 с.

335. Кашкин Б. И. Создание и деятельность Истпарта ЦК КП(б)У (1921–1929 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Киев. 1970. 256 с.

336. Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти та репрезентації: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2017. 432 с.

337. Кушнір Л. В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2009. 266 с.

338. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 210 с.

339. Скубій І. В. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 252 с.

340. Трубенюк О. М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. – початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 209 с.

341. Щедрина Д. С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковой базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.): дис. ... канд. ист. наук. 07.00.01. К., 1974. 198 с.

342. Kupensky N. K. The Soviet Industrial Sublime: The Awe and Fear of Dneprostroy, 1927–1932 / A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School Of Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy. 2017. 337 p.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

343. Бранденбергер Д. «Людам не подобається марксистський аналіз...»: початки радянського культу героїв і героїзму. Ч.1. / пер. Свято Р., наук. ред. Лаас Н. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1288-devid-brandenberger-liudiam-ne-podobaietsia-marksystskyi-analiz-pochatky-radianskoho-kultu-heroiv-i-heroizmu> (дата звернення: 01.04.2018).

344. Вейде Б. «Как я строил Днепрогэс» (Ч. 1–3) URL: <https://operkor.wordpress.com/tag/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81-%D0%B2%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B5/> (дата звернення 18.02.2017).

345. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас, 2005. № 2–3 (40–41).

URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (дата звернения 12.03.2018).

ДОДАТКИ

Додаток А

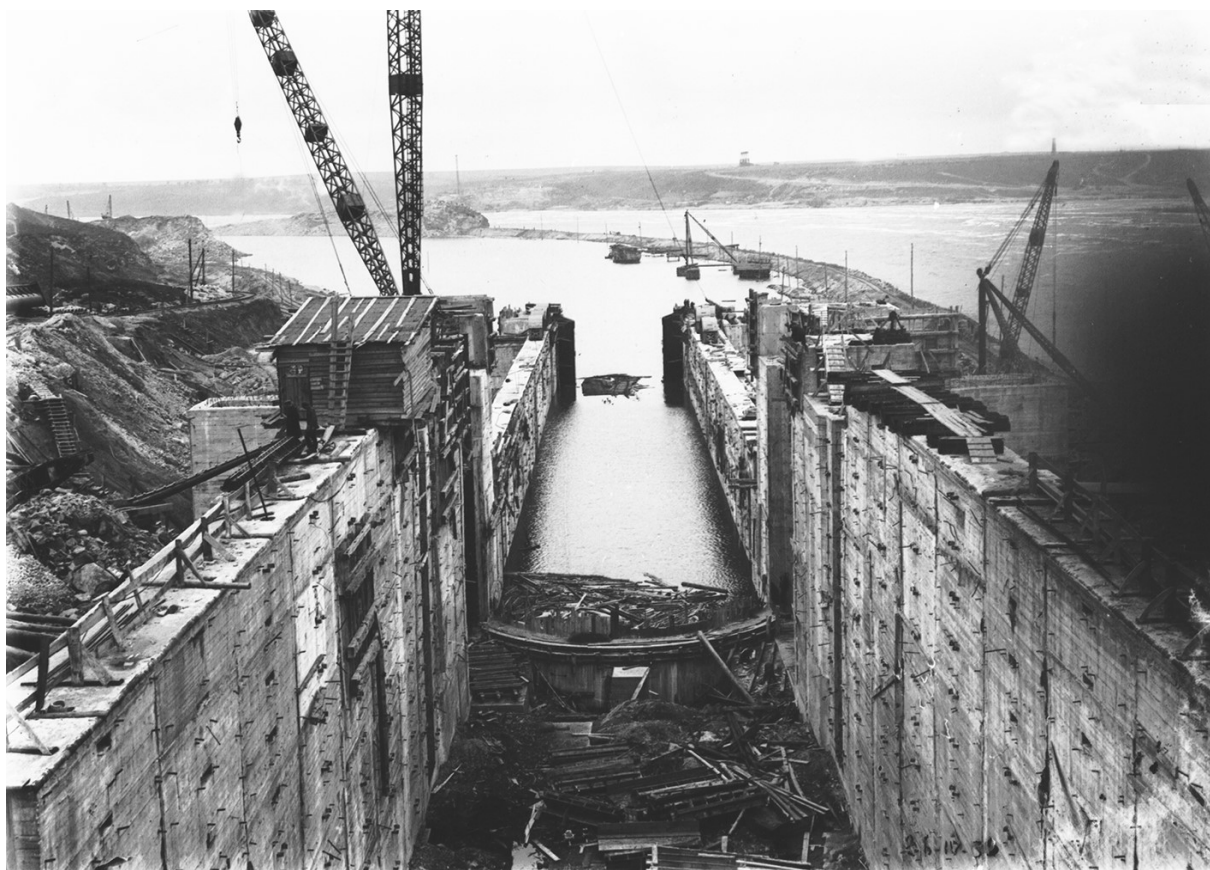
Панорамні фото з фокусом на певному будівничому об'єкті

Рис. А. 1. Загальний вигляд греблі.

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №2-14185.

Рис. А. 2. Будівництво шлюзу, 1932 р.

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №4–5087.

Додаток Б
Фото відкриття Дніпрогесу у 1932 р.

Рис. Б. 1. Урочистий мітинг, присвячений відкриттю Дніпрогеса

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №20–6321.

**Рис. Б. 2. Панорама Дніпрогесу і селища будівельників
у день пуску станції**

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №0–171980.

Додаток В

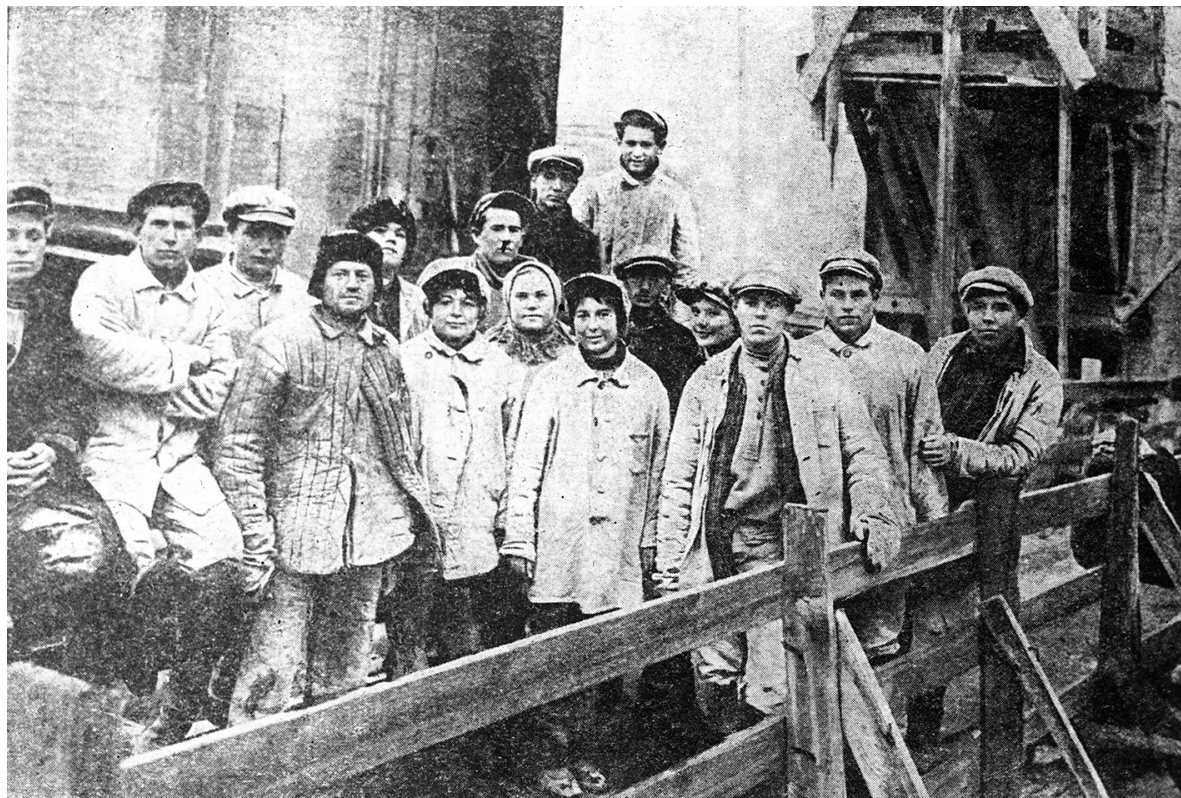
Рис. Зображення фотогалереї ударників будівництва Дніпрогесу

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №0--6563.

Додаток Г
Колективні фото робітників, 1927-1932 рр.

Рис. Г. 1. Комсомольська бригада бетонщиків Стояновського і
Ткаченко на Дніпробуді

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №2–28612.

Рис. Г. 2.

Комсомольська бригада, що брала участь у ремонті паровозу

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №2–32436.

Рис. Г. 3.
Група будівельників Дніпрогесу

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №4–5278.

Рис. Г. 4.

Група бетонщиків-будівельників Дніпрогесу

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №4–5283.

Рис. Г. 5.
Бригада, очолювана Васильєвим

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №4–5298.

Додаток Г

Колективні фото робітників зі знаряддями праці

Бригада, яку очолювала Ткаченко

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №20–6023.

Додаток Д

Рис. Листівка-повідомлення про вечір спогадів

23

Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

**ПРОЛЕТАР
ДНІПРОБУДУ**

Выездная редакция „П. Д.“ на ДГЭС'е по созданию истории Днепростроя.

№ 1 | 21 л и п н я | 1933 р.

ОПЫТ ГЕРОИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ ЗА ДГЭС—ПЕРЕДАДИМ ШИРОЧАЙШИМ МАССАМ ВСЕГО СОЮЗА.

**ЗАВТРА ОЧЕРЕДНОЙ ВЕЧЕР ВОСПОМИНАНИЙ
О СТРОИТЕЛЬСТВЕ ГИДРОСТАНЦИИ.**

**УЗЛОВЫЕ ВОПРОСЫ СЕГОДНЯШНЕГО
СОВЕЩАНИЯ (период 1929-30-31 годов).** |||||

Рекорды на монтаже спиралей. Монтаж турбин. Овладение техникой. Победа на монтаже I турбины. Начало и разворот электро-монтажа. Борьба за повысительную подстанцию: бетонировка, забивка свай, монтаж. Ударничество и соцсоревнование участков, отделов и берегов. Оппортунизм, вредительство на строительстве и борьба с ними. Аварии. Как на протяжении этого штурмового периода перерождались люди—с пассивных рабочих в лучших ударников. ДГЭС—школа, где выковывается сознание рабочих. Роль партийных, проф., КСМ организаций и роль прессы за своевременное построение гидростанции.

После подготовки — приступ к строительству на площадке ДГЭС'а. Первая бадья бетона. Разворот бетонировки. Организация масс на выполнение производственных задач. Зарождение соцсоревнования. Ломка старых методов работы, отношение к труду и замена их новыми социалистическими методами. Рост стройки и рост самосознательности рабочего класса. Рационализация и изобретательство.

500 тысяч куб. бетона и борьба за выполнение этой задачи. Шефство над ДГЭС'ом других участков. Прорыв на бетонировке и его ликвидация. Роль в борьбе за ДГЭС: электриков, мех-монтажников и других отделов. Победа на бетоне. Начало монтажа спиральных камер. Иностранцы специалисты на ДГЭС'е и взаимоотношение их с нашими рабочими и специалистами.

УДАРНИКИ ДНЕПРОГЕСА! Берите практическое участие в создании своей истории. Письменно или устно давайте свои материалы в редакцию истории.

ПО-БОЛЬШЕВИСТСКИ СОЗДАДИМ БОЛЬШЕВИСТСКУЮ ИСТОРИЮ ДНЕПРОВСКОГО ГИДРО-ГИГАНТА.

Міськвіт № 33. Друкарні газ. „Пролетар Дніпробуду“ 150 прим.

Джерело: ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 2. Арк. 23.

Додаток Е. 1.**Лист-прохання написати спогади**

Уважаемый тов. Волков!

Редакция «Истории Днепротеса» обращается к Вам с просьбой написать Ваши воспоминания о сооружении мостов через Старый и Новый Днепр.

Историю интересуют технические моменты (в хронологическом порядке) сооружения мостов; особые, преодоленные технические трудности; отношение и участие чехо-словаков. Ваши поездки в Чехо-Словакию, разговоры там, отношение к Вам и т.д. Интересные совещания, заседания на участках мостов.

Мы надеемся, что Вы в срочном порядке не откажетесь прислать Ваши воспоминания, которые будут чрезвычайно ценными для создания «Истории Днепротеса».

Предс. Редкомиссии: Маклер

Отв. Секретарь

Редкомиссии: Дончак

20.I.34.

Джерело: ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 6. Арк. 114.

Додаток Е. 2.**Лист-прохання написати спогади**

Уважаемый тов. Нестеров!

Редакция «Истории ДГЭС'а», благодарит Вас за присланный Вами материал, и просит Вас, осветить в Ваших воспоминаниях:

1. Интересно-социальные моменты из Ваших детских лет.
2. Значимые и интересные моменты из Ваших прошлых работ; империалистической и гражданской войны.
3. Ваш подробный технический рост на Днестре и Вашу учебу.
4. Подробно взрыв на «Дурной» 31/У-29 г.
5. Выдающиеся моменты из работы на Днестре. (согласно вопросам данных Вам тов. Дончаком).

Предс. Редкомиссии: Маклер

Отв. Секретарь

Редкомиссии: Дончак

20.I.34.

Джерело: ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 6. Арк. 110.

Додаток Е. 3.**Лист-прохання написати спогади**

Дорогие товарищи!

Ударники Днепростроя принимают горячее участие в написании «Истории Днепрогэса». Писатели приступили к оформлению и обработке полученных от ударников воспоминаний, автобиографий и т.д. Через несколько месяцев книга о героической борьбе рабочего класса на Днепрострое будет окончена.

Редакция «Истории ДГЭСа» просит Вас, принимавших активное участие в построении ДГЭСа, в частности изготовлении щитов Стоннея, прислать воспоминания работы бригад, которые по ударному выполняли заказ Днепростроя.

Просьба к партийной и профессиональной организации завода имени «Марти» отметить имена лучших принимавших участие в изготовлении шандоров и щитов Стоннея, написать о том, как они работали и прислать также их автобиографии.

С приветом

Предс.Редком.

Ист.ДГЭСа:

Маклер

Отв. Секретарь:

Дончак

Копия. Исх. №21. 4.III. 34 г.

Джерело: ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 6. Арк. 87.

Додаток Е. 4.**Лист-прохання написати спогади**

Дорогие товарищи!

Ударники Днепростроя принимают горячее участие в написании «Истории Днепрогэса». Писатели приступили к оформлению и обработке полученных от ударников воспоминаний, автобиографий и т.д. Через несколько месяцев книга о героической борьбе рабочего класса на Днепре будет окончена.

Редакция «Истории ДГЭСа» просит Вас, принимавших активнейшее участие в построении ДГЭСа, в частности изготовлении ворот для шлюза прислать воспоминания работы бригад, (в частности тов. Мартыно [...]⁷³¹), которые по ударному выполняли заказ Днепростроя.

Просьба к партийной и профессиональной организации Краматорского завода отметить имена лучших принимавших участие в изготовлении шандоров, ворот, завторов Баттерфляя, шатунов. Написать о том, как они работали и прислать также их автобиографии.

С приветом

Предс.Редкомим.

Ист.ДГЭСа:

Маклер

Отв. Секретарь:

Дончак

Копия. Исх. №21. 4.III. 34 г.

Джерело: ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 6. Арк. 88.

---

⁷³¹ Частину тексту не видно – К. О.

Додаток Є.

Рис. Комсомольська бригада Євгенії Романько (крайня справа), 1932 р.

Джерело: ЦДКФФА України. Од. зб. №20–6023.